

האוניברסיטה הפתוחה
התכנית לתואר שני בלימודי תרבות
המחלקה לספרות, לשון ואמנויות
המחלקה לסוציולוגיה, מדע המדינה ותקשורת

עבודת גמר לקראת תואר מוסמך

"פה התערבבו היחד והבדידות":
ניתוח מרחב - חדר האוכל בקיבוץ

מגישה: **עידית רן שכנאי** 023813009
מנחה: **ד"ר דפנה הירש**

מרץ 2015

תודות

עבודה זו רואה אור בעזרתם של אנשים רבים אשר ייעצו, ליוו ותמכו הן בפן המקצועי של עבודת המחקר והן בפן האישי. לכולם ברצוני להודות מקרב ליבי :

בראש ובראשונה לד"ר דפנה הירש, על הנחיה קפדנית עם המון אורך רוח, שלא מפספסת שום משפט ושום רעיון, על התובנות המדויקות והמעמיקות ועל התמיכה שחרגה לעיתים קרובות מההקשר הספציפי של העבודה.

לד"ר גליה בראור שהנחתה אותי בסמינריון אשר הוביל לעבודה זו – על ההערות המקצועיות המועילות והענייניות אשר שיפרו והוסיפו לאיכותה של העבודה, כמו גם על השיחות המעניינות והעידוד.

לד"ר תמי עמיאל-האוזר על ההנחיה בכתובת הצעת המחקר, ולד"ר דורית אשור על הערותיה המועילות על הצעת המחקר.

למרימי אהרוני, מארכיון קיבוץ יפעת, ליוספה פכר מארכיון קיבוץ מזרע ולמאשה זולטרבסקי מארכיון יד טבנקין, על האירוח החם והמתעניין והעזרה הנדיבה. ליובל דניאלי מיד יערי על השיחה המעניינת שהועילה והעמיקה את התובנות שלי.

תודתי נתונה לחברים הרבים שליוו אותי בשיחות ודיונים במהלך השנתיים שבהם דיברתי בלי הפסקה על חדר האוכל, ובמיוחד לסיגלית קמחי בן-ארי על השעות הארוכות של קריאת הגלויות המשותפת וההערות המעמיקות.

תודה לאחותי, מיכל שכנאי יעקובי, שעזרה לי רבות ולמעשה הכול התחיל בזכותה. תודה למשפחתי היקרה על שליוותה אותי בסבלנות ובעניין לאורך הדרך, ובמיוחד לעילם על הסבלנות והתמיכה האינסופית.

תוכן העניינים

IV		תקציר
1		מבוא
2		שדה המחקר הקיים
9		המסגרת התיאורטית של המחקר
13		שיטת המחקר
14		מבנה העבודה
16		פרק 1 - המרחב הבנוי: תכנון ועיצוב המבנים
17		1.1 ממטבח פועלים למרכז חברתי ותרבותי: תולדות חדר האוכל הקיבוצי
20		1.2 המרחב המתוכנן כביטוי להשקפת עולם
28		1.3 מבנה חדר האוכל: מיקום במרחב וסגנון אדריכלי
32		1.4 מרחב הפנים של חדר האוכל: הפרוגרמה וארגון החלל
41		פרק 2 - המשמעויות הפונקציונאליות והסימבוליות של המרחב
44		2.1 "כיכר העיר": חדר האוכל כמרכז ארגוני, חברתי ותרבותי
48		2.2 המרחב כמייצג את הקולקטיב
50		2.3 המשמעויות הסמליות של המרחב
59		פרק 3 - המרחב הממשמע: יחסים, נורמות ופרקטיקות במרחב
59		3.1 נורמות ההתנהגות הראויה במרחב
68		3.2 יחיד-קולקטיב-משפחה
77		3.3 מיקומים חברתיים, מבני כוח והירארכיה
87		פרק 4 - החוויה הסובייקטיבית של היחיד מול הקולקטיב במרחב
87		4.1 'היחיד והבדידות'
93		4.2 הגוף במרחב
99		4.3 חדר האוכל כ'בית'
103		סיכום
109		רשימת מקורות
115		תמונות
122		נספחים
125		תקציר באנגלית

תקציר

מבנה חדר האוכל שימש לאורך השנים כמוקד חברתי ותרבותי של החיים בקיבוץ והיה לאחד מתווי ההיכר והסמלים הבולטים שלו. הרבה מעבר לאולם אכילה הוא היה מרכז חברה ותרבות, מקום התכנסות של החברים לסעודה, אסיפה ודיון, לארגון יומיומי של סידור העבודה, וכן לריקודים, הרצאות, חגים ומועדים – מרחב ציבורי שוקק חיים בכל שעות היום והערב. גם מבחינה מרחבית ואדריכלית הוא היה המבנה הבולט והמושקע ביותר בקיבוץ, ניצב במרכז הקיבוץ וכל הדרכים מובילות אליו.

עבודה זו עוסקת בניתוח חדר האוכל הקיבוצי כמרחב קונקרטי, נשענת על הגישה התיאורטית של אנרי לפבר (Lefebvre) המציעה בחינה רב ממדית של מרחב במטרה לחלץ את סך המשמעויות והסמלים שהוא מכיל. המחקר מציג את הממדים השונים של חדר האוכל - הפיסיים, הפונקציונאליים, והסימבוליים, במקביל לניתוח הקודים התרבותיים והאידיאולוגיים שעל פיהם הוא היה מאורגן, הפרקטיקות שהתפתחו בו והאופן שבו נחוה המרחב. התבוננות על המרחב באופן זה מלמדת הן על המקום והן על החברה הנחקרת ועל מערכת היחסים שבין האדם או הקהילה לבין המרחב.

דגש רב הושם על תיאור החוויה הסובייקטיבית של היחיד במרחב, בהסתמך על הגישה הפנומנולוגית שלפיה החוויה היא אלמנט חשוב ביותר בתפיסה של מקום. נקודת המוצא של גישה זו היא כי על מנת להבין את המשמעות של המקום יש לבחון לא רק את האופן שבו הוא הובנה בייצוגים מפורשים, את הניסוחים האידיאולוגיים ואת הסימבוליות שלו, אלא גם את החוויה של המשתמשים, שבעצמה נמצאת ביחסי גומלין עם הממדים הפיזיים והסימבוליים של המרחב.

באמצעות ראיונות אישיים, גלויות שנאספו מתערוכה שעסקה בחדר האוכל הקיבוצי ובה כתבו המבקרים מהו "חדר האוכל בשבילי" וחומרים ארכיוניים מציעה העבודה דרך להתבוננות על המרחב. הפרק הראשון עוסק במרחב הפיסי והמתוכנן ובקשר שבינו לבין אופי החברה, אמונותיה והתפיסות המקובלות בה. בחלק זה נסקרים אבי הטיפוס והמודלים העיקריים של מבנה חדר האוכל והתפתחותו לאורך השנים, ומתוארת האידיאולוגיה והשקפת העולם החברתית אשר עמדו מאחוריו. עיקר הדיון בחלק זה מתמקד באופן שבו חדר האוכל לא היה רק תוצר של השקפת עולם אלא גם תרם להבנייתן של תפיסות חברתיות וליצירת המשמעויות הסימבוליות שלו עבור היחיד והקהילה. בהמשך העבודה נקודת המבט עוברת אל הפרספקטיבה של המשתמשים: הפרקים השני, השלישי והרביעי מאפיינים את המרחב של המשתמשים, ודנים במשמעויות של המרחב עבור היחיד ועבור הקהילה הן במובן של משמעות סימבולית והן במובן של משמעויות המגולמות בדפוסי השימוש ובחווית המרחב.

מערכת שלמה של כללים, נורמות ופרקטיקות התפתחה בחדר האוכל – בחינה שלהם חושפת את המתח שבין היחיד לקולקטיב במרחב. חדר האוכל נבחן כמרחב ממשמע אשר בו כללי ההתנהגות ברורים, ובו היחיד/ה חשוף/ה כל העת לימבטו של הקולקטיב ושבזו מיוצרות ומשועתקות נורמות התנהגות שהיחיד/ה נשפט/ת על פיהן. היחיד/י שבא לידי ביטוי בחדר האוכל, העניק ליחיד/ה תחושת ביטחון וכוח,

כל עוד הקפיד/ה על הכללים המקובלים, ובמקביל הוא הרגיש כל הזמן שהוא עומד למבחן, לביקורת ולשיפוט.

הפרקטיקות שהתפתחו בחדר האוכל, החל משיבה במקום ה'נכון' ועד לאופן חיתוך הסלט, היו חלק מההביטוס של בני הקיבוץ. הן שהגדירו את אופן ההתנהגות ה'ראויה' במרחב, והגדירו מי שייך לקולקטיב, ומי נותר מחוץ לו, או בשוליו. בחינה שלהן מעלה סוגיות של מבני כוח, שייכות וסטאטוס חברתי.

ממצאי המחקר מראים כי האופן שבו הפיקוח נחוה על ידי היחיד היה גם פונקציה של מיקומו החברתי. ההבדלים בסטאטוס החברתי באו לידי ביטוי בין השאר בארגון הישיבה בחדר האוכל, מה שיצר במרחב מעין מפה המשרטטת את מבני הכוח והמעמדות בחברה. אנשים בחדר האוכל ישבו כמעט תמיד עם הדומים להם, בעלי סטאטוס חברתי זהה. ההשלכה של המיקום החברתי על הארגון המרחבי מדגימה את האופן שבו מערכות היחסים והמיקומים החברתיים השתתפו בייצור המרחב ותרמו להבנייתו, כמו גם לאופן שבו הוא נחוה.

חדר האוכל הקיבוצי, כפי שעולה מן המחקר, היה מרחב ציבורי אשר נתפס גם כמרחב פרטי לאור התפיסה של הקיבוץ כולו כימשפחה מורחבת. הוא מרחב 'גברי' של אספות ודיונים אשר הכיל תפקודים המשויכים בתרבות לנשיות (כמו בישול, האכלה או סידור עבודה). הדגמים התרבותיים, והאינטראקציה שבין דגמים אלו לבין צורתו הפיסית של המבנה, היבנו את החוויה הסובייקטיבית של המרחב. חברת הקיבוץ בתקופה שבה עוסק המחקר חווה/תה את המרחב של חדר האוכל מצד אחד כחלק מקולקטיב, ומהצד השני כיחידה/ה הניצבת/ת מול הקולקטיב. שני מימדים אלו של החוויה יכלו להתקיים בו זמנית: היחיד חווה את המרחב כגדול, שופע ועוצמתי, עמוס בגירויים וחיים משל עצמו, ובו בזמן הוא חווה אותו גם כמאיים ומלחיץ, והרגיש בו חשוף ובודד.

"חדר האוכל בשבילי :

פה בישלו 'תבשילים'

פה נולדו רעיונות

פה התערבבו היחד והבדידות

פה התעדכנתי, הופתעתי והובכתי

בסך הכל כאן היה המרכז

ומי שלא היה כאן, לא היה שייך.¹

¹ מתוך אוסף הגלויות, התערוכה "זמן קיבוץ – חדר האוכל כמשל". (אוצרות: מיכל יעקובי, עידית רן שכנאי)

מבוא

זיכרון: אני בת תשע בערך, רוכבת על האופניים מהבית של ההורים לכיוון הבית של סבא וסבתא. הדרך עוברת בדשא הגדול שסביב החדר אוכל. שם תמיד יש סיכוי לפגוש מישהו, סיכוי שמהו יקרה. אני עוצרת ונכנסת לחדר האוכל. המבנה הגדול מקבל את פני. דווקא נעים לי כשהוא ריק. כך קל יותר. בדרך למכונת הלחם אני עוברת ליד לוח המודעות, מציצה לראות אם יש משהו חדש, לוקחת כמה פרוסות לחם להמשך הדרך וחוזרת לאופניים. רק לפני כמה ימים הציבו בחוץ, ליד הכניסה לחדר האוכל, פסל חדש. סוף-סוף גם לנו יש פסל כמו לכולם. הוא די מוזר, הפסל. לא לגמרי מובן לנו, ראש בעל שני פרצופים, אבל האמן קצת מפורסם, וחשוב יותר – הוא חבר של סבא וסבתא שלי. אני מרגישה גאה ושייכת.

שנת 2009 הייתה שנה קשה לתנועה הקיבוצית מבחינה כלכלית, דמוגרפית ואידיאולוגית. באוויר ריחפה עננה של חוסר ודאות. באותה תקופה נסגרו או עברו לפעילות חלקית למעלה משני שלישי מחדרי האוכל בתנועה הקיבוצית. המבנים הענקיים עמדו ללא שימוש, כפיל לבן במרכז הקיבוץ. חלקם נשארו ריקים ומוזנחים; חלקם הושכרו ושימשו כמחסן, מפעל, או אולם אירועים, ולא היו שייכים עוד לקהילה.

במאי של אותה שנה התקיימה בחדר האוכל בקיבוץ יפעת תערוכת אמנות בשם "זמן קיבוץ – חדר האוכל כמשל",² אשר דנה במקומו החברתי והתרבותי של חדר האוכל בקיבוץ. במבנה, שהיה סגור ונטוש מזה שנים, הוצגו יצירות אמנות בין פרטי הריהוט המקוריים - עגלות הגשה, שולחנות וכסאות. חדר האוכל, בניגוד בולט לשנים שקדמו לאירוע, היה מלא והומה אדם והתרחשות, כך שבאופן מסוים נוצר סוג של שיחזור של החוויה.

אחת העבודות שהוצגו בתערוכה נוצרה למעשה במהלך התערוכה עצמה: על גבי שולחנות חדר אוכל ישנים הונחה ערימת גלויות ריקות עם הכותרת "חדר האוכל בשבילי". המבקרים בתערוכה התבקשו להשלים את הגלויה, במשפט או פסקה קצרה משלהם, ולאחר מכן להניח את הגלויות על השולחנות מתחת ללוח שקוף. שעות רבות עברו המבקרים בכתיבה ובקריאת מאות הגלויות שנכתבו, ובמהרה אף התפתח דיאלוג בין הגלויות. קשת ההתייחסות הייתה רחבה מאד, ונעה בין תגובות חד משמעיות בנות מילה אחת כמו "סיוט", או "הלב!", לבין השתפכויות של אהבה ודימויים כמו "בית המקדש הקיבוצי" מחד ו"משחטה ציבורית" מאידך.

הגלויות פורסות תמונה מורכבת ומלאת סתירות של משמעות וחווית המקום הספציפי והמיוחד הזה - חדר האוכל הקיבוצי. דרכן ניתן ללמוד רבות על המקום, על המאפיינים שלו ובעיקר על האופן שבו הוא נחוה.

² "זמן קיבוץ – חדר האוכל כמשל" אוצרות: מיכל שכנאי יעקובי, עידית רן-שכנאי.

מבנה חדר האוכל שימש כמוקד חברתי ותרבותי של החיים בקיבוץ והיה לאחד מתווי ההיכר והסמלים הבולטים שלו. הרבה מעבר לאולם אכילה הוא היה מרכז חברה ותרבות, מקום התכנסות של החברים לסעודה, אסיפה ודיון, לארגון יומיומי של סידור העבודה, וכן לריקודים, הרצאות, חגים ומועדים – מרחב ציבורי שוקק חיים בכל שעות היום והערב. חדר האוכל נתפס כמקדש חילוני, ומבחינה פורמאלית וערכית הוא המבנה הבולט והמושקע ביותר בקיבוץ. גם מיקומו במרחב מבהיר זאת באופן חד משמעי: הוא ניצב במרכז הקיבוץ וכל הדרכים מובילות אליו.

המרחב הקיבוצי הבנוי הוא מרחב ייחודי, ובתוכו חדר האוכל משמעותי במיוחד. הוא עורר הזדהות עמוקה ותחושה עזה של שייכות כסמל של היישוב והקהילה, ובה בעת תחושות של זרות וניכור. הוא מרחב ציבורי ופרטי בעת ובעונה אחת; ביתי ואל-ביתי; מרחב גברי של אספות ודיונים המכיל גם תפקודים המשויכים בתרבות לנשיות (כמו בישול, האכלה או סידור עבודה). הוא מרחב ממשמע במונחים של פוקו (Foucault, 1975) היות שבחדר האוכל היחיד חשוף ל'מבטו' של הקולקטיב ובו מיוצרות ומשועתקות נורמות התנהגות שהיחיד נשפט על פיהן.

עבודה זו עוסקת בניתוח חדר האוכל הקיבוצי כמרחב קונקרטי. היא דנה בשאלות הנוגעות לחווית המרחב ולאופן השימוש בו ובוחנת את הממדים השונים המרכיבים אותו – הפיסיים, הפונקציונאליים והסימבוליים – במקביל לניתוח הקודים התרבותיים והאידיאולוגיים שעל פיהם הוא היה מאורגן והפרקטיקות שהתפתחו והתמסדו בו. התבוננות על המרחב באופן זה מלמדת הן על המקום והן על החברה הנחקרת ועל מערכת היחסים שבין האדם או הקהילה לבין המרחב.

על רקע הדיון התיאורטי עולות שאלות הנוגעות לתרבותה של הקהילה שהשתמשה בחדר האוכל, כמו למשל מערכת היחסים בין היחיד לקולקטיב, כיצד נחוה חדר האוכל כמרחב של משמוע, או כיצד המרחב נחוה באופן שונה על ידי גברים ונשים, בהקשר הספציפי של החברה הקיבוצית, השואפת לכאורה לשוויון בין המינים.

שדה המחקר הקיים

ניתוח המרחב של חדר האוכל בעבודה זו שואב משני כיווני מחקר עיקריים: הראשון הוא הדיון העוסק במרחב, בעיקר מנקודת מבט פנומנולוגית, ובמערכת היחסים שבין אנשים למקומות קונקרטיים. הכיוון השני הוא הדיון העוסק במרחב הבנוי בקיבוץ, ומתמקד במבני הציבור, ביניהם גם חדר האוכל.

המרחב הפך למושג בעל ערך תיאורטי עבור חוקרים, המגיעים ממגוון תחומים, כגון ארכיטקטורה ותכנון עירוני, גיאוגרפיה, פסיכולוגיה, אנתרופולוגיה פילוסופיה, ספרות ואמנות. רבים מהם משלבים בין תחומי הידע שונים, במטרה להבין את טבעו של המרחב ושל הסובייקט האנושי הממוקם במרחב, נע ופועל בתוכו ועליו.

בשעה שחלק מהעבודות דנות במרחב באופן מטפורי, אחרות – עליהן אני נשענת בעבודה זו – עוסקות במרחבים קונקרטיים. עבודות אלו מנסות להסביר ולנתח את המושג 'מקום' (place), ולהגדיר את ההבדל

בינו לבין 'מרחב' (space). הן עוסקות בשאלות כגון: כיצד ניתן להבין ולפרש מקום, כיצד נוצרת תחושה של מקום (sense of place) וזהות של מקום (place identity) מדוע למקומות מסוימים יש משמעויות מיוחדות עבור בני אדם, ומהן אותה משמעויות (לדוגמא: Groat, 1995; Casey, 2001; Najafi & Kamal, 2001).

נקודת המוצא של רבות מהעבודות היא כי המושג 'מקום', בניגוד ל'מרחב', מבטא קשר חזק ואפקטיבי בין האדם למקום קונקרטי. ה'מרחב' הופך ל'מקום' כאשר מיוחסות לו משמעויות וערכים שונים, כלומר כאשר הוא כולל בהגדרתו מאפיינים של תרבות וזהות היוצרים קבוצה אשר לה תפיסות עולם, אמונות והשקפות. ההנחה היא כי לכל מרחב יש פירושים ומשמעויות שונות בחברות שונות, וכי ניתן ללמוד על אנשים ועל תרבותם דרך האופן שבו הם מארגנים את המקום. (לדוגמא: Lewis, 1979; Casson, 1968; Crang, 1998; Casey, 2001; פלד, 2008).

מבין כלל העבודות והגישות לחקר המרחב ומערכת היחסים בין האדם למרחב, אני מבקשת להישען בעבודה זו על הגישה הפנומנולוגית. גישה זו שמה דגש על האופן שבו האדם חווה את המקום. נקודת המוצא שלה היא כי הממד החשוב ביותר בתפיסת המקום הוא החוויה שחווה האדם השווה ופועל בו. בבסיס הגישה עומדת ההנחה כי המדע הפוזיטיביסטי, על כליו האנליטיים, אינו יכול להסביר לעומק תופעה מורכבת ורב ממדית כמו 'מקום' – תופעה שיש בה ממדים כפרקטיקות, נורמות ודפוסי התנהגות, כמו גם ממדים מופשטים של הבניית משמעויות ותפיסות תרבותיות. הפנומנולוגיה לומדת את התופעות, את המקום, את הסמלים והמשמעות שלהם לגבי האדם ואת תחושות המשתמשים כלפיהם, ועל כן היא כלי חשוב ללימוד מקום ועשייתו (Norberg-Schulz, 1980). תחושת המקום, אשר עבודות כה רבות עוסקות בה, מושפעת מערכים, אישיים וקבוצתיים, מאמונות, מתפיסות ומנורמות. לפי גישה זו יש למקום תפקיד חשוב ביצירת זהות אישית וקולקטיבית אך גם השפעה נרחבת ומעמיקה על ההתנהגות האנושית (Najafi & Kamal, 2001).

סוג אחד של מחקרים המתבססים על הגישה הפנומנולוגית לחקר המרחב מגיע מתחום הארכיטקטורה, ומתמקד במרחב הבנוי. עבודות אלו מבקשות לפענח את ה'יקוד' של המקום: הן מנתחות את הארכיטקטורה של המקום דרך האופן שבו היא נחווית על ידי המשתמש, במטרה לברר מדוע מקום מסוים מצליח טוב יותר מאחרים, נחשב לנעים יותר, או בעל משמעות עמוקה יותר עבור המשתמשים בו (לדוגמא: Groat, 1995; Alexander, 1979; Norberg-Schulz, 1980). אחת הבעיות בעבודות מסוג זה הוא שהן עוסקות בחוויה הנובעת רק מהארכיטקטורה של מקום, ואינן מביאות בחשבון גורמים נוספים המשפיעים על תפיסת המקום, כדוגמת אידיאולוגיה, יחסי כוח בחברה, תפיסות תרבותיות או משמעויות סמליות.

סוג אחר של מחקרים פנומנולוגיים מתבסס על עבודותיהם התיאורטיות של מספר חוקרים היוצאים מתחום הידע של הגיאוגרפיה. בתחילת שנות השבעים של המאה העשרים גיאוגרפים כמו וי-פי טואן (Tuan), אן בוטימר (Buttimer) ואדוארד רלף (Relph) חיפשו דרכים חדשות להגדיר מקום. הם הובילו את מה שנקרא "המהפכה האיכותנית" בגיאוגרפיה – מהפכה אשר העמידה במרכז דיוניה את המרחב

האישי הסובייקטיבי (פורטוגלי, 2000). טואן, לדוגמא, פיתח את המושג *טופופיליה*, הן כתפיסה קונספטואלית והן כחוויה קונקרטיית, כדרך לנתח כיצד אנשים תופסים ומעריכים מקום המכיל תפיסות, גישות וערכים (Tuan, 1974). גם רלף טען כי על מנת להבין ולתאר מקום יש צורך בנייתו רב ממדי, החוקר הן את הסביבה הפיזית של המקום, הן את הפעילות, המצבים והאירועים המתרחשים בו, והן את המשמעויות האישיות והקולקטיביות אשר מיוצרת דרך חווית המקום. לתפיסתו חשובה לא רק זהות המקום, אשר מבדילה אותו ממקומות אחרים, אלא גם ההזדהות שליחיד או לקהילה יש עם המקום, והאם האדם חווה אותו כ'Insider' או כ'Outsider' (Relph, 1976). מחקרים רבים השתמשו בתשתית התיאורטית שהניח רלף על מנת לתאר חוויה וזהות של מקום המזוהה עם קהילה מסוימת (לדוגמא: Chaffin, 1989; Million, 1992).

העיסוק במרחב וראייתו כרב ממדי היה באותן שנים גם נושא עבודתו של הסוציולוג והפילוסוף אנרי לפבר (Lefebvre), עבודה אשר הניחה תשתית למחקרים רבים העוסקים במרחב. בשנת 1974 יצא לאור הטקסט המרכזי המזוהה עם עיסוקו בסוגיית במרחב: הספר *The production of space*. בספר זה מציג לפבר את מערכת קשרי הגומלין בין המרכיבים השונים המייצרים את המרחב. לפבר מושפע בעבודתו מהגישה הפנומנולוגית אך גם מבקר אותה. הביקורת העיקרית שלו כלפי גישה זו, המתמקדת בפרשנות חושית וחוויתית של המרחב, מתייחסת להפשטת האובייקטים הפיסיים מממשותם, וכתוצאה מכך – לטשטוש המורכבות של ההתנסות היומיומית. לתפיסתו האדם אכן חווה את המרחב וחושב עליו, אולם החוויות והמחשבות הללו מתרחשות בתוך מרחב חומרי המשפיע עליו. מכאן שיש לראות את המרחב בעת ובעונה אחת הן בבחינתו המושגית והן בבחינתו הפיזית, ולא פחות מכך באופן שבו הוא מוכל במערכת היחסים החברתיים ובאידיאולוגיה המעצבת אותו (לפבר, 1974).

עבודות הבוחנות מקומות קונקרטיים, אשר נכתבו בהשפעת גישתם של ההוגים הללו לחקר המרחב, מדגישות את המורכבות והרב ממדיות של המקום. אחדות מהן מדגישות בעיקר את הממד הסמלי של המקום, ומוסיפות את ממד הזמן והזיכרון (לדוגמא: עמית-כהן, 2004; ליסובסקי, 2006; Zanger 2012; Simonsen, 2005). אחרות מתייחסות למרחב הבנוי כאל טקסט שניתן לחלץ ממנו תובנות ומשמעויות תרבותיות וחברתיות (בורדייה, 2005; בר אור, 2010; יעקובי, 2003; פלד, 2008). באופן כללי ניתן לומר כי ההתייחסות משתנה מראיית המקום כבעל רובד אחד ליחס אל מקום כאל טקסט המכיל רבדים, סמלים ופרשנויות שונות. גישה זו, המדגישה את הרב ממדיות של המקום, מהווה את הבסיס שעליו נשענת העבודה.

סוג נוסף של מחקרים המתבססים על הגישה הפנומנולוגית שם דגש על האופן שבו הגוף חווה את המרחב, ועל היחסים שבין המקום לגוף. בעבודות מסוג זה עולות שאלות כגון: האם המרחב מבנה את הגוף או שהגוף הוא שמחולל את המרחב; כיצד הגוף פועל במסגרת מרחב נתון; וכיצד באות לידי ביטוי תפיסות חברתיות ביצירת פרקטיקות המגדירות מרחב מסוים (לדוגמא: לפבר, 1974; Casey 2001; Nast, 1992; Young, 1980; 1998; Parr, 2001; Grosz, 1992). כך לדוגמא גישות פנומנולוגיות כגון זו של מוריס

מרלו-פונטי רואות את האופן שבו האדם תופס את המרחב כגופנית ולא כסוג של מחשבה רפלקטיבית ומודעת (Merleau-Ponty, 1962).

באופן מפתיע, רוב המחקרים העוסקים ביחסים שבין הגוף והמרחב אינם דנים בממד המגדרי של היחסים האלה. מרבית העבודות אשר עוסקות בשאלות של מגדר ומרחב אינן עוסקות כלל בפנומנולוגיה של המרחב אלא בשאלות של מגדור המרחב, וההשפעה שיש לתכנון הפיסי על סוגיות כגון אי שוויון מגדרי (לדוגמא: פנסטר וסיוון, 2006; Massey, 2001; Rendell, 2000; Spain, 1992). יוצאות דופן בהקשר זה הן אייריס מריון יאנג, אשר חקרה את האופן הגופני השונה שבו נשים תופסות את המרחב ונעות בו לעומת גברים (Young, 1990), והידי נסט (Nast, 1998) המתארת ומנתחת כיצד גופה נתפס ונקרא באופן שונה על ידי נשים, בהתאם למקומות השונים בהם שהתה.

עבודות אלו מתייחסות לאופן שבו הגוף הנשי חווה מרחב שאינו מקום קונקרטי. הן אינן עוסקות באופן השונה שבו גברים ונשים חווים מקום מסוים. ההיבט המגדרי בחוויה של מקום, המביא בחשבון את הממדים הנוספים שלו, אינה קיימת בדיון המחקרי העוסק במרחב. בכוונתי להתייחס בעבודה זו להיבט המגדרי כאחד המרכיבים של חווית המקום, יחד עם הפרקטיקות, המשמעויות הסמליות, תפיסות העולם והארכיטקטורה שמעצבות אותו.

בנוסף למחקרים העוסקים בפנומנולוגיה של המרחב מחקר זה שואב ממחקרים העוסקים במרחב הבנוי של הקיבוץ. הקיבוץ, כחברה ייחודית וכתופעה יוצאת דופן בעולם כולו, מהווה בסיס לעבודות מחקר רבות ומקיפות (למשל: ניר, 2008; כהנא, 2011). חלק נכבד מן העבודות עוסק בניתוח המרחב הבנוי של הקיבוץ, והאופן שבו הוא משקף את האידיאולוגיה ואת ערכיה של החברה הקיבוצית (בר אור ויסקי, 2010; שביט, 2007; כהנא, 2011; פיינמסר, 1984; ניר, 2008; קליין, 1986). עבודות אלו יוצאות מנקודת מוצא הרואה את הסביבה הבנויה כמבטאת את מבנה החברה, את ערכיה, התפיסות והדגמים החברתיים המקובלים בה. הן דנות בקשר שבין האידיאולוגיה לאדריכלות בהקשר היסטורי רחב של מגמות ביצירת חברות אוטופיות ותכנון יישובים אידיאליים. תפיסה זו רואה את האדריכלות לא רק כמסמלת את הערכים והתפיסות של החברה, אלא גם כשותפה פעילה בעיצוב מערכות היחסים בחברה (לדוגמא: חיוטין, 2010; בראור, 2010).

בעוד שאחדות מהעבודות שנכתבו בנושא מתמקדות באופן שבו השפיעו רעיונות ותפיסות חברתיות על הפריסה המרחבית של הקיבוץ (לדוגמא: חיוטין, 2010), טוענים מחקרים ביקורתיים אחרים כי חשיבותן של האידיאות בתולדות החברה הישראלית, ובקיבוצים בפרט, הייתה קטנה מזו של התנאים החומריים שבהם מצאו עצמם המהגרים-מתיישבים כאשר הגיעו לארץ ישראל (שפיר, 1993; ניר, 2008). על פי גישות אלו הכורח ותנאי החיים הם שהביאו ליצירתם של דגמים מרחביים מסוימים, והאידיאולוגיה נוספה רק בדיעבד. הנרי ניר, במחקרו על תולדות התנועה הקיבוצית, מכנה תהליך זה בשם "אידיאולוגיזציה", דהיינו, קידוש המאולתר. הכוונה היא שמעשה או מוסד, שנוצרו מלכתחילה כפיתרון פרגמטי לבעיה נתונה, לא

רק מונצח מכורח הישנותו, אלא גם לובש אצטלה רעיונית – זהו מעין תהליך של קידוש חילוני; לדבריו, מנהיגי הקיבוץ נטו להבליט את ההשפעות האוניברסאליות של עשייתם היומיומית, ולפיכך לא היה בעיניהם מקום לחדשנות ללא חיזוק רעיוני בבסיסה (ניר, 2008).

מרבית העבודות העוסקות בקשר שבין התכנון לאידיאולוגיה מתמקדות במרחב הבנוי של הקיבוץ כולו. נקודת המוצא שלהן היא שייחודו של הקיבוץ ושל החברה הקיבוצית מתגלם באופן מובהק בתכנון הכללי - בתכנית האב (ארליק, 1986). הסביבה הפיסית הבנויה, לפי גישה זו, היא ביטוי לצורת החיים של החברה, מבחינת תכנית היישוב, מיקום הפונקציות השונות במרחב ותפרוסת שימושי הקרקע. הדבר נכון גם ברמת המבנים עצמם ותכנונם הפיסי והפונקציונאלי (בראור ויסקי 2010; כהנא 2011; עמית-כהן, 2006; פיינמסר, 1984; מסטצ'קין, 1986; קליין, 1986).

במסגרת העיסוק המחקרי במרחב הבנוי הקיבוצי חוזרת ועולה שוב ושוב ההקבלה בין חצר הקיבוץ כולה לבין בית פרטי (שביט, 2007; מסטצ'קין, 1986) והתפיסה כי המרחב הקיבוצי משול לבית גדול שהתפצל לחלקיו התפקודיים (ארליק, 1986). עקרון היסוד הכלכלי של קופה משותפת משקף את התפיסה החברתית ומעצב את חיי הקיבוץ במסגרת יחידה כלכלית אחת. זאת בדומה לפרוטוטיפ המערבי של "בית", הנשען על מטבח משותף וכלכלה משותפת, כך שגם לפי הגדרה זו הקיבוץ הוא בית משותף לכל חבריו (מרון, 1986).

בין המחקרים העוסקים במרחב הבנוי הקיבוצי ישנן עבודות אשר התמקדו במרכז הקיבוץ. בבסיסן עומדת התפיסה כי רעיון השיתופיות והשוויוניות בא לידי ביטוי בראש ובראשונה בעקרון התכנוני של מרחב משותף לכל תחומי החיים, כאשר הזירה המרכזית של החיים הקיבוציים היא המדשאה הגדולה ומוסדות הציבור שסביבה (בר אור ויסקי, 2010). המרחב הציבורי בקיבוץ מתאפיין בקנה מידה ובמשמעות שאין דומה להם בצורות יישוב אחרות, במבני ציבור הניחנים באופי אדריכלי ייחודי (כדוגמת המבנה הרב תפקודי של חדר האוכל), וכן במוסדות תרבות ואמנות, כדוגמת מוזיאונים, ספריות ואולמות תרבות, שאין כדוגמתם ביישובים פריפריאליים קטנים (בר אור ויסקי, 2010; כלימור, 1985; בית אור, 1990; כהנא, 2011; מסטצ'קין, 1986; קליין, 1986).

בתוך המרכז הציבורי של הקיבוץ בולט באופן מיוחד מבנה חדר האוכל, אשר לאורך השנים היה המבנה המרכזי בקיבוץ, הן מבחינת מיקומו ותכנונו האדריכלי, והן מבחינה חברתית ותרבותית. העבודות העוסקות בחד האוכל מתייחסות אליו משתי זוויות: סוג אחד של עבודות עוסק במרחב חדר האוכל מבחינה ארכיטקטונית, תוך סקירת הרקע ההיסטורי של התכנון, התכנית הטיפוסית, הטיפולוגיה של חדרי אוכל והתפתחות מודלים של המבנה לאורך השנים (בר אור ויסקי, 2010; שביט, 2007; טל, 1994; כהנא, 2011). סוג אחר של עבודות מדגיש את הפונקציות החברתיות של חדר האוכל (חריף, 1986; ניר, 2008; מאור, 1986), בוחנות כיצד הן באות לידי ביטוי בארכיטקטורה של המבנה (פיינמסר, 1984; טל, 1991; ניר, 2008), או עוקבות אחר האופן שבו שינויים בתכנון ובתפקוד חדר האוכל משקפים תמורות חברתיות בקיבוץ (כהנא, 2011; שביט, 2007; רוזנר, 1993; לווינתן, 1997; קליין, 1986).

רובן הגדול של העבודות העוסקות במרחב הקיבוצי בוחנות אותו מההיבט ההיסטורי והאידיאולוגי. אחת העבודות יוצאות הדופן בהקשר של הקיבוץ והמרחב היא המחקר של עמיה ליבליך שפורסם בספר "קיבוץ מקום" (1984). זהו למעשה מחקר איכותני על הקיבוץ שנערך על ידי ראיונות ותצפית משתתפת בניסיון לגבש תמונת עולם רחבה, סוג של "תיאור גדוש" אנתרופולוגי. הספר מביא את קולם של חברי הקיבוץ וכיצד הם מתארים את חייהם, במקום להביא אותו רק דרך קולה של החוקרת המתבוננת מבחוץ. דוגמא נוספת, מאוחרת יותר, היא מחקרה של גליה בר אור שפורסם בספר "חינו מחייבים אמנות" (2010). המחקר מתאר את הזיקה שבין ארגון המרחב הבנוי לבין אופי החברה, אמונותיה והתפיסות המקובלות בה. הוא מתמקד בסיפוריהם של שני מוזיאונים לאמנות שהוקמו בתנועה הקיבוצית. סיפור תהליך הקמתם ועיצובם של המוזיאונים, והשיח שנקשר בהם, מייצג מודלים שונים של תפיסת עולם של התנועות הקיבוציות השונות.

חוקרות נוספות אשר עושות שימוש בכלים איכותניים הן קרן שביט (2007), אשר בחנה באמצעות ראיונות וקטעי ארכיון כיצד משתקפות התמורות החברתיות בקיבוץ לאורך השנים במבנה ובתפקוד חדר האוכל, ועירית עמית-כהן (2006), אשר בחנה באמצעות ראיונות וסקרים את התפיסות של חברי הקיבוץ כלפי מקומות ומבנים בעלי משמעות בקיבוץ.

מאמרים ועבודות רבות עסקו באי השוויון המגדרי ובהבדלים בין המינים בקיבוץ. המטרה העיקרית של רובם הייתה לנסות להסביר כיצד בקיבוץ, למרות האידיאולוגיה המוצהרת של שחרור האישה ושוויון בין המינים, ולמרות ההסדרים המוסדיים שאמורים היו לאפשר זאת, חזרה על עצמה בפועל חלוקת התפקידים המסורתית בין המינים (סילבר, 1984; שור, 1976; רוזנר, 1972; פוגל-ביז'אווי, 1991). יחד עם זאת ההיבט המגדרי של המרחב בקיבוץ, כלומר האופן שבו אי השוויון המגדרי בא לידי ביטוי בארגון המרחב אינו עולה כמעט בדיון המחקרי.

מבחינה מרחבית אחד האמצעים המרכזיים לכינונו ולשעתוקו של אי השוויון המגדרי בעידן המודרני, במסגרת סדר שהובנה לכאורה כאוניברסאלי, שוויוני ואינדיבידואלי הוא ההפרדה בין מרחב ציבורי שנתפס כ'גברי' לבין מרחב פרטי 'נשי'. בקיבוץ התקיים ניסיון ליצור חברה שיתופית חדשה, אשר בה צפוי היה להשתנות ואף להיעלם הגבול המגדרי המפריד בין הספירה הציבורית-גברית, שהיא מקור הכוח, הסמכות והיוקרה, לבין הספירה הפרטית - נשית. השוויון במקרה זה היה "שוויון מתוך זהות", כלומר שוויון המתהווה עקב חיקוי המודל הגברי ו"העלאת" הנשים לרמת הגברים (פוגל-ביז'אווי ושרעבי, 2013). גישה זו כללה בין השאר צמצום רדיקלי של המרחב הפרטי ושינוי מהפכני של מוסד המשפחה, ושל התפקידים המזוהים עם מוסד זה, והעברת תפקידים אלו למרחב הציבורי (למשל – המטבח, חדר האוכל, בתי ילדים וכן הלאה). גם בהקשר זה חדר האוכל הינו מרחב יוצא דופן – הוא מרחב ציבורי הנתפס כגברי המכיל את אותם תפקודים אשר נתפסו באופן מסורתי כנשיים וכשייכים למרחב הפרטי כדוגמת בישול, הגשה, ניקיון וכדומה.

כפי שצוין לעיל, האכילה הייתה רק אחת מהפרקטיקות שהתקיימו בחדר האוכל, אשר בפועל היה הרבה יותר מאולם אכילה. ובכל זאת בחקר המרחב הספציפי של חדר האוכל יש משמעות רבה לפעולת האכילה המשותפת. השיתוף באוכל עומד בבסיס החברה האנושית מימים ימימה; האוכל אינו רק צורך פיסי אלא טבוע עמוק בתודעה האנושית כפעולה חברתית. האכילה המשותפת הינה גורם המחזיק את הקבוצה יחד ומהווה זרז לפיתוח מיומנויות חברתיות (Tuan, 1986).

דווקא משום שפעולת האכילה הינה כה בסיסית ופרימורדיאלית – האכילה המשותפת העלתה אותה לתחום פעילות החליפין החברתית והביאה אותה לדרגת חשיבות חברתית עצומה, הן מבחינה דתית והן מבחינה חברתית (זימל, 2012). בחברות חילוניות לאכילה משותפת יש משמעות חברתית גדולה: היא הבסיס או התירוץ למפגש חברתי, כלומר היא מהווה מעין 'דבק קהילתי' (עובד 1986). עובדה זו נכונה גם לקהילות גדולות וגם ליחידה החברתית הבסיסית – המשפחה (טנא, 2012).

האכילה המשותפת מעידה על קרבה ושוויון בין השותפים ותוחמת באופן סמלי את הנוכחים כקבוצה. השיתוף באוכל קובע גבולות ותוחם, ומגדיר מי מורחק מהכלל. מרי דאגלס מצביעה על כך שבעוד ששתייה משותפת היא פעולה שיכולה להיעשות בין זרים, האכילה המשותפת נעשית בקרב משפחה וחברים קרובים (Douglas, 1975). האקלים החברתי של הקבוצה או הקהילה כולה מושפע ממפגשים חברתיים אלו, בין אם הם פורמאליים או לא פורמאליים, וצמצום יביא להתרחקות הקבוצה ולהיבדלות הפרט. הדבר בא לידי ביטוי גם בקיבוצים: לווייתן (1998) מצא קשר שלילי בין הפרטת המזון בקיבוצים לבין האקלים החברתי. לטענתו הפרטת המזון הביאה לצמצום המפגש ולשינוי חברתי.

הארוחות המשותפות הן זירה שבה נורמות חברתיות והירארכיות מבוצעות ונקבעות (טנא, 2013), אולם הן גם זירה עבור מחאה חברתית וקונפליקט. זהו מקום שבו אלטרנטיבות מוצגות ונדונות. הסדר החברתי נחקק דרך הארוחה, ובו בזמן חותרים תחתיו ומאתגרים אותו (Avieli, 2012).

האכילה המשותפת הינה בעלת משמעות רבה במיוחד במרחבים אשר הוגדרו על ידי ארוינג גופמן כ"מוסדות טוטאליים" כגון בתי סוהר, או בתי חולים. אחד המאפיינים של מוסדות אלו הוא כי החברים בהם נמצאים יחד באותו מרחב וזמן במשך מרבית שעות היום (גופמן, 2006). הדבר דומה גם ב"מוסדות טוטאליים פתוחים" אותם הגדיר גופמן כאתרים שאליהם היחיד יכול לצאת ולהיכנס כרצונו, ושבו כל המשרות פתוחות, תיאורטית, עבור כולם. בקהילות אלו יש לאכילה המשותפת משמעות מחזקת המעניקה שייכות וזהות, אולם חדרי האוכל יכולים להיות גם אתרים של שליטה וכפייה. בעוד שהשיתוף באוכל מבטא אינטימיות, חדרי אוכל עצמם הם גם זירה שבה האכילה מתנהלת, מוגבלת ולעיתים אפילו נמנעת (Avieli, 2012).

באופן כללי ניתן לומר כי מרבית העבודות העוסקות במרחב הקיבוצי בכלל, ובמרחב חדר האוכל בפרט, מתמקדות בעיקר ברקע האידיאולוגי וההיסטורי, או בפן החברתי ובאופן שבו הם באים לידי ביטוי בתכנון הפיסי. לא מצאתי בדיון המחקרי אודות המרחב בקיבוץ התייחסות לפנומנולוגיה של המרחב - לאופן שבו

המרחב נחוה על ידי המשתמשים, לפרקטיקות המגדירות אותו, לתחושת המקום (sense of place), או לאופן ההיקשרות למקום (place attachment).

תרומתו של המחקר שלהלן היא בכך שהוא מנתח את המרחב מפרספקטיבה פנומנולוגית, ורואה בו לא רק תוצר של תכנון אלא גם של פרקטיקות חברתיות ודפוסי שימוש. בכך הוא מציע מבט רב ממדי על המרחב, שמאפשר תמונה רב ממדית ומורכבת לא רק של המרחב עצמו, אלא גם של החברה שהוא היה המרכז שלה.

המסגרת התיאורטית של המחקר

האופן שבו אני מתבוננת בחדר האוכל, כמרחב שבו מתקיימים יחסי גומלין בין אספקטים פסיים, פוליטיים וסמליים, נשען על גישתו של אנרי לפבר, המדגישה את המורכבות והרב-ממדיות של המרחב. לפי גישה זו אין לראות במרחב החברתי תבנית נייטרלית שהמציאות נוצקת אליה, אלא הוא בראש ובראשונה מוצר חברתי (social product) בעל תכונות פיסיות וכלכליות. (לפבר, 1974).

ההבניה החברתית של המרחב משמעה שבחברות שונות ובתקופות שונות ניתן לאתר ארגון שונה של אותו 'סוג' של מקום. המרחב, טוען לפבר, מיוצר באופן אקטיבי והוא משתנה כל הזמן. הוא אינו מציאות קיימת 'טבעית' וקבועה אלא דינמית. הוא מכיל בתוכו את היחסים החברתיים של השעתוק ואת יחסי הייצור ואלו מביאים לשינויים בדמות המרחב. בהיותו מיוצר, משמש המרחב גם כלי לשליטה ולפיקוח. בניגוד לתפיסה הבינארית שליוותה את הפילוסופיה המערבית מראשיתה, לפבר מציע מודל המורכב משלושה ממדים – הפיסי, המנטלי והחוויתי. הממד הראשון הוא **המרחב הנתפס**, שנקרא גם מרחב "ההתנסויות המרחביות". מושג זה נוגע במרכיביו ומאפייניו הפיסיים של המרחב, באופן שבו המרחב מאורגן ובאופן שעושים בו שימוש. השני – **המרחב הנהגה**, המקצועי, מכונה על ידי לפבר "ייצוגי המרחב". זהו המרחב מנקודת המבט של המדענים, האדריכלים, המתכננים – אלו אשר במלאכתם מבטאים את הסדר של העולם ובה בעת מכתיבים אותו. זהו המרחב השליט, המבטא כוח המבוסס על ידע ואידיאולוגיה. הממד השלישי הוא **המרחב הנחוה**, הסמלי, המכונה גם "מרחבי הייצוג". זהו המרחב של המשתמשים; הוא כולל את המשמעויות שמייחסים המשתמשים לסביבת חייהם הפיסית ואת האופן שבו הם תופסים אותה.

הממדים השונים של המרחב, טוען לפבר, כרוכים זה בזה ואינם מתקיימים בנפרד. הדינאמיקה ומערכת קשרי הגומלין ביניהם, היא המייצרת, לתפיסתו, מקום קונקרטי. הגישה שלו מאפשרת לי ללמוד על הקשר שבין המרחב לבין אופי החברה, אמונותיה, והתפיסות המקובלות בה. דרך בחינת הממדים השונים של המקום – לדוגמה הטיפולוגיה של המבנים, ההקשר האידיאולוגי, הפרקטיקות שמתקיימות בו או המשמעויות הסימבוליות שלו עבור היחיד והקולקטיב, אני בוחנת את האופן שבו המרחב הוא לא רק תוצר של התכנון ושל אידיאולוגיה אלא גם של פרקטיקות חברתיות ודפוסי שימוש.

עם זאת, במהלך העבודה התברר כי הניסיון לארגן את הדיון בהתאם להבחנה המשולשת של לפבר טומן בחובו בעיות. בקיבוץ, למשל, המשתמש עצמו הוא לפעמים גם המתכנן, וגם בעל השליטה ויצרן הנורמות. המרכיבים השונים של המרחב נתגלו כמשולבים זה בזה באופן שקשה ליצור הבחנה חד משמעית ביניהם. בנוסף עלו במחקר רבדים אחרים, כמו למשל פרקטיקות שמכתיבות את השימוש במרחב, מבני כוח והירארכיה הבאים לידי ביטוי באופן השימוש במרחב, מערכות היחסים המתפתחות במרחב ומגדירות אותו, או החוויה המשתנה לפי המיקום החברתי ו/או המגדרי. כל אלו כרוכים זה בזה באופן המקשה להבחין ביניהם דרך שלוש הקטגוריות שהציע לפבר.

המרחב של המשתמשים על פי לפבר – 'המרחב הנחוה' – הוא לדבריו מרחב סביל, נשלט, בעוד שהמרחב השליט, 'המרחב הנהגה', הוא המרחב של המתכננים. אולם מהמחקר עולה כי המרחב מיוצר לא רק על ידי המתכננים אלא גם על ידי המשתמשים, ושמרחב המשתמשים אינו מרחב סביל – האופן שבו הם משתמשים במבנה, הנורמות שנוצרות על ידי המשתמשים ומערכות היחסים שמתפתחות בו, כל אלה שותפים לייצור המרחב ולהשתנותו הבלתי פוסקת. בנוסף, לפבר בוחן את המרחב של המשתמשים רק דרך הייצוגים שלו, דהיינו דימויים שמופקים בדרך כלל על ידי אמנים או פילוסופים המשתמשים במרחב. מחקר זה מבקש לבחון לא רק האופן שבו המקום הובנה בייצוגים מפורשים, את הניסוחים האידיאולוגיים ואת הסימבוליות שלו, אלא גם את החוויה של המשתמשים, שבעצמה נמצאת ביחסי גומלין עם הממדים הפיזיים והסימבוליים של המרחב.

מבחינת הפרספקטיבה של המשתמשים במרחב עלתה סוגיית המשמעת והפיקוח כסוגיה מרכזית בחברה הקיבוצית אשר באה לידי ביטוי חריף במיוחד בחדר האוכל. כפי שעלה מהראיונות חדר האוכל תפקד כמרחב ממשע, ובו נקבעו ושועתקו נורמות אשר קבעו מי שייך ומי מודר, באופן סמלי או ממשי. העיסוק בנורמות ובפרקטיקות שהתפתחו בחדר האוכל מעלה את השאלה כיצד ובאיזה אופן הן הפכו להיות כל כך מחייבות, במסגרת חברתית ששאפה להיות שוויונית ונטולת-הירארכיה.

ניר אביאלי מציע לראות בקיבוץ "מוסד טוטאלי פתוח" (Open total institution) במונחיו של ארווינג גופמן (Avieli, 2012). על פי הגדרתו של גופמן "מוסדות טוטאליים פתוחים" הם אתרים חברתיים שבהם מתנהלים החיים בכללותם, עם אותם שותפים, תחת סמכות אחת ודבקות בתכנית רציונאלית אחת. גופמן הגדיר את המוסדות הטוטאליים הפתוחים כמקום שאליו היחיד יכול לצאת ולהיכנס כרצונו, ושבו כל המשרות פתוחות, תיאורטית, עבור כולם. אחד המנגנונים העיקריים המקלים על ניהול החברים במוסדות אלו הוא ההפשטה של הזהות העצמית, הכולל איבוד של רכוש אישי, חדירה לפרטיות ופרקטיקות המכניעות את היחיד. גופמן ראה את חדר האוכל של אותם מוסדות כזירה העיקרית שבה תופעות אלה מקבלות ביטוי. מהעבודה עולה כי גם בחדר האוכל הקיבוצי היחיד חש שהוא עומד לביקורת תמידית, מאבד את פרטיותו ואת ייחודו, ונתון להשוואות תמידיות עם האחרים.

תפיסת הקיבוץ כסוג של מוסד טוטאלי מאפשרת לי לראות את חדר האוכל כמרחב ממשמע, שבו היחיד נתון לפיקוח תמידי. אולם בניגוד למוסדות הפתוחים של גופמן, בחדר האוכל בקיבוץ מנגנון הכפייה מופעל על ידי הקולקטיב עצמו, ולא על ידי קבוצה בעלת עמדת סמכות כלשהי. הקיבוץ החל את דרכו כחברה משימתית עם יעדים ברורים, חברתיים ולאומיים; בכך הוא היה שונה מקומונות אחרות בעולם (עובד, 1986). הקולקטיב הוא שייצר לעצמו נורמות על מנת לפעול ביעילות, בשאיפה להגשים מטרה משותפת. אולם בתקופה שבה אני עוסקת החברה הקיבוצית כבר הייתה בתהליכי שינוי – הדגם נשאר והנורמות המשיכו להתקיים למרות שהיעדים כבר לא היו כל כך ברורים.

בנוסף, הגישה של גופמן אינה מתייחסת לאופן שבו הארכיטקטורה של חדרי האוכל קשורה למנגנון הפעלת הכוח. לשם כך אני פונה לעבודתו של פוקו, על פיה לארגון המרחב עצמו יש ממדים ממשמעיים והארכיטקטורה פועלת כמנגנון ממשמע. בספר *Discipline and Punish: the Birth of the Prison* פוקו התייחס לאופן שבו המרחב משתתף בעיצוב החברה ומתעצב על ידי השימושים השונים בו. הוא דן במרחב ממשמע המאפשר שליטה מרבית בסובייקטים שבתוכו. בידודם הפיזי-חברתי של האובייקטים (לדוגמה, אסירים בבית-כלא או חולי נפש במוסד רפואי), מאפשר לאשרר את החוקים הרשמיים והלא-רשמיים של החברה ולשמר אותם. כך, למשל, בפנאופטיקון האסיר נמצא במצב מודע וקבוע של נראות תמידית, המבטיחה את התפקוד האוטומטי של הכוח. תיאור השהיה בחדר האוכל כחוויה של נצפות תמידית, שבה היחיד חשוף ונתון כל העת לביקורת, עובר כחוט השני במהלך העבודה כולה. ניתוח של האופן שבו תכנון חדר האוכל הבנה את החוויה של הנצפות והחשיפה מאפשר להסביר כיצד המרחב המתוכנן עצמו פעל כחלק מנגנון הפיקוח.

פוקו מתאר את הכוח כאמצעי שליטה ופיקוח על יחידים. לתפיסתו הכוח מייצר 'אינדיבידואלים' ומושתת על יחסים הירארכיים, כאשר ההיררכיה אינה בהכרח תואמת את ההיררכיה החברתית, אלא מוטמעת במנגנון הפיקוח עצמו. בשונה מהחברה שמתאר פוקו, החברה הקיבוצית פעלה במוצהר כקבוצה ולא כאוסף של אינדיבידואלים. הנורמות, שנקבעו ושועתקו בחדר האוכל, לא שימשו להפרדה בין סובייקטים, לצורך שליטה טובה יותר, כפי שטען פוקו; אולם הן שימשו לקביעה מי שייך לקולקטיב ומי מודר ממנו. דרך פרקטיקות של הבחנה והפרדה נוצרה אובייקטיפיקציה של סובייקטים; כך למשל מי שנתפס כחריג הוגדר לעיתים קרובות כ"משוגע".

יחד עם זאת המחקר מראה כי בניגוד לרעיון האוטופי של השוויון, בחברה הקיבוצית התקיימו הירארכיה חברתית וקבוצות חזקות וחלשות יותר. עובדה זו מעלה שאלות הנוגעות למשמעת ולפיקוח, כמו למשל האם בעלי סטאטוס חברתי גבוה חווים את הפיקוח באותו האופן כמו בעלי הסטאטוס הנמוך? (הממצאים מראים שלא). כפי שעולה מהניתוח, הסיטואציה בקיבוץ לא היתה חד משמעית: בשעה שפוקו מאבחן תהליך של אינדיבידואליזציה בקיבוץ ניתן לראות ממדים של אינדיבידואליזציה, הבאה לידי ביטוי בשאלה התמידית 'האם אני שייך?' אבל גם של קולקטיביזציה הרואה את האינדיבידואליזציה כאויב המערער על יסודות החברה; ובשעה שאצל פוקו יש היררכיות ברורות בקיבוץ היו אמנם היררכיות, אולם

הפיקוח התקיים גם בקבוצת השווים והמפקחים הם גם המפוקחים. ייתכן שסוג זה של פיקוח בחברה הקולקטיבית תמך בסופו של דבר, לצד גורמים נוספים, בתהליך של אינדיבידואליזציה, אשר בא לידי ביטוי בתהליך ההפרטה של קיבוצים רבים בשנים האחרונות.

פוקו וגופמן בחנו את הפיקוח ברמת המנגנון, אבל לא עסקו בחוויה של אלה אשר נתונים לפיקוח. על מנת לנתח את חוויית המשתמשים במרחב אני נעזרת בגישה הפנומנולוגית לחקר המרחב ובעיקר בעבודתו של מוריס מרלו-פונטי, הנוגעת בקשר שבין הפרקטיקה הגופנית לבין החוויה הסובייקטיבית. מרלו-פונטי מתנגד לתפיסה הדואליסטית "גוף-נפש", המקבילה להבחנה בין אובייקט לסובייקט. הוא אינו רואה את הגוף כאובייקט חומרי, לעומת התודעה שהיא ישות רוחנית, אלא תופס את הסובייקטיביות כגופנית. התפיסה, לפי פונטי, אינה ייצוג פנימי של עולם חיצוני אלא חוויה חושית כוללת המבוססת על צורות התנהגות תרבותיות נרכשות והרגלים כגון התבוננות, מגע והקשבה (Merleau-Ponty, 1962).

החוויה של היחיד בחדר האוכל נבחנת, לאור תפיסה זו, כהתנסות חושית-גופנית. זה בא לידי ביטוי באופן שבו הגוף פועל במרחב, מיוצר על ידו אך גם מייצר אותו. הגוף תופס את המרחב דרך הרגלים תרבותיים ולהיפך – הרגלים תרבותיים נוצרים על ידי סובייקט גופני אקטיבי. גם הסוציולוג פייר בורדייה מדגיש את הקשר בין הגוף למרחב ואת מקומם של ההרגלים הגופניים בתפיסת המרחב. אולם, בשונה ממרלו פונטי, הוא מביא בחשבון את הקשר שבין עמדה חברתית לפרקטיקות גופניות, ואת האופן שבו הפרקטיקות הגופניות וההרגלים קשורים ליחסי כוח בחברה, למשל, למגדר, או להבדלים בעמדה חברתית. לפי בורדייה רפרטוארים יומיומיים המוטמעים בגוף, שאליהם הוא מתייחס במושג 'הביטוס', הם גורם משמעותי בייצור תחושת השתייכות קבוצתית, נקודה שיש לה חשיבות רבה בחברה הקיבוצית ובאופי הקשר שלה עם חדר האוכל. פרקטיקות מסוימות שנוצרו בחדר האוכל, כמו למשל באיזה צד של השולחן לשבת, מתי לקום מהשולחן או מהי הדרך ה'נכונה' לחיתוך הסלט, מייצרות את המרחב אך בה בעת גם מבחינות בין המקומי לאורח, בין מי שייך למקום לבין הזר, או בין חברים בתוך החברה הקיבוצית לאורך צירים כמו גיל ומגדר.

מבט על פרקטיקות גופניות כתוצר של 'הביטוס' - העמדה החברתית המגולמת בגוף - מספקת לי כלי לניתוח היחסים שבין עמדה חברתית לבין פרקטיקות גופניות, ולהבנת האופן שבו הפרקטיקות מבנות את המקום ואת תחושת השתייכות למקום. בנוסף, בורדייה עצמו עסק באופן שבו מרחבים ממוגדרים משעתקים את ההביטוס המגדרי של המשתמשים ומשועתקים על ידו. אך בשעה שבורדייה עסק באופן שבו מרחבים ממוגדרים באופן חד משמעי כ"גבריים" או "נשיים" חדר האוכל הינו מרחב שהוא בו זמנית גם "גברי" וגם "נשי" – הוא גם מרחב ציבורי, הנתפס כמרחב הגברי, אבל גם שייך לתחום שמסומן בתרבות כנשי. במקום זה דווקא חקירת המימד החווייתי של השימוש במרחב תוכל להציג את ההיבט המגדרי מזוויות אחרות, מורכבות יותר ופחות חד משמעיות.

שיטת המחקר

בבסיס העבודה עומדת ההנחה כי המרחב אינו עומד בפני עצמו, אלא הינו תלוי-תרבות והקשרים אידיאולוגיים והיסטוריים. משום כך המחקר מתמקד בתקופה מוגדרת: שנות השבעים עד שנות התשעים של המאה העשרים. היו אלו שנים של שגשוג בתנועה הקיבוצית, רגע לפני המשבר הגדול של שנות התשעים, ויחד עם זאת הייתה זו גם תקופה של שינויים אידיאולוגיים משמעותיים. חיי היומיום בקיבוץ באותן שנים התנהלו במרחב שתוכנן ונבנה באופן שתאם את השקפת העולם של מייסדיו, אך לא תמיד התאים לאורח החיים ולתפיסות שהשתנו עם השנים. תהליך ה"אינדבידואליזציה" בתנועה הקיבוצית, שהגיע לשיאו בשנים האחרונות בתהליכי ההפרטה, התחיל למעשה עוד הרבה קודם לכן, ובא לידי ביטוי בשינויים הדרגתיים לאורך השנים. תהליכים אלו השפיעו ושינו את מערכת היחסים שבין המרחב הפרטי למרחב הציבורי בקיבוץ, החל מהגדלה הדרגתית של המטבח הביתי במטרה לאפשר הכנת ארוחות בבית ועד המעבר המשמעותי מלינה משותפת ללינה משפחתית, מעבר שהתרחש במרבית הקיבוצים במהלך שנות השבעים והשמונים של המאה העשרים.

אוסף הגלויות שהוזכר בהקדמה היווה את המוטיבציה לתחילת המחקר. גלויות אלו מאפשרות הצצה אל חדר האוכל ואל האופן שבו הוא נחוה, מזוויות שונות ומרתקות. יתרון הגדול הוא בריבוי זוויות המבט: מאתיים וארבעים גלויות, המציגות כל אחת במשפט קצר פן של החוויה; בקריאה של כולן ניתן להבחין בקלות בתמות מרכזיות החוזרות ונשנות. הפורמט והזמן הקצר שעמד לרשות הכותבים יצר הכרח לכתוב את הדבר הראשון שעלה בראשם, לעיתים אפילו במילה אחת, מה שמאפשר לי להבין אילו נושאים היו משמעותיים במיוחד עבור הכותבים. יחד עם זאת יש להביא בחשבון כי הגלויות מציגות פרספקטיבה מסוימת וקבוצה מסוימת של עדויות, ממרחק של זמן מהחוויה, והן נכתבו במסגרת אירוע בעל פן נוסטלגי ובפורמט אשר חייב התייחסות לנושא בטקסט קצר, תוך מודעות לפומביות שלו. משום כך אין בהן כדי לספק ניתוח כולל הנוגע למרחב חדר האוכל.

לפיכך ערכתי ראיונות אישיים, שדרכם ביקשתי להכיר לעומק את האופן שבו נחוה המרחב. ראיינתי שלושה עשר אנשים, מתוכם שבע נשים וששה גברים. כל המרואיינים נולדו וגדלו בקיבוצים השייכים לתנועות הקיבוציות השונות. כולם נמצאים היום בסביבות שנות הארבעים והחמישים לחייהם, מכאן שהיו בתקופה הנחקרת ילדים, נערים או צעירים, עובדה שיש לה השלכה על הנושאים שהועלו. משום כך, למשל, לא עלו במחקר הנוכחי סוגיות הקשורות בהורות או בזקנה. חלק מהמרואיינים עזבו את הקיבוץ לאחר שנות התשעים, וחלק נשארו בו, מתוכם חלק חיים היום בקיבוצים שבהם חדר האוכל פעיל, ואחרים בקיבוצים שבהם חדר האוכל כבר לא מתפקד.

דווקא בשל היותי בת קיבוץ בעצמי, בעלת מעגל גדול של היכרויות אישיות בקרב בני קיבוצים, הקפדתי מאד לבחור מרואיינים שאותם לא הכרתי היכרות מוקדמת, זאת על מנת לאפשר לעצמי להקשיב לדבריהם תוך כמה שפחות מעורבות אישית. בנוסף הקפדתי שהקיבוצים שבהם הם נולדו וגדלו ייצגו

זרמים מרכזיים בתנועה הקיבוצית, רובם קיבוצים ותיקים וגדולים. מרואיינת אחת בלבד הגיעה מקיבוץ שמעולם לא הונהגה בו לינה משותפת.

גם הראיונות, בדומה לגלויות, מציגים מבט אל העבר מנקודת הזמן של ההווה. מבט זה מאפשר להבין משמעויות ממרחק של זמן ולבחון אילו חוויות היו דומיננטיות מספיק על מנת להישמר בזיכרון לאורך השנים. יחד עם זאת, במטרה להבין ולשקף את החוויה בתקופה עצמה, ולא כפי שנצרכה בזיכרון ממרחק הזמן, בחנתי גם חומרים ארכיוניים. חומרים אלו נאספו מהארכיונים הגדולים של התנועה הקיבוצית – ארכיון יד יערי של השומר הצעיר וארכיון יד טבנקין של התק"מ. בנוסף ביקרתי בארכיונים של הקיבוצים מזרע ויפעת, שם ביליתי שעות בקריאת עלונים ומודעות שונות מהתקופה שבה מתמקד המחקר. הטקסטים אשר נכתבו בעלוני הקיבוצים, במודעות, מסכות חג, טבלאות תורניות וכדומה, מוסיפים ומחזקים תמות שונות אשר עלו בראיונות ובגלויות, מנקודת המבט של מי שחי וכתב באותה התקופה. בנוסף, בעיקר לצורך כתיבת הפרק הראשון העוסק במרחב הבנוי, השתמשתי גם בחומרים מאוסף פרדי כהנא, השמור היום בארכיון יד טבנקין. האוסף כולל מסמכים, שרטוטים ותצלומים רבים המתעדים את המרחב הבנוי הקיבוצי.

מבנה העבודה

גם אם העבודה אינה עוקבת באופן מוחלט אחר החלוקה המשולשת של לפבר, האופן שבו היא מאורגנת נותן ביטוי לממדים השונים של המרחב: הפרק הראשון מתאר את ייצור המרחב של חדר האוכל דרך מה שלפבר מכנה המרחב הנתפס והמרחב הנהגה, כלומר, תיאור המבנים עצמם דרך הפרספקטיבה של אלו שיזמו את הקמתם והיו אמונים על תכנונם ובנייתם. הפרקים הבאים דנים במשמעויות של המרחב דרך הפרספקטיבה של המשתמשים, המרכיב שלפבר כינה המרחב הנהווה, ולתפיסתי מפתחים ומרחיבים אותו, וקושרים בינו לבין הממדים האחרים של המרחב.

במטרה לבחון את ממדיו השונים של חדר האוכל בקיבוץ העבודה מורכבת מארבעה פרקים: הפרק הראשון עוסק במרחב הפיסי והמתוכנן ובקשר שבינו לבין אופי החברה, אמונותיה והתפיסות המקובלות בה. הפרק סוקר את המודלים העיקריים של מבנה חדר האוכל והתפתחותם לאורך השנים, ומתאר את האידיאולוגיה ואת השקפת העולם החברתית של הוגיו, ואת האופן שבו חדר האוכל היה מצד אחד תוצר של השקפת עולם ומצד שני תרם להבנייתן של תפיסות חברתיות.

הפרקים הבאים בוחנים את המרחב מנקודת המבט של המשתמש ומבוססים על חלוקה תמטית על בסיס הנושאים שעלו בראיונות ובגלויות: הפרק השני עוסק באפיון המרחב של המשתמשים, ודן במשמעויות הפונקציונאליות והסימבוליות של המרחב עבור היחיד ועבור הקהילה, ובאופן שבו הן נוצרו והובנו. הפרק השלישי עוסק בחדר האוכל כמרחב ממשמע, דרך תיאור מערכות היחסים במרחב והנורמות והפרקטיקות שהסדירו אותו, כמו גם ניתוח של המרחב בהתאם למיקומים חברתיים והירארכיה. הפרק

הרביעי מבקש לתאר את החוויה הסובייקטיבית של היחיד במרחב, כלומר את האופן שבו יחידים חוו את המרחב כפונקציה של אותם דגמים תרבותיים ומאפיינים פיסיים וסימבוליים.

לסיום חלק זה ברצוני להדגיש את המקום האישי שלי בכתיבת העבודה: מעבר לנקודת המבט כחוקרת עמדתי מושפעת גם מהיותי בת קיבוץ וחברת קיבוץ בעבר, ואדריכלית במקצועי בהווה. את חדר האוכל הקיבוצי חוויתי באופן אישי. בנוסף, בדרכי המקצועית עסקתי לא מעט במרחב הבנוי הקיבוצי. החוויה האישית שלי מהווה עדשה אשר דרכה אני רואה ומנתחת את החוויה המרחבית שאותה אני חוקרת. אין לי ספק שמעורבותי האישית משפיעה על האופן שבו אני בוחנת את הממצאים וקיים סיכון שמצבים מסוימים ימשיכו להיות שקופים עבורי מאחר והם ייראו לי "טבעיים", או שאפרש אותם בהתאם לחוויותיי האישיות או לנקודת מבטי שלי. אולם זוהי עבודה פנומנולוגית שאינה מתעדת להציג מבט אובייקטיבי, אם בכלל קיים מבט כזה. היכולת שלי להכיר את הלקסיקון, להבין את הטקסים ואת משמעותם התרבותית, להבין פרט כזה או אחר, פרקטיקות והקשרים חברתיים מאפשרת לי לבחון את החוויה לעומקה. יחד עם זאת בכתיבת העבודה הקפדתי שלא להניח הנחות מוקדמות לגבי מה שיעלה בחקירה ולצאת מנקודת מוצא המכירה במגבלות נקודת המבט הסובייקטיבית והחלקית שלי.

פרק 1

המרחב הבנוי: תכנון ועיצוב המבנים

חדר האוכל הקיבוצי הינו מרחב פיסי בעל תכונות אדריכליות, אשר נהגה, תוכנן ונבנה בהקשר היסטורי, חברתי ואדריכלי מסוים. בפרק שלהלן אבחן את הממד הפיסי של חדר האוכל ואת התפיסות וההקשרים שבהם הוא נוצר – 'המרחב הנתפס', ו'המרחב הנהגה', במונחי של לפבר.

כפי שטען לפבר, יחסי הגומלין בין האספקטים הפיסיים, הפוליטיים והסמליים של המרחב הם המייצרים את המרחב החברתי ולכן אין לראות בו תבנית נייטראלית שהמציאות נוצקת אליה. מטרתו המרכזית של הפרק היא לדון בשאלות הנוגעות למערכת קשרי הגומלין בין המרכיבים השונים של המרחב הבנוי. מדוע נבחרו דגמים מסוימים לעיצוב המבנים, מהי מערכת היחסים שבין הדגמים שנבנו לבין האידיאולוגיה, באיזה אופן השפיע הממד הפיסי על הסדרת וניהול הפעילות שבתוכו ובאיזו מידה הושפע ממנה, ואילו דפוסי עומק תרבותיים משתקפים דרך התכנון, כמו למשל תפיסת המרחב הציבורי לעומת המרחב הפרטי.

סקירת המאפיינים הפיסיים והחברתיים של חדר האוכל בפרק זה נעשית באמצעות בחינת היבטים שונים סביב אותו ציר כרונולוגי. לשם כך אני עושה שימוש בחלוקה העקרונית שעשה האדריכל פרדי כהנא, אשר ערך מחקר מקיף על אדריכלות הקיבוץ. כהנא מחלק את תולדות הבניה בקיבוץ לשלוש תקופות: הראשונה – מתחילת שנות העשרים ועד סוף שנות השלושים של המאה העשרים, היא לדבריו תקופה שבה נוצרה אדריכלות מוסדית כביטוי מובהק של הקיבוץ כקומונה שיתופית ושוויונית, צנועה ומשימתית; התקופה השנייה – לאחר הקמת המדינה ועד סוף שנות הששים, מתוארת כתקופת הגיבוש של הקיבוץ כיישוב אוטונומי, תקופה שבה עלה כוחם של אדריכלים חברי קיבוץ והתחזקה השפעתן של המחלקות התנועתיות על התכנון הקיבוצי ועל פיתוח דגמי מבנים בקיבוצים; התקופה השלישית – שנמשכה שני עשורים החל משנות השבעים, החלה בתקופה של שפע ושגשוג וריבוי בנייה של חדרי אוכל בקיבוצים ובסופו של דבר כללה את השבר הכלכלי והאידיאולוגי ונפילת התכנון הקיבוצי עד לסיום תפקידו בשנות התשעים (כהנא, 2011).

חלוקה כרונולוגית זו משמשת עבורי בסיס לשרטוט תולדותיו של מרחב חדר האוכל הקיבוצי מהיבטים שונים: הסעיף הראשון סוקר את ההיסטוריה הכללית של המבנים והתכנון ואת הגופים אשר היו אחראיים לו. הסעיף השני בוחן את הפן האידיאולוגי ואת השקפת העולם שעמדה בבסיסו של ייצור המרחב, ובאיזה אופן באו אלו לידי ביטוי בתכנון. הסעיף השלישי מתאר את הסגנונות האדריכליים שאפיינו את חדר האוכל במהלך השנים והסעיף הרביעי מפרט את התהליך הפרוגרמאטי והפונקציות שמילא חדר האוכל בקיבוץ, ואת המאפיינים העיקריים בעיצוב הפנים שלו.

1.1 ממטבח פועלים למרכז חברתי ותרבותי: תולדות חדר האוכל הקיבוצי

שורשיו של חדר האוכל המשותף הם בימי העלייה השנייה. ראשיתו הייתה למעשה תוצר של כורח יותר מאשר של אידיאולוגיה - תנאי החיים הקשים בארץ באותה תקופה יצרו בקרב קבוצות הפועלים שהיו פזורות ברחבי הארץ את הצורך בהקמת מטבח פועלים משותף, אשר שימש גם כמרכז חברתי שבו יכלו להתאסף יחד. על הקמתם של מטבחי הפועלים וחדרי האוכל המשותפים באותן שנים לא הוחלט בשום ועידה או פורום כלשהו. הם לא היו תוצאה של מחשבה יזומה או מנשר אידיאולוגי אלא כורח המציאות היומיומית. המטבחים המשותפים הראשונים היו מבנים ארעיים, שכן רובן של קבוצות העבודה היו זמניות מבחינת המיקום וההרכב ונטו להתפזר ולהתפרק עם סיום המשימה שלביצועה נשכרו. בהמשך, בקבוצות החקלאיות, שמייסדיהן השתייכו בעברם לקבוצת פועלים זו או אחרת, המשיכו את מסורת המטבח המשותף. קבוצות אלו לא התפרקו מכיוון שהיו קשורות לשטחי קרקע, ובמשך הזמן מיסדו את המטבח המשותף והקצו לו מקום של קבע. למעשה רעיון חדר האוכל קיבל ביסוס אידיאולוגי רק בימי העלייה השלישית. רובם הגדול של החלוצים שעלו בעלייה השלישית היו בעלי רקע רעיוני מגובש ודגלו בחיי קומונה מלאים. חלק מאותן חברות כבר חיו משטר חיים שוויוני קומונלי עוד בטרם עלייתם ארצה. עבורן המשך קיומו של חדר האוכל המשותף היה מובן מאליו. (טל, 1994).

מתחילת שנות העשרים הפך חדר האוכל המשותף לעובדה קבועה בכל נקודת התיישבות קיבוצית חדשה.³ בעת העלייה לקרקע היו מקימים תחילה את צריף חדר האוכל ואחריו את אוהלי המגורים הראשונים. הקמת מבנה של קבע עבור חדר האוכל לא התקבלה כמובן מאליו. המתישבים העלו את הצורך להפוך את הצריף למבנה קבוע אלא שראשי המחלקה להתיישבות של ההנהלה הצינונית, אשר קבעו באופן בלעדי בכל נושאי התכנון הפיסי בקיבוצים, לא היו בטוחים בהמשך צורת החיים השיתופית. ארתור רופין, אשר עמד בראש המחלקה והיה חבר בהנהלת הסוכנות היהודית סיכם את דעות השוללים במילים הבאות: "לעולם אין אפשרות לראות מראש אם צורה זו של התיישבות קיבוצית תוכל להתקיים גם אז, כשחברי הקבוצה יבואו בשנים, כשיישאו נשים או כשבניהם יגדלו (...). בעקב סכסוכים פנימיים יישאר איפה, רק המוצא היחידי, לחלק את המשק ולהתוות לכל אחד את חלקת אדמתו ובניינו. אבל מה יהיה אז גורלם של הבניינים הגדולים הקיימים כבר, אלה שגזרת בניינם נעשתה בהתאמה לצרכי הנהלה משותפת?".⁴

המוסדות המיישבים תפסו את רעיון "הקבוצה הקטנה" ככת, והתנגדו באופן מוחלט לרעיון "הקבוצה הגדולה" מאחר והוא נגד את תפיסת התיישבות שלהם במרחב הכפרי.⁵ על מנת ליישב את חילוקי הדעות

³ למרות האזכור הכוללני ראוי לציין כי תפיסות התיישבות הקיבוצית בראשית התיישבות לא היו אחידות. יש להבדיל בין תפיסות התיישבות השונות בראשית התיישבות, ובעיקר בין תפיסת "הקבוצה הקטנה" ל"קבוצה הגדולה". ה"קבוצה הקטנה" הייתה קבוצה שדגלה בחיים של 'עדה' ובעבודת כפיים חקלאית ובקשה להגביל מראש את מספר חבריה. "הקבוצה הגדולה" ראתה בחזונה חברה מגוונת המונה מאות ואף אלפי חברות וחברים, שיחיו בה חיי עבודה ושוויון, יעסקו במגוון תחומים (לרבות תעשייה) ויפתחו את החינוך, התרבות והרוח.

⁴ מצוטט אצל טל 1994: 140

⁵ בקרב המוסדות המיישבים רווחה תפיסה כפרית-חקלאית, הקוראת לשילוב תמריצים בדמות עיקרון התגמול על יוזמת הפרט ועבודתו. כבר ב-1909 אימצה ההסתדרות הציונית את גישתו של הכלכלן פרנץ אופנהיימר, שחזה התיישבות בשלבים בדרך לכפר

הוקמה בסוף שנת 1924 ועדה מיוחדת – 'ועדת הביסוס', אשר ביקרה בנקודות ההתיישבות, סקרה את דרגת התפתחותם ואת האמצעים הדרושים כדי להביאם לעצמאות כלכלית. בסופו של התהליך הכינה ועדת הביסוס של מחלקת ההתיישבות בשנת 1924 רשימות של בניינים שנראו לה הכרחיים להתבססותם של היישובים, וביניהם ארבעה 'בתי אוכל' (המונח שבו השתמשו בני התקופה) שנועדו לקבוצות היותר גדולות שהיו קיימות באותה עת: בית אלפא, גניגר, דגניה א וכנרת.

למרות המלצות אלו לא הוקצו במוסדות המיישבים אמצעים לבניית מבנים עבור בתי אוכל בשנת 1925. הצעד הראשון לביצוע המלצות ועדת הביסוס בנושא חדרי אוכל ננקט בשנת 1926, כאשר הוחלט להזמין תכנית לבית אוכל בקיבוץ גבע. התכנון נמסר לאדריכל הראשי של המחלקה האדריכלית של חברת היישוב – ריכרד קאופמן.⁶ קאופמן הציע מבנה רב שימושי, אשר בנוסף לתפקודו כחדר אוכל היו אמורים להיכלל בו חללים לצורכי תרבות, מזכירות וספרייה. תכנית זו לא יצאה אל הפועל בשל אומדן העלויות שהיה גבוה בהרבה מהסכום שהקציבה המחלקה להתיישבות (חברי הקיבוץ המשיכו לאכול בצריף הישן עד 1930, אז תוכנן המבנה מחדש על ידי האדריכל פריץ קרונברג) (ראה תמונות מספר 1,2).

בחדר האוכל של קבוץ גניגר, שתוכנן בהמשך, ביטל קאופמן את כל התפקודים הנלווים ואף צמצם את שטח המטבח. גם תוכנית זו חרגה מהתקציב ובסופו של דבר נבנה המבנה במתכונת מקוצצת עוד יותר שכללה אולם אכילה ומטבח בלבד (ראה תמונה מספר 3).

עם קבלת ההחלטה על תכנון מבנה חדר אוכל באחד היישובים היו אנשי המחלקה להתיישבות מזמינים תכניות בניה מאחד מגורמי התכנון הקשורים במוסדות התנועה הציונית. רק לאחר שהתכנית הושלמה ואושרה על ידי המחלקה להתיישבות היא הוגשה לעיון המתישבים ולאישורם.⁷

בשלב הבא החליטה ההנהלה הציונית להכין תכנית אחידה לחדרי אוכל. הדגם של חדר האוכל בגניגר בתכנון קאופמן נקבע כיתכנית טיפוסית המתאימה ליישום בכל קבוצה אשר יוחלט להקים בה בית אוכל. התכנית כללה אולם אכילה מקורה בגג משופע, צמוד למטבח נמוך. כך הוקם בשנת 1928 בית האוכל בקבוצת כנרת, כמבנה זהה לבית האוכל בגניגר. תהליך זה חזר על עצמו כעבור שנה בקיבוץ מזרע, עם שינויים קלים בלבד. באותה תקופה הוחלט על הקמת בתי אוכל גם בקבוצות חפציבה וגבת, וברור היה כי מדובר באותה תכנית טיפוסית. אלא שאז חלה הרעה במצב הביטחוני בארץ וההנחיות ששונו חייבו לקרות את מבני הציבור בגגות שטוחים, בלתי חדירים לאש, על מנת שיוכלו לשמש מקום כינוס ומקלט לאוכלוסייה הבלתי לוחמת בשעת חירום. כתוצאה מכך התכנית הטיפוסית לא הייתה עוד רלוונטית. בנוסף,

קאופרטיבי. תכניתו התמקדה בשני השלבים הראשונים של בניית חווה חקלאית ודחתה לזמן בלתי מוגבל את גיבושו הרעיוני והחברתי של היישוב הקאופרטיבי. תפיסה זו, שהובילה בהמשך להקמת מושב העובדים, הייתה צורת היישוב האולטימטיבית לדעת מנהיגי ההסתדרות הציונית, שהסתייגו מניסיונות אחרים לייסוד התיישבות שיתופית. (בר אור ויסקי, 2010).

⁶ ריכרד קאופמן, 1887-1958. אדריכל יהודי - גרמני, הוזמן בשנת 1920 על ידי ההסתדרות הציונית לעלות ארצה וליטול חלק פעיל בתכנון הפיסי של מפעל ההתיישבות הציוני. תחילה ניהל את המחלקה האדריכלית של חברת הכשרת היישוב. משנת 1927 עמד בראש מחלקת התכנון של ההנהלה הציונית בירושלים. עסק בבינוי עירוני וכפרי ובמקביל בבניה פרטית.

⁷ אישור חברי הקיבוץ לא היה עניין טכני בלבד. ידועים גם מקרים בהם המתישבים לא אישרו את התכנית המוצעת. כך למשל בקיבוץ תל יוסף: התכנית הראשונה שהציע קאופמן, שכללה מבנה דו מפלסי, לא אושרה על ידי הקיבוץ. הצעה נוספת שהעביר נדחתה אף היא, וכמוה הצעה של האדריכל מאקס לב, שכללה אף היא מבנה דו קומתי. חברי הקיבוץ דרשו שהעבודה תימסר לאדריכל קרקאור שהצעתו שהציגה לדעתם פיתרון סביר לשתי משאלותיהם העיקריות: אולם אכילה ומטבח במפלס אחד, והימנעות מבניית עמודים תומכים בחלל האכילה, על מנת לאפשר חלל פתוח וגמיש. (טל, 1994).

בתחילת שנות השלושים הוחלט בהנהלה הציונית על הקמת בתי אוכל גם בקיבוצים הגדולים, דוגמת עין חרוד ותל יוסף. יישובים אלו מנו כבר אז מאות חברים והתכנית הטיפוסית לא התאימה לצרכיהם.

שנים אלה – שנות העשרים והשלושים של המאה העשרים, התאפיינו בשליטה של המוסדות המיישבים על התכנון בקיבוצים. להסתדרות הציונית הייתה הסמכות הבלעדית להחליט על הקמת יישובים ולהקצות להם קרקע, ושליטתה בעיצוב היישובים החדשים הייתה מוחלטת. היא שקבעה את גודל האוכלוסייה ביישוב, התוותה את המבנה הכלכלי והאדריכלי של המשק, החליטה על אופי ההתארגנות החברתית ועל מועד הקמת היישוב. מערך זה יצר תלות מוחלטת של המתיישבים במוסדות המיישבים. על התכנון בקיבוצים היו מופקדים באותן השנים כמעט באופן כמעט בלעדי שני אדריכלים מטעם המוסדות המיישבים: ריכרד קאופמן וליאופולד קרקואר.⁸

בראשית שנות הארבעים הקימו שתי התנועות הקיבוציות הגדולות (הקיבוץ המאוחד והקיבוץ הארצי) מחלקות תכנון והנדסה עצמאיות שבהן עבדו אדריכלים, מהנדסים ומתכננים שהיו על פי רוב חברי קיבוצים בעצמם, בניגוד לדור האדריכלים שקדם להם. כתוצאה מכך השתנתה תמונת התכנון בקיבוצים. לזירה נכנסו אדריכלים נוספים שנחשבו מאנשי המקצוע הטובים ביותר באותה התקופה (לדוגמה שמואל מסטצ'קי⁹ ושמואל ביקלס¹⁰), תכנון הקיבוץ נעשה לדיסציפלינה מוגדרת יותר, ומיקומו של חדר האוכל, יחד עם מוסדות ציבור אחרים, נתפס כגורם האדריכלי החשוב ביותר. הקיבוצים מימנו את הכשרתם של חברים במקצועות כגון ארכיטקטורה והנדסה במוסדות בארץ ובחו"ל.¹¹ בשובם, הביאו עימם האדריכלים החדשים תפיסות אדריכליות עדכניות מהעולם הגדול ויחד עם זאת היו מודעים יותר מקודמיהם לצרכיהם ורצונותיהם של המשתמשים, בהיותם חברי קיבוץ בעצמם.

השפעתן של מחלקות התכנון על תכנון הקיבוץ התחזקה לקראת שנות החמישים ודרך נעשה חלק גדול מן התכנון האדריכלי של מבנים בקיבוצים – ממבני המגורים ועד מבני הציבור. חדרי האוכל שתוכננו בשנים אלו, עד שנות השבעים, התאפיינו באדריכלות צנועה ופונקציונליסטית, אשר כוונה לענות על הצרכים וגם להתאים לחזונה של חברה שיתופית ושוויונית.

בשנות השבעים, תקופה של שגשוג כלכלי וגידול דמוגרפי, החלו בקיבוצים רבים להיערך לקראת הקמתם של חדרי אוכל חדשים, או להרחבת המבנים הקיימים באחרים. חלקם אף ביקשו לגשת למשימה בכוחות עצמם, התנתקו ממוסדות התכנון הותיקים ופנו לאדריכלים מחוץ לתנועה. חדרי האוכל החדשים היו עתידיים להוות מרכז חברתי ותרבותי, הכולל גם מנהלה, מועדון ומוסדות נוספים. המבנים שתוכננו בתקופה זו היו ענקיים ומרובי פונקציות במיוחד. במחלקות התכנון של התנועה הקיבוצית תוכננו באותה

⁸ ליאופולד קרקואר, 1890-1954. יליד וינה, אוסטריה. עלה לארץ בשנת 1924 והפך לאחד המתכננים הבולטים בהתיישבות העובדת ומהראשונים שהביאו את הזרם המודרניסטי לאדריכלות בארץ.

⁹ שמואל מסטצ'קי, 1908-2004. אדריכל ראשי במחלקה הטכנית של הקיבוץ הארצי מיום היווסדה בשנת 1934. עבודתו התמקדה בפיתוח ענף תכנון ובינוי להתיישבות הקיבוצית. תכנן בקיבוצים עשרות בתי מגורים, מוסדות חינוך, חדרי אוכל ואולמות תרבות וספורט.

¹⁰ שמואל ביקלס, 1909-1975. אדריכל. היה חבר בקיבוצים תל יוסף ומאוחר יותר בית השיטה. נטל חלק בתכנון הפיסי של עשרות יישובים ברחבי הארץ.

¹¹ יוצא דופן בהקשר זה היה ביקלס, אשר הגיע לארץ לאחר שלמד אדריכלות בלונדון. הוא עלה לארץ בשנת 1933, בשנת 1937 הצטרף למשרד התכנון של קיבוץ עין חרוד וב-1938 עבר עם משפחתו לתל יוסף.

תקופה עשרות חדרי אוכל חדשים והורחבו ושופצו מבנים קיימים, לעיתים גם כאלו שנחשבו כייחודיים ולא התאימו להרחבה. בשנת 1983 נכתב בחוברת תכנון ובניה בקיבוץ, במדור 'חדש בתכנון ובניה', במסגרת סקירת הפרויקטים הנבנים בקיבוצים: "חדרי אוכל בקיבוצים הם סיפור ללא סוף. קודם בנו את כולם, עכשיו נראה שמשפצים ומגדילים את כולם. מה יהיה אחר כך, אחרי שישפצו ויגדילו? כנראה שישפצו ויגדילו שוב פעם. או אולי, יבנו חדשים?".¹²

היו אלו ימים של שפע בקיבוצים. האדריכלים התבקשו לתכנן בתים ומוסדות בחברה שהפכה בטוחה בעצמה ותובענית יותר. המחלקות הטכניות של התנועה התרחבו ללא הכר. התביעות שהופנו אל המתכננים היו שונות מאשר בתקופות קודמות: להיפרד מתרבות ה'הסתפקות במועט', להבטיח מרחב גם לפרטי ולמשפחתי, להשתחרר מכבלי המוסכמות ולהתאים את נתוני התכנון להלכי הרוח הרווחים בחברה הישראלית. על כל אלו השפיעה גם העובדה כי החברה הישראלית כולה הפכה לחברה אשר בה התרחבו הפערים בין עשירים לעניים.

תנופת התכנון והבנייה הגיעה לשיא בשנים אלו, והביאה להקמתם של עשרות פרויקטים גדולים בממדיהם - חדרי אוכל, אולמות הנצחה ומועדונים, כמו גם הרחבות של דירות מגורים לצורך התאמתן ללינה המשפחתית. באמצע שנות השמונים פרץ המשבר הכלכלי בקיבוצים וקטע את התפתחותם הפיזית. בשנת 1989 נסגרו שתי מחלקות התכנון - של התק"מ ושל הקיבוץ הארצי. לאחר תקופה של דיונים והתלבטויות הוחלט על הפרדת המחלקות מן התנועה והקמת משרד תכנון פרטי - א.ב. מתכננים - אשר יפעל כחברה בע"מ. המשבר בקיבוצים השפיע באופן דרמטי על גורלם של חדרי האוכל - לא תוכננו ולא נבנו חדרי אוכל חדשים וחדרי אוכל רבים נסגרו או נמסרו לתפעול בידי קבלנים חיצוניים. נתוני התנועה הקיבוצית משנת 2009 מתארים תמונת מצב שבה כשני שלישי מחדרי האוכל בקיבוצים סגורים באופן חלקי או מלא. מבני חדר האוכל שנסגרו נותרו ריקים ושוממים בחצר הקיבוץ, או הושכרו לעסקים שונים.

1.2 המרחב המתוכנן כביטוי להשקפת עולם

ה'ממד הנהגה' של המרחב, על פי לפבר, הוא הממד של אנשי המקצוע המעורבים בתכנון המרחב. מצד אחד הוא פועל יוצא של נסיבות חברתיות-כלכליות, ומצד שני הוא משפיע על עיצובו של החלל, ועל אופן השימוש בו. בכך, לדבריו, באה לידי ביטוי האידיאולוגיה והשקפת העולם החברתית באופן משמעותי: "באופן כללי מה שאנו מכנים 'אידיאולוגיה' אינו נעשה מוצק אלא בבואו להתערב במרחב החברתי, בייתורו, כדי לרקום בו עור וגידים. בפני עצמה, האין היא בעיקר שיח על אודות אותו מרחב?".¹³ במלאכת התכנון, האדריכל מבטא את הסדר של העולם ובה בעת גם מכתוב אותו.

¹² תכנון ובניה בקיבוץ, 1983 : 10
¹³ לפבר, 2005: 212

סעיף זה מתאר את המרחב מנקודת מבטם של אנשי המקצוע אשר היו אמונים על תכנונו של המרחב הקיבוצי בכלל ושל חדר האוכל בפרט. בהיות הקיבוץ צורת חיים יוצאת דופן שהתבססה על אידאולוגיה מוצקה ודגלה בערכים כגון שוויון, עזרה הדדית ושותפות מלאה בכל תחומי החיים, הנחתי היא כי ניתן יהיה להבין טוב יותר את המרחב המתוכנן דרך חקירת השקפת העולם והתפיסות החברתיות אשר עמדו בבסיס התכנון ומנגד לשאול גם כיצד האדריכלות תרמה להבנייתו.

במבוא התייחסתי לאופן שבו מתייחסים חוקרים שונים אל המרחב הבנוי הקיבוצי, ולדיון בשאלה האם הפריסה המרחבית והבינוי הם ביטוי של רעיונות ותפיסות חברתיות, או בעיקר תוצר של התנאים החומריים שבהם מצאו עצמם המהגרים-מתיישבים כאשר הגיעו לארץ, ש'קודש' מאוחר יותר בתהליך שאותו כינה הנרי ניר "אידאולוגיזציה". אני רואה את מבנה חדר האוכל כדוגמא לתהליך שהוא למעשה פעולה משולבת – זהו מבנה שנוצר מתוך כורח המציאות, התפתח והשתנה לאורך השנים במקביל להתפתחויות חברתיות בקיבוץ, ויחד עם זאת מבחינה רעיונית הוא מבוסס על תפיסת עולם חברתית.

בין אם האידאולוגיה עמדה בבסיס הדגמים האדריכליים, ובין אם היא יוחסה להם בדיעבד, ברור כי המנהיגים והמתכננים של הקיבוץ בראשית דרכו ייחסו חשיבות רבה לתשתית הרעיונית. כך לדוגמא, בהרצאה שנשא בשנת 1950 בפתיחת קורס ראשון לבניה בקיבוץ, אמר יצחק טבנקין:¹⁴ "הקיבוץ חייב ללוות כל פעולה הנעשית בתחומיו בפעולה רעיונית. מפעלנו לא ייכון בלי יסוד אידאי, וכן אין להגשים את הבניה בקיבוץ בלי רעיון מדריך".¹⁵

על האופן שבו ראו גם המתכננים את הקשר שבין השקפת העולם החברתית לבין הבינוי הקיבוצי ניתן ללמוד מדבריו של האדריכל שמואל מסטצ'קין: "היסודות החברתיים של הקיבוץ מחייבים את הבניה להיות חלק אורגני, המשלים את צורת החיים ויחסי אדם בתוכו הן מבחינה חברתית והן מבחינה כלכלית. בניגוד לבניה הנוכחית במשטר הרכושני, המכוונת בעיקר להגדלת הרווחים והמתנהלת על פי טעמו המפונק והאינדיווידואלי של בעל האמצעים, צריכה הבניה בקיבוץ להביא לידי ביטוי ועיצוב את דרישות האדם החי חיים קולקטיביים ולהיענות לצרכים באופן רציונאלי, בהתחשבות עם אמצעי הטכניקה הנוכחית ועם האמצעים החומריים העומדים לרשותו של הקיבוץ".¹⁶

מדברים אלו ניכר כי עבודת התכנון לוותה כל העת בחשיבה רעיונית אשר ביקשה להתאים את המבנה המרחבי של הקיבוץ לתפיסות החברתיות המקובלות בו. ההיסטוריה רצופה ברעיונות להגדרתם של סדרים חברתיים מועדפים ושל המערך הארגוני ליישומם, המלווים בניסיונות להביאם לידי מימוש. רבים מההוגים שרצו להוציא את רעיונותיהם מהכוח אל הפועל ליוו את משנתם החברתית בתיאור מערך הפריסה המרחבית של ההתארגנות היישובית שניסחו (חיוטין, 2010). חלקם ראו בהתארגנות המרחבית לא רק ביטוי לאידאה אלא גם מכשיר למימושה, מכשיר לשינוי חברתי, כפי שביטא זאת אדריכל אריה

¹⁴ יצחק טבנקין, 1888-1977. חבר בגדוד העבודה וממקימי קיבוץ עין חרוד. נחשב למנהיג ולאידאולוג המשמעותי ביותר של תנועת הקיבוץ המאוחד. היה חבר בכנסת הראשונה והשלישית.

¹⁵ טבנקין, מצוטט אצל בר אור ויסקי, 2010: 336.

¹⁶ שמואל מסטצ'קין – הערות אהדות לבניה בקיבוץ" 1936, מצוטט אצל בראור ויסקי, 2010: 274.

שרון: ¹⁷ "הארכיטקטורה במובן מסוים מהווה מראה של החברה, אולם עליה להיות לא רק מראה פסיבית אלא כוח אקטיבי, מדריך, המנחה התפתחות עתידית של החברה".¹⁸ דברים אלו מבטאים את התפיסה הרווחת בתחילת המאה העשרים בקרב אלו אשר היו אמונים על תכנון החברה החדשה. תפיסה זו ראתה את הקיבוצים כדגם ייחודי המבטא באופן מוחשי רבים מהרעיונות של הציונות והחלוציות ומאפשר את מימושם.

דוגמא לתפיסה זו ניתן לראות באופן שבו התייחסו לחדר האוכל כגורם מחנך אשר אמור להוביל לשיפור החברה ולהנחלת הערכים החשובים. בחוברת שיצאה בקיבוץ מזרע בשנות החמישים, לרגל חנוכת חדר האוכל החדש, כתב ישראל פיינמסר: "עומד אני בתוך חללה של החצר ומהרהר, היסייע חדר אוכל זה לחברתנו לעלות על שלב חברתי יותר גבוה, הישפיע הוא על ליכוד גילים ודורות? היש בכוחו של בנין מרכזי-דומיננטי לפעול בכיוון זה? (...) עלינו לשמר ולטפח, כי ביטוי הנהו לחיינו החברתיים. בניין כזה מדריך ומחנך לשקט ולמרגוע, ליחסים תרבותיים ולנימוסי נוהג." ¹⁹ דברים אלה משקפים את ראיית המבנה הן כביטוי לערכים החברתיים והן ככוח אשר אמור להנחיל את אותם ערכים בחברה.

על מנת להבין את הרקע האידאולוגי שליווה את תהליך היווצרותו של חדר האוכל הקיבוצי יש לאפיין את הגורמים שהיו מעורבים בתהליך. בניגוד להתפתחות האורגנית של רוב היישובים הכפריים או העירוניים בעולם, התפתחות ההתיישבות בארץ הייתה קשורה בתכנון מקדים של בעלי מקצוע. בהתיישבות השיתופית, שלא כמו בעיירות הפיתוח אשר תוכננו על ידי הגורמים המקצועיים בלבד, התכנון נעשה תוך שיתוף פעולה בין הגורמים המקצועיים לבין המתיישבים. בדיון על האופן שבו ייבנה המכלול הקיבוצי לקחו חלק שלושה גורמים: היזמים, המתכננים והמתיישבים. היזמים היו המוסדות המיישבים, שקנו את האדמות או השתתפו ברכישתן, ליוו מבחינה משפטית ונתנו את ההון הראשון לבניה. המתכננים היו אדריכלים שתכננו את היישוב מטעם המוסדות המיישבים, וראו את עצמם מחויבים הן ליזמים והן למתיישבים. המתיישבים היו בעלי החזון והשגרה, מקימי הקהילה והמשק, אשר רקמו חלומות חברתיים בו בזמן שניסו לשרוד את תנאי החיים הקשים.

ההתיישבות השיתופית בארץ ישראל נוסדה על ידי מהגרים יהודיים שבאו בעיקר מרוסיה, ספוגים רעיונות חברתיים מהפכניים. בעזיבתם את ארץ מולדתם, הן מסיבות אידיאולוגיות והן כתוצאה של רדיפות ופוגרומים, נטשו החלוצים לא רק את משפחתם, אלא גם את אורח החיים הדתי, וחלקם מצאו תחליף לערכים אלו ברעיון הקומונה, שהתפתח עוד בהיותם בארץ המוצא. גם צרכי הקיום הכלכלי היו גורם להיווצרותן של קומונות בעולם בכלל ובארץ ישראל בפרט: הקומונה אפשרה לחבריה לרכז מאמץ של מספר אנשים במסגרת קולקטיבית לקיום מטרותיהם הכלכליות. ההתקבצות בצוותא, בקבוצות קומונליות, היוותה פיתרון כלכלי, חברתי ופסיכולוגי למהגרים הצעירים (חיוטין, 2010; שפיר, 1993; ניר

¹⁷ אריה שרון, 1900-1984. יליד פולין, עלה לארץ בשנת 1920. בשנת 1926 נסע ללמוד אדריכלות בביה"ס באוהאוס בגרמניה. עם שובו היה לאחד האדריכלים הבולטים בארץ, ואף הופקד על הכנת תכנית אב למדינת ישראל. הוא הכין תכניות אב גם לקיבוצים ובין השאר תכנן חדרי אוכל בקיבוצים גן שמואל וגבעת השלושה.

¹⁸ Sharon, 1976: 62

¹⁹ מתוך חוברת שהוצאה בקיבוץ מזרע בשנות החמישים לרגל חנוכת חדר האוכל החדש. ארכיון קיבוץ מזרע.

(2008). הקבוצה תפסה את מקום המשפחה שנותרה בגולה, הרעיון החברתי תפס את מקום הדת, וחדר האוכל תפס את מקומו של בית הכנסת.

האכילה המשותפת ענתה על צרכים ואילווצים כלכליים וחברתיים ואף התאימה מבחינה רעיונית לאידאולוגיה הסוציאליסטית. גישתם של האידאולוגים הראשונים של הקיבוץ גרסה כי האוכל אינו עניין בעל חשיבות בפני עצמו: החברים צריכים לאכול מספר פעמים ביום על מנת שתהיה להם אנרגיה לעבודה, אך האידאל של פשטות סגפנית גינה הנאות קולניריות והתייחס אליהן כאל פרקטיקות בורגניות שיש להימנע מהן (Avieli, 2012). המשמעות לא נמצאה באוכל אלא בפעולת האכילה המשותפת, אשר נתפסה כערך תרבותי חשוב, המבטא שיתוף ואחוה ומסמל את הקהילה ואת החיבור שלה למקום.²⁰

בין אם כתוצאה מקשיי החיים ובין אם מתוך השקפת עולם אידאית, הקיבוץ נוסד כחברה שיתופית מאורגנת למטרות התיישבות, על יסוד בעלות הכלל על הקניין, עבודה עצמאית, שוויון ושיתוף בשטחי הייצור, הצריכה והחינוך. היסוד שהנחה את החיים בקיבוץ התאים לעקרונות הקומוניסטיים של 'כל איש לפי יכולתו, לכל איש לפי צרכיו'. החברה הקיבוצית ניסתה ליצור מערכת אלטרנטיבית למערכת החברתית המעמדית ואף קראה תיגר כנגד המוסד המשפחתי כאטום המרכיב את היסודות החברתיים ושאפה לראות את מרכיביה כפרטים בעלי זכויות שוות ללא הבדל מין ומוצא.

האדריכלים הראשונים שפעלו בקיבוצים לא היו חברי קיבוץ, אולם הם הוקסמו מהרעיונות האוטופיים של מייסדיו, וניסו לתת להם מענה בתכנון. השותפות הרעיונית בין המתיישבים למתכננים הייתה לעיתים קרובות מעל לראשם של המוסדות המיישבים, שכאמור, לא ראו בתחילה את אורח החיים הזה כמשהו קבוע שישורד לאורך זמן (טל, 1994). אותם אדריכלים ראו בשיחה עם המתיישבים פרק חשוב וחיוני בגיבוש תכניות הבינוי, למרות שאת הפרוגרמות העקרוניות הם קיבלו מן הממסד המממן. השיחות ביניהם נסבו לא רק על תכנון המקום אלא גם על הרעיונות החברתיים. הדיאלוג בין חברי הקיבוץ לאדריכלים התאים לערכים הסוציאליסטיים ולרעיונות הקדמה שהתוותה לעצמה החברה החדשה, כמו גם לרעיונות המודרניזם שהביאו עימם האדריכלים (צור ודניאלי, 2008).

חשיבותם של הרעיונות הסוציאליסטיים כבסיס לתכנון המרחב הקיבוצי ניכרת בדברי יצחק טבנקין: "אנו קומונה סוציאליסטית, כלכלית, תרבותית ומוסרית. אנו בונים חברה קומוניסטית. בזה אנו ראשונים. זה גורלנו, ואנו מצווים לבנות יישוב שיתאים להתפתחותנו המלאה".²¹ שבתאי בארי²² מרחיב ומפרט: "המשפחה תחדל להתקיים כיחידה משקית כלכלית. במהותה תהיה התלכדות חופשית של אנשים

²⁰ תפיסה זו באה לידי ביטוי בקטע הבא, אשר כתב בחור צעיר באחת מקבוצות העבודה בשנות העשרים: "סעודה. זהו אקט שבו מתבטא השיתוף בכל חברה. התזכרו את הסעודה במשפחה העברית? הרי זוכרים אתם מה הייתה הסעודה אפילו בבית הורינו (...). הסעודה אינה רק הביטוי התרבותי ל"משפחה" – היא גם ביטוי ל"ברית", ל"אנשי הברית והתעודה", אני נזכר בסעודה שיצרו ישוע ותלמידיו. הם היו מפוזרים בכל הארץ והיו נודדים ועוברים ממקום למקום. אולם הם לא ידעו את פחד המרחק והפיזור במקום: הם התלכדו ויצרו את הסמל הרוחני שלהם, את הסעודה. הם לא היו רק משפחה רוחנית הקשורה במקום, ובאופן חיים מסוים ומשותף – הם היו אנשי הברית, חבר אנשים ושליחים הקשורים ברעיון אחד של תעודה, של תנועה משיחית ותעודה זו עמדה אצלם למעלה מחייהם, למעלה משאלת הפרט." (יהודה, מצוטט אצל צור, תאיר וחנינא, 1988: 202).

²¹ טבנקין, יצחק. "לבעיות הבניה הקיבוצית". דברים שנאמרו בפתיחת קורס ראשון לבניה בקיבוץ. בתוך: בר אור גליה ויסקי, יובל. "הקיבוץ אדריכלות ללא תקדים" תל אביב, עמוד 332

²² שבתאי בארי, 1909 – 2001. ממיסדי קיבוץ בית השיטה. ניהל בשנות ה-50 את מחלקת הבנייה של הקיבוץ המאוחד.

הקשורים ביניהם קשרי ידידות, ילודה וכו'. היחסים האינטימיים ביניהם יהיו חופשיים מכל טרדות פרנסה ומיסודות הקניין הפרטי.²³

כמיטב המסורת הסוציאליסטית התכנון המקדים קיבל מעמד של מדע בלתי מעורער. כל ממד בחיי הקיבוץ חושב ותוכנן לפרטי פרטיו, כולל המרחב הפיזי:

תכנון פירושו מחשבה המקדימה את הפעולה. (...) אוצרות מחשבה עצומים נערמו מתוך מגע של אדם עם הטבע, עם החברה ואף עם עצמו, אולם רק כאשר היחס הזה נעשה אקטיבי אנו נזקקים למחשבה המתכננת. רק כאשר מתוך הבנת המציאות, חוקיה ומגמות התפתחותה אנו מסיקים את הצורך והאפשרות לשנות את פני הדברים ושינוי זה מצריך פעולה מצידנו – רק אז אנו מביימים את הביצוע היעיל על ידי חישוב מוקדם של כל הגורמים הקשורים בכך והקדמת תרופה לקשיים העלולים להופיע. כלומר, התכנון הוא חוליה המקשרת בין השקפת העולם לבין הפעילות האנושית. אולם אין השקפת העולם דבר ערטילאי ותלוש: היא תוצר של החברה האנושית, של כוחות הייצור המתפתחים בתוכה; היא ביטוי לצרכים ואינטרסים של מעמדות שונים בחברה המעמדית שבה אנו חיים היום.²⁴

התפיסה המדגישה את חשיבותו של תכנון מקדים מלווה בחשיבה רעיונית המשקפת ערכים חברתיים הובילה בהמשך גם להקמת המחלקות הטכניות לתכנון. דבריו של שבתאי בארי מדגישים את המשמעות האידאולוגית של פעולה זו: "תכנון הבנייה במשטר סוציאליסטי עומד בניגוד תהומי לזה של המשטר הבורגני. התכנון נועד כאן לשרת את העם, את כל העם, לאחר שביטל את המעמדות. נקודת המוצא היא האדם, כל אדם עובד, ולא המעמד המשתלט".²⁵ מכאן נובעת החשיבות שבהיכרות המעמיקה עם ערכיו וצרכיו של האדם על מנת לתכנן את המרחב שבו הוא פועל.

הרצון כי התכנון והבניה של הקיבוץ ייעשו על ידי בעלי מקצוע שהינם חברי קיבוץ נבע משתי גישות המשקפות את ההבדלים הרעיוניים בין התנועות הקיבוציות השונות: האחת הייתה גישה אידאולוגית, אשר ראתה את התכנון כחלק ממחשבת הקיבוץ, כפי שבטאו אותה טבנקין, בארי ואחרים השייכים לזרם הקיבוץ המאוחד. לפי גישה זו מאחר שהקיבוץ מבוסס על תפיסה חברתית ייחודית וחדשנית, עליו לחנך בעצמו את האדריכלים ובעלי המקצוע אשר מתכננים את המבנה המרחבי שלו באופן שיבטא את התפיסה החברתית, מאחר ואין לכך תקדימים בעולם: "... אנו חייבים, בין היתר, לדאוג לחינוך האדריכלים שלנו שיגדלו ויתחנכו בתוכנו, שיהיו שליחנו ויישאו בלבם בנאמנות את חזון הקומונה השלמה, כשהם מצוידים במדע המודרני של תורת הבנייה והתכנון".²⁶ הגישה השנייה הייתה גישה פרגמטית יותר, אותה הוביל

²³ מצוטט אצל בר אור ויסקי, 2010: 320-321.

²⁴ אריה פיקמן, 1955, מצוטט אצל בראור ויסקי: 304.

²⁵ מצוטט אצל כהנא, 2010: 529.

²⁶ שבתאי בארי, מצוטט אצל כהנא, 2011: 518.

בעיקר ישראל פיינמסר²⁷ מהקיבוץ הארצי. גישה זו גרסה כי רק הקיבוץ, דרך מוסדותיו, יכול וצריך לאבחן ולנסח את צרכיו האמיתיים בתכנון וראתה בתכנון והבנייה העצמית בקיבוצים דרך להתמודד עם השליטה המוחלטת של המוסדות המיישבים (כהנא, 2011).

ההבדלים בין התפיסות הקיבוציות השונות ניכרו גם באופן היישום המרחבי שלהן. המימוש האדריכלי של רעיון "הקבוצה הקטנה" קיבל את ביטויו העקרוני בצורת יישוב שגבולותיו מוגדרים וקבועים מראש שבו שטחים משותפים למגורים ולחקלאות אינטנסיבית אשר אורגנו על ידי המתכננים במכלול אחד דמוי חווה גדולה אשר במרכזה- ובמוקד החיים בה – החצר המשותפת. תהליך תרגומו של רעיון "הקבוצה הגדולה" לתכנון אדריכלי דרש העמדה של צורת יישוב שונה: גבולות גמישים ליישוב "גדול וגדל", שאינו תחום מראש אלא צומח ומתפתח. האדריכלים התבקשו לתת מענה לצורך בשמירה על מערכות היחסים הפנימיות תוך גידול מתמיד, ולהכרח לשמור על מרחק הליכה סביר מבית המגורים המרוחק ביותר אל המרכז הציבורי המשותף.²⁸

התפתחות מערכת השירותים החברתיים, הדיור והמבנים המאכלסים את הפעילויות הללו משקפת את התפיסות של החברה הקיבוצית. הקיבוץ כולו תוכנן כבית כולל - בית המכיל אזורי עבודה, מגורים, חינוך, מוסדות ציבור וכיכר מרכזית. לא היו בו דירות אלא 'חדרים' בבית גדול (כהנא, 2011). משום כך, למשל, נקראה יחידת המגורים הבסיסית בשם 'חדר', וגם אולם האכילה, שנקרא בתחילה "בית האוכל" שינה את שמו בהמשך ל'חדר האוכל'. הצבת הכלל מעל הפרט במערכת השיקולים באה לידי ביטוי בהקמת מבני הציבור לפני מבני המגורים, ובהירארכיה ביניהם. התפיסה של הפרט בנפרד מהמשפחה ורעיון השיתוף והשוויון באו לידי ביטוי בבניית מוסדות כדוגמת מחסן הבגדים, בתי הילדים, המטבח המשותף וחדר האוכל.

במקביל לתפיסה הסוציאליסטית, המבנה המרחבי והבינוי של הקיבוץ הושפע מרעיונות תיאורטיים אשר היו מקובלים בעולם המערבי באותה התקופה והשפיעו על המתכננים אשר פעלו בארץ. כמו הרעיונות הסוציאליסטיים כך גם הרעיון לשלב יסודות מרחביים מצורות הכפר והעיר היה מוכר בהגות העולמית בת הזמן. תפיסה זו מתחה ביקורת על צורות היישוב המוכרות בחברה המודרנית - הכפר המסורתי, המושתת על חקלאות, נתפס כעלוב ומנוצל, ואילו העיר כמזוהמת, מנוכרת ואלימה. רעיון "הקבוצה הגדולה" הציע מסגרת חדשה של סולידריות חברתית: לא "קהילה" במובן ההיסטורי-סוציולוגי, הכפופה לסמכות המנהגים והמסורת, ולא "חברה" במובן הקפיטליסטי, שבה כל אדם נתון לגורלו אלא ארגון משולב חדש, המאמץ יסודות משני אבות הטיפוס (בר אור ויסקי, 2010).

על בסיס רעיון זה התפתח הקיבוץ כיישוב המשלב חקלאות עם מלאכה ותעשייה. יצחק טבנקין, מהוגי "הקבוצה הגדולה" התייחס לכך באומרו: "קידשו אידיאל מסוים של כפר, בהנחה שכך הוא הדבר מששת ימי בראשית, מהטבע. וכי רוצה אתה להכניס בית חרושת לכפר? בית חרושת מקומו יכירנו רק בעיר! (...)

²⁷ ישראל פיינמסר, 1990-1901. יליד ורשה, פולין וחבר קיבוץ מזרע. היה מייסד המחלקה הטכנית של הקיבוץ הארצי ומהמתכננים הבכירים של התנועה הקיבוצית.

²⁸ עוד על ההבדלים בין "הקבוצה הקטנה" ל"קבוצה הגדולה" ניתן לקרוא אצל בראור ויסקי, 2010.

נדע אפוא: אין העיר וכן הכפר צורה טבעית של חיי אדם. הן צורות היסטוריות חולפות, במידה רבה מנוגדות לצרכים של האוכלוסייה, ההיסטוריה האנושית לא התחילה מהן ואינה כפותה להן.²⁹

תפיסה זו באה לידי ביטוי במבנה המרחבי של הקיבוץ, אשר הורכב מאזורים שונים ונפרדים זה מזה (כמו מגורים, שירותים, חקלאות ותעשייה) שנפרסו סביב מרכז ציבורי – תפקודי-תרבותי וחברתי. בתוך ארגון מרחבי זה בלב המרכז הציבורי היה חדר האוכל בעל תפקיד ארגוני-חברתי משמעותי ביותר. התפיסה ניכרת גם באופי המבנים עצמם: כך למשל נבנו חדרי המגורים במקרים רבים בתור מבני קומות, בניגוד לבנייה הכפרית המקובלת, על מנת לפתור את הבעיה של המרחק בין המגורים למרכז הציבורי בקיבוצים שהלכו וגדלו. תפיסה זו הייתה עילה לחילוקי דעות בין המתכננים לבין המוסדות המיישבים שדגלו, כאמור, במודל החקלאי-כפרי של אופנהיימר. בנוסף יש לציין בהקשר של תפיסת המרחב הקיבוצי כ"כפר-עיר" כי התכנון המרחבי של הקיבוץ הושפע גם מרעיון "עיר הגנים" אשר התפתח בבריטניה בסוף המאה התשע עשרה כחלופה אורבאנית לעיר הקפיטליסטית.³⁰

בעולם היו אלו השנים של ראשית המודרניזם. רעיונות המודרניזם והדרך שבה באו לידי ביטוי באדריכלות הסגנון הבינלאומי התפשטו בעיקר באירופה והתנועה הסוציאליסטית-ציונית אימצה בברכה רעיונות אלו, אשר סימלו עבורם שלילה משולשת: שלילת העבר, שלילת האוריינט ושלילת הבורגנות.³¹

המודרניזם באדריכלות לא היה "סגנון" צורני אלא אוסף של רעיונות ששללו את ההיסטוריה והמסורת והיו מלאי דחף ותשוקה אוטופית ליצור עולם טוב יותר מן היסוד. האדריכלות המודרניסטית הדגישה את הכוח והפוטנציאל של הטכנולוגיה התעשייתית תוך ביטול כל קישוט, ודגלה בפונקציונליזם כערך, בגיאומטריה נקייה ופשוטה ובייצור ובניה סדרתיים כפתרון נכון לבעיות חברתיות.

יש הטוענים כי העוני והמשבר הכלכלי באירופה לאחר מלחמת העולם הראשונה הוא שהוליד את הפונקציונליזם. לטענת חוקר האדריכלות אברהם ארליק המשבר אמנם דרש חיסכון וצנע, אבל מחסור זה יכול היה להתבטא בדרכים אחרות, כמו למשל בהתפתחות עיטורים זולים יותר. השינוי, לדבריו, היה עקרוני שכן בארכיטקטורה המודרנית, בפונקציונליזם, נהפך סילוק כל עיטור לעיקרון. זהו צנע צורני שאין פירושו 'עוני' אלא אסתטיקה חדשה שאינה זקוקה לעושר לקיום ערכיה.³²

המאפיינים של הזרם המודרניסטי, לדבריו, התפתחו ממספר מקורות: הראשון הוא טכניקת הבניין והחומרים החדשים, שהגיאומטריה ישרת הזווית הייתה לגביהם הצורה הנוחה ביותר ליישום; השני הוא אסתטי, וקשור באמנות המודרנית של תחילת המאה, החל מסזאן וכלה במונדריאן; המקור השלישי הוא חברתי: בשנות העשרים הושם דגש ע"י הוגי הדעות שבקרב האדריכלים על הגורם החברתי. אלה ראו

²⁹ יצחק טבנקין, מצוטט אצל בראור ויסקי, 2010: 333

³⁰ עיר גנים - גישה בתכנון ערים אשר פותחה על ידי הפילוסוף אבנעזר הווארד באנגליה של סוף המאה ה-19. הגישה פותחה כמענה לבעיות שמהן סבלו ערי בריטניה לאחר המהפכה התעשייתית: צפיפות, זיהום אויר, תנאי תברואה ירודים ופערים חברתיים. בבסיסה עמד ניסיון לשלב סממנים של הסביבה הכפרית במסגרת המרחב העירוני. עיר המבוססת על בניה נמוכה והפרדת שימושי קרקע, בנויה מריכוז מבני מגורים ושכונות, וסביבם שטחים פתוחים ירוקים.

³¹ צור ודניאלי, 2008.

³² ארליק, 1986.

בארכיטקטורה המגשימה את היופי בגוף הבניין עצמו ללא עיטור ביטוי לחברה צודקת, שאין לה מה להסתיר, או לפחות ביטוי לשאיפה לכונן חברה כזאת.

האדריכלים שעסקו בתכנון הקיבוץ בשנים הראשונות, כדוגמת קאופמן, אמנם הגיעו מאירופה עם מטען נואו קלאסי מאוחר, אולם עד מהרה התאימו את עצמם למציאות הארץ ישראלית. המשאבים המועטים והצורך בפתרונות פונקציונאליים עודדו את האימוץ של הדגמים המודרניסטיים. אופיו של הסגנון הפונקציונאליסטי נראה כתואם את דלות המשאבים, שהשפיעה על כל מה שנעשה בקיבוצים בימים ההם. גם התפיסה החברתית של המודרניזם - האחידות, הפשטות, ותפיסת המבנים כביטוי ל"חברה צודקת שאין לה מה להסתיר" תאם לתפיסה העצמית הקיבוצית, או לפחות לאופן שבו ראו המתכננים את הקיבוץ. לכאורה, אם כן, היה הסגנון הפונקציונאליסטי פיתרון הולם לתנועה הקיבוצית, התואם את מהותה החברתית.

המוסדות המיישבים, כפי כבר הוזכר ועוד יפורט בסעיף הבא, דווקא לא התלהבו משילוב המוטיבים המודרניסטים בתכנון הקיבוץ - אלו שיקפו בעיניהם סממנים של בניה עירונית והיו מנוגדים לתפיסתם את ההתיישבות כ"כפרית"³³. המתיישבים גם הם התקשו לעיתים לקבל את הקווים הישרים ונטולי הקישוטים של הדגמים המודרניסטים, אשר הובאו על ידי המתכננים. אלו לא תמיד התאימו לאופן שבו הם דמיינו את המרחב.

נקודה זו ממחישה את המורכבות שבהנחה כי המרחב הבנוי הינו תוצר של אידיאולוגיה ומהווה ביטוי לערכי החברה, התפיסות והדגמים החברתיים המקובלים בה. היא מעלה את השאלה מי מחזיק באותה השקפת עולם שאותה התכנון מביא לידי ביטוי - האין היא יכולה להיות, במקרים מסוימים, השקפת העולם של המנהיגים והמובילים אשר, יחד עם אנשי המקצוע, יצרו סביבה המשפיעה על המשתמש לפעול על פי אותה תפיסה חברתית? השאלה מורכבת עוד יותר משום שבמקרה זה המנהיגים והמתכננים הם בעצמם חברי קיבוץ. כאמור המרחב הבנוי בקיבוץ אינו רק תוצר של השקפת עולם אלא גם תורם להבניית התפיסה החברתית. כך למשל תוכנן חדר המגורים כמרחב פרטי קטן מאד המיועד בעיקר לשינה, בעוד שהמרחב הציבורי כלל את כל הפונקציות החברתיות, כמו קריאה, הכנת קפה ותה או האזנה לרדיו וצפייה בטלוויזיה בתקופה מאוחרת יותר. ארגון מרחבי זה הוא תוצר של תפיסה חברתית ובו בזמן הוא מאפשר אותה או אפילו כופה אותה על חבר הקיבוץ, משום שאינו מאפשר כל פעילות במרחב הפרטי למעט שינה. עבור היחיד, חבר הקיבוץ, האפשרות לבשל, להלין את הילדים או לארח חברים ולצפות בטלוויזיה במרחב הפרטי לא הייתה קיימת, והוא חייב היה לעשות את כל אלו במרחב הציבורי - בין אם בחדר האוכל, במועדון, או במרחב ייעודי אחר. בעשותו כך הוא מיישם ערכים חברתיים כמו שוויון ושיתוף.

במשך השנים, בתהליך הדרגתי ומתמשך, חלו בקיבוצים שינויים אידיאולוגיים מהותיים במקביל לשינויים שחלו בחברה הישראלית כולה. האידיאלים שהיו מקובלים, לפחות בהלכה, בחברה הישראלית עד שנות השבעים - דוגמת שוויון, הסתפקות במועט, או מדינת רווחה, הלכו והתחלפו בנורמות של

³³ בר אור ויסקי, 2010.

אינדיבידואליזם ופיתוח קפיטליסטי. ההגשמה העצמית, כחתימה למיצוי הפוטנציאל האישי, הפכה לאחד הערכים המרכזיים בחברה. בקיבוץ החליפו תהליכי ההפרטה את השוויון והשיתוף, המשפחה הלכה ותפסה מקום חשוב יותר בחברה ואפילו הדת חזרה להיות מרכיב בחייהם של חלק מחברי הקיבוץ. גם ההתפכחות מברית המועצות גררה עימה ספקנות גוברת והולכת כלפי אידיאולוגיה מכל סוג - ספקנות שעלתה בקנה אחד עם הלך הרוח של העולם המערבי בתקופה זו.

המשבר של שנות השמונים והתשעים, טוען הנרי ניר, לא נבע רק מכשל כלכלי עמוק. המפלה הכלכלית שימשה למעשה זרז להבשלה והקצנה של תהליכים שאפשר היה להבחין בקיומם זמן רב קודם לכן. גם כאן, לדבריו, התרחש תהליך של 'קידוש המאולתר' – הפתרונות והשינויים יכולים היו להתפרש כתגובות הכרחיות למצב החירום הכלכלי. אך רבים היו בשלב של חיפוש דגם חלופי של חברה אידיאלית, והשינויים נתפסו כחלק ממהפכה שתוביל לחברה כזו: חברה שתשלב חידושים חברתיים עם שמירה על הערכים הבסיסיים של הקיבוץ, אם כי לא בהכרח על מבנהו המסורתי. במקרים שונים אף הוצג הדגם של 'הישוב הקהילתי' כדגם של חברה אידיאלית. כך שוב קודש האלתור: לשינויי מבנה והתנהגות שהיו כורח המציאות (או שנתפסו כך) ניתן ממד אידיאולוגי, ואף ניתן לו שם - 'הקיבוץ החדש' (ניר, 2008).

מבנה חדר האוכל בשנים אלו נשאר כשהיה, אולם האידיאולוגיה והערכים החברתיים שעמדו בבסיס תכנונו השתנו, והמבנה כבר לא תאם את ערכיה החדשים של החברה הקיבוצית.

השקפת העולם שתוארה בסעיף זה מתקשרת באופן עקרוני לכל המרחב הבנוי של הקיבוץ, אך היא באה לידי ביטוי באופן מיוחד במבנה חדר האוכל בשל משמעותו הרבה בחיי הקהילה, ובשל היותו המבנה הבולט והמושקע ביותר בחצר הקיבוץ (ראה תמונה מספר 4). הסעיפים הבאים יעסקו בפירוט באופיו הצורני של המבנה ובפונקציות שאותן הוא מילא.

1.3 מבנה חדר האוכל : מיקום במרחב וסגנון אדריכלי

מבחינה פורמאלית וערכית חדר האוכל היה המבנה הבולט והמשמעותי ביותר בקיבוץ. הוא שימש כמקום ההתכנסות של החברים לסעודה, אסיפה ודיון, לארגון יומיומי של סידור העבודה, וכן לריקודים, הרצאות, חגים ומועדים – מרחב ציבורי שוקק בכל שעות היום והערב. מיקומו במרחב מבהיר זאת באופן ברור: הוא ניצב במרכז הקיבוץ, מהווה את אחת הדפנות של הרחבה הציבורית המרכזית ואת נקודת הסיום של ציר התנועה הראשי אליה.

"אין חדר האוכל שלנו מקום אכילה בלבד", כתב ישראל פיינמסר, "השם מטעה, הוא הרבה יותר מזה. הוא מרכז העצבים של החברה, והוא חייב להיות הבניין הדומיננטי במקום. אין מסורת בעניין זה, ועל כן קיימים תהיות וחיפושי דרך וחוסר יצירה מכוונת. יש לשים לב לבעיה זו מבעוד מועד כי בנפשנו היא".³⁴

החזית המשמעותית של הקיבוץ לא הייתה שער הכניסה, כמקובל בארכיטקטורה של הקומונות בארצות הברית אלא מבנה חדר האוכל (טל, 1984). באוסף שנשמר בארכיון יד יערי של השומר הצעיר, ניתן לראות מאות גלויות 'שנה טובה', שהופקו בקיבוצים שונים במהלך השנים, ועליהן מתנוססת בגאווה תמונתו של חדר האוכל כסמל היישוב וכמקור לגאווה (תמונות מספר 5, 6).

מיקומו של חדר האוכל במרחב הקיבוצי מבטא הן את משמעותו החברתית והן את הפונקציות הרבות שהיה עליו למלא. כך תיאר זאת אדריכל שמואל מסטצ'קין, שתכנן חדרי אוכל בקיבוצים רבים:

חדר האוכל הוא העורק המרכזי של הנקודה הקיבוצית. אין כאן לפנינו בית אוכל סתם. מכיוון שחדר האוכל מכנס בתוכו מספר רב של חברים, הרי הוא הופך ממילא למקום פגישה מרכזי המשמש מקום לשירות החברים, לקבלת ידיעות והוראות. מקומו של חדר האוכל צריך איפה להיקבע באמצע הדרך בין בתי הדירה לאזור המשק, משום שלארוחת בוקר וצהריים מתכנסים לחדר האוכל מצד איזור המשק, ולארוחת ערב באים מצד בנייני הדירה.^{35 36}

בתכנון המרחב הקיבוצי נקטו המתכננים ברוב המקרים גישה הדוגלת בחלוקה ברורה לאזורי תפקוד שונים. העיקרון התכנוני היסודי בא לידי ביטוי בהפרדה הברורה בין האזור החברתי לאזור המשק. האזור החברתי כלל את מבני המגורים ובתי הילדים ואילו האזור המשקי כלל את מבני המלאכה והמשק. במרכז הקיבוץ הייתה ה'אגורא' – כפי שהגדיר זאת אדריכל שמואל ביקלס,³⁷ שכללה את מבני הציבור הרבים ובראשם חדר האוכל – לבה הפועם של הפעילות החברתית. "בכל כפר תרבותי יש איזו כיכר מרכזית בה מתנוססת הכנסייה או בנין ציבורי אחר", כותב אברהם אידלסון,³⁸ "גם אנחנו רוצים שבמרכז יישובנו יתנוססו בניינים גדולים ויפים, צנועים כמובן, ללא קישוטים מיותרים, אבל בניינים מתאימים לצרכינו ולטעמנו התרבותי".³⁹

כאמור ראשיתה של הבניה בקיבוצים הייתה בשנות העשרים של המאה הקודמת, אולם הארכיטקטורה הקיבוצית האופיינית התפתחה בשנות השלושים כאשר הסגנון המאפיין אותה היה הפונקציונליזם. מאפיינים מודרניסטיים ופונקציונליסטים ניכרים במבני חדרי האוכל אשר תוכננו בשנות

³⁴ פיינמסר, 1985: 89.

³⁵ שמואל מסטצ'קין – הערות אחדות לבנייה בקיבוץ" 1936, בתוך ברור ויסקי, 2010: 273.

³⁶ גם בנושא זה היו חילוקי דעות בין התנועות הקיבוציות השונות. בעוד תנועת הקיבוץ הארצי, כפי שניתן לראות בדברי מסטצ'קין, ראו את חדר האוכל כלב הקיבוץ, ביקלס מתנועת הקיבוץ המאוחד הוביל את התפיסה כי דווקא בית התרבות הוא הבניין החשוב ביותר ועליו להיות הגורם הדומיננטי והמרכזי במרחב הקיבוצי. (בר אור, 2010)

³⁷ "מונח יווני המציין מרכז תרבות שבו היו כל המבנים החברתיים משולבים יחד" – ביקלס, מצוטט אצל בר אור ויסקי, 2010: 304.

³⁸ **אברהם אידלסון**, 1865 – 1921. יליד ליטא. היה מנהיג ציוני ועורך עיתונים יהודיים מרכזיים ברוסיה.

³⁹ אידלסון, מצוטט אצל היוטין 2010: 115.

העשרים והשלושים, כדוגמת חדר האוכל בעין חרוד, בבית אלפא ובתל יוסף. המבנים היו בעלי אופי אופקי, גגות שטוחים, צורות גיאומטריות פשוטות וסימטריות, משטחי קיר צבועים לבן וויתור על קישוטים. אימוץ הדגמים האופייניים ל"סגנון הבינלאומי" על ידי המתכננים תאם את התפיסה של הקיבוץ כמודל מרחבי חדש, במקום לעשות שימוש בדגמים מקובלים באותה התקופה – מן העיר או מן הכפר (ראה תמונות מספר 7,8).

המוסדות המיישבים, לעומת זאת, התנגדו לתכנון המודרניסטי משום שסגנון זה נגד את תפיסתם את ההתיישבות כ"כפרית". טענתם הייתה כי: "הבניינים בעמק יזרעאל ובעמק הירדן אינם צריכים להיות מושפעים מהמסורת האדריכלית של העיר".⁴⁰ מעורבות המוסדות המיישבים נגעה לא רק למישור הכלכלי אלא גם למישור התכנוני והאסתטי: תכנון כפרי או עירוני, לבני אדמה או בטון, גגות רעפים או גגות שטוחים. אותם גורמים ביקשו להשתית את ההתיישבות על דגמים שהתאימו לתפיסתם כ"כפריים". לכן הם שללו, למשל, בניה דו קומתית, שהועדפה לעיתים על ידי חברי הקיבוץ במטרה לצמצם את פיזור מבני המגורים, בטענה שבמגמה זו היה משום היבט אדריכלי סמלי השואב מצורתה המסורתית של העיר. בביטאון הקיבוץ הובהר כי "הסוכנות ממשיכה לעמוד על דרישת בנייני קומה אחת, וטעמה ונימוקה הוא שכך יאה והולם יותר לכפר".⁴¹ דוגמא נוספת לתפיסה זו ניכרת בתהליך התכנון של חדר האוכל בדגניה ב': הצעתו הראשונה של קרונברג נדחתה על ידי המוסדות המיישבים. אף כי אין עדויות ישירות על המניעים לדחייה, השוואת הגרסה הראשונית לזו שנבחרה בסופו של דבר מעלה כי אין ביניהן הבדלים משמעותיים למעט צורת הגג – בתכנית הראשונית היה גג שטוח ובגרסה הסופית – גג רעפים.⁴²

גם בשנות הארבעים והחמישים, עם השינוי שחל עם הקמת מחלקות התכנון הקיבוציות וכניסתם של אדריכלים חדשים לזירת התכנון בקיבוצים, המשיכו האדריכלים החדשים את הזיקה לתפיסות אדריכליות ממקומות אחרים בעולם. אותם אדריכלים אשר נשלחו על ידי חברי הקיבוץ ללימודי אדריכלות, חלקם בפקולטות בעלות השפעה כדוגמת בית הספר "באוהאוס" בגרמניה, הביאו עימם בשוכם השפעות מהסגנון המודרני והברוטליזם שרווחו באותה התקופה באירופה. חדרי האוכל המשיכו להבנות בעיקר בסגנונות אלו, אך קולם של המתיישבים החל להישמע בתוך דרישות התכנון ואלו דחו לעיתים את המודרניזם והעדיפו גגות רעפים אדומים, קשתות וחלונות מעוצבים. כאן בא לידי ביטוי הפער בין סגנונות הבניה המועדפים על ידי האדריכלים, לבין הדגמים שהיו רצויים בקרב חברי הקיבוצים.⁴³ הויכוח על צורת הגג מסמל הבדלים עמוקים בין תפיסות: הגג השטוח היה האייקון הבלתי מעורער של המודרניזם האירופי, שהועלה על ידי לה קורבוזיה לדרגת דוגמה כאחד מחמש עקרונות היסוד של הארכיטקטורה

⁴⁰ מתוך 'דין וחשבון של הוועדה הטכנית לחקירת הבניינים בעמק יזרעאל ובעמק הירדן', 1928, מצוטט אצל בר אור ויסקי, 2010: 345.

⁴¹ שם, עמ' 344.

⁴² טל, 1994.

⁴³ דוגמא לכך היא תהליך תכנון חדר האוכל בקיבוץ מרחביה: החברים דחו הצעה ראשונית של אדריכל מטריקין, סגנו של קאופמן, בנימוק שהיא "סטנדרטית" מדי. החברים לא רצו קווים ישרים, אלא קשתות, גג רעפים אדומים וחלונות עגולים קטנים. בסופו של דבר המבנה תוכנן על ידי האדריכלים אל מנספלד ומוניו ויינרוב גיתאי. בתכנון הושגה פשרה שכללה את גג הרעפים אך לא את הקשתות. (איגרוסול, 2009).

החדשה. גגות הרעפים, לעומתו, סימלו עבור המתיישבים את המראה הכפרי שהתאים יותר לאופן שבו הם דמיינו את המרחב (אינגרסול, 2009).

חדרי האוכל שתוכננו בשנות הששים והשבעים התאפיינו גם הם באדריכלות צנועה יחסית ופונקציונליסטית, שבמרכזה מתן מענה על הצרכים. על פי רוב הם נבנו בהשפעת הסגנון הברוטליסטי והמודרניסטי, לעיתים תוך אימוץ מוטיבים שהוגדרו כ"כפריים", כדוגמת גגות רעפים. חדר אוכל טיפוסי מאותן שנים היה מבנה גדול בעל חזות מרשימה, מוקף במדשאה גדולה, צבוע בצבע בהיר אחיד או בטון חשוף, לעיתים רחוקות מחופה אבן או גרנוליט. המבנה היה מורכב מצורות גיאומטריות פשוטות, ברורות וסימטריות. במרבית המקרים עם גג שטוח וחלונות גדולים במקצבים קבועים. (תמונות 9,10,11).

החל משנות השבעים האדריכלים במחלקות התכנון הושפעו יותר ויותר מהנעשה בארץ עצמה, ולאט לאט החלו לשוב גם רוחות פוסט מודרניסטיות וגישה פלורליסטית יותר. בשנות השמונים כבר לא ניתן היה לדבר על ביטוי אדריכלי ייחודי של הקיבוץ, שנובע מתוך תפקודה והתנהלותה של חברה שיתופית שוויונית. כל אדריכל במחלקות התכנון שמר על זכותו להתבטא על פי השקפתו הוא והאדריכלות של הקיבוץ יישרה קו עם אפנות האדריכלות הישראלית באותה תקופה (כהנא, 2011). ניתן לראות כי בשנים אלו נחלש בקרב המתכננים כוחו של רעיון ה"כפר – עיר" והתגברה תפיסת הקיבוץ כ"כפרי". תפיסה זו באה לידי ביטוי ברצון לאמץ את אותם דגמים אשר נתפסו כ"כפריים" בחברה הישראלית.

המגמה של חיפוש אחר ביטוי אדריכלי שונה והרצון להדגיש את גודלו וחשיבותו של המבנה על ידי אלמנטים ארכיטקטוניים ייחודיים באה לידי ביטוי בדבריו של שמואל מסטצ'קין, אודות ההרחבה שנתבקש לעשות בחדר האוכל של קיבוץ רוחמה, בתחילת שנות השמונים: "חדר אוכל זה תכנתי בשנת 1960 לפי העקרונות והפרוגרמה שהייתה נהוגה אז במחלקה הטכנית של "השומר הצעיר". מטרת הפרוגרמה החדשה שנקבעה על ידי אנשי המחלקה והקיבוץ, הייתה לתכנן את חדר האוכל מחדש, בהתחשב עם הקיים. הדרישות היו: אולם אוכל גדול ממדים, לא מחולק, עם כניסה רחבה; צורתו האדריכלית של המבנה, כלפי חוץ ופנים תהיה מהודרת יותר מקודמו, להשתמש בחומרים, עמודים ובאמצעים חופשיים יותר"⁴⁴ (תמונות 12,13).

האם קיים סגנון המייחד את הבניה הקיבוצית, ואת חדרי האוכל בפרט? הסגנון הפונקציונליסטי שהפך לסגנון המודרני באירופה במחצית שנות העשרים קבע את דמותה של הארכיטקטורה בארץ מראשית שנות השלושים. הארכיטקטורה בקיבוצים אינה שונה מבחינה סגנונית מזו של הארץ כולה. יחד עם זאת, טוען ארליק, הסגנון בארכיטקטורה הוא שילוב של הן של צורה והן של טיפולוגיה, כלומר מאפיינים של סוג מסוים של מבנה, שהתגבשו מתוך שיקולים שימושיים וקונסטרוקטיביים, נהפכו במרוצת הזמן לסמל של טיפוס בנין זה, כמו למשל הקשתות בכנסיות.⁴⁵ הקיבוץ יצר טיפוסי בנינים ייחודיים לצרכי הפרט והכלל. המענה על צרכים אנושיים כלליים, דוגמת אכילה, שינה, חינוך וכו', ניתן באופן שונה בחברה הקיבוצית,

⁴⁴ צור ודניאלי, 2008: 102

⁴⁵ ארליק, 1986

מה שהקנה למבנים אופי ייחודי. חדר האוכל בקיבוץ אינו מסעדה רגילה – תפקודיו המיוחדים הולידו תכנית אופיינית, ומכאן מבנה בעל צורה אופיינית. מכאן שגם אם מבחינה סגנונית אין הוא נבדל ממה שנבנה בארץ באותה תקופה השילוב שבין התפקוד שלו לבין המאפיינים המבניים הוא המייחד אותו.

1.4 מרחב הפנים של חדר האוכל: הפרוגרמה וארגון החלל

לעיצוב המרחב יש תפקיד משמעותי בהסדרת ועיצוב הפעילות שבתוכו. גודל החללים ומיקומם היחסי אמורים לקבוע את אתרי הפעילות של המשתמשים. התכנון מתערב באפשרויות התנועה בחלל על ידי מיקום הקירות, קביעת גודל המפתחים ויצירת קשרים בין חללים שונים, ובכך הוא גם מייצר אפשרויות חשיפה ופיקוח.

כפי שכבר צוין, בשל הגבלות תקציביות כללו חדרי האוכל הראשונים רק אולם אכילה ומטבח, למרות שהתכנון הראשוני כלל בדרך כלל פונקציות נוספות כגון ספרייה, מזכירות וכן הלאה. גם בשנות השלושים השימושים של חדר האוכל נותרו מצומצמים, כפי שעולה מחוזר שפרסמה המחלקה הטכנית של ההנהלה הציונית בשנת 1937, אשר הורה: "להקים בנין קבוע בצורה הכי פשוטה ועם השירותים ההכרחיים ביותר (...). על חדר האוכל אין להטיל שום תפקידים נוספים (...). ואין לדרוש ממנו תנאי נוחות מופרזים כגון חדר אוכל למאחרים, חדרי כניסה מרווחים, מרפסות וכו'".⁴⁶ אפילו תאי שירותים ומלתחות לא נכללו בחדרי האוכל שנבנו באותן שנים (תמונה מספר 14).

בקרב המתיישבים היו שתי גישות שונות הנוגעות לתפקיד חדר האוכל: האחת גרסה צמצום תכנים בחדר האוכל והפרדה מוחלטת בין חדר האוכל לבין בית התרבות, תוך ויתור על בנית חדר אוכל מרכזי ביישוב גדול מתוך הנחה כי לא ישרת בבת אחת את כל החברים. הגישה השנייה ראתה בבית האוכל מבנה מרכזי המכיל אולם גדול ורב תכליתי שישמש את החברה ביום חול ובחג, וסביבו תפעלנה פונקציות נוספות, חברתיות ותרבותיות. יתרונו של המבנה המרכזי הוא באיחוד הפונקציות במבנה אחד, מתוך רצון לצמצם את מספר הבניינים בלב הקיבוץ (כהנא, 2011). במהלך השנים הגישה השנייה הפכה להיות רווחת יותר בקיבוצים, ובתי האוכל שנבנו החל משנות החמישים כללו שימושים ופונקציות רבות נוספות מלבד האכילה המשותפת.⁴⁷

על מגמה זו ניתן ללמוד מדבריו של חבר קיבוץ כפר גלעדי, אברהם איתי:

ענייניהם הציבוריים של החברים והחברה כולה, מן ההיגיון שיהיו מרוכזים מבחינת הזמן והמקום. בירורים בסידור העבודה, ישיבות של ועדות או קבוצות מקצועיות במזכירות או בחדר האוכל, שיעורים

⁴⁶ מצוטט אצל טל, 1984: 27-28.

⁴⁷ מגמה זו הגיעה לשיאה עם בניית ה"מרכז" בקיבוץ כפר הנשיא, אשר נבנה בשנות השישים בתכנון אדריכל שלמה גלעד. מלבד חדר אכילה ומטבח כלל המבנה גם מועדון, מזכירות הקיבוץ, ספרייה, כל בו ומרפאה.

או פעולות בחוגים בחדרי הלימוד, פגישה עם חבר והחיפוש אחריו, התכנסות קבוצת חברים לשם שיחת "סתם" או שירה והתבדחות מסביב לאחד השולחנות על ספל תה, קריאת עיתון והחלפת ספר, נגינה על פסנתר או הקשבה להרצאה, שמיעת מוסיקה או ביקור בתערוכה, משחק שחמט או פינג פונג, שיחת רעים על הדשא או השתתפות באחד המשחקים או השעשועים - כל הפעולות הללו והרבה אחרות, הנן משולבות אחת בשנייה בצירופים שונים ביותר. אין להכביד על שטף החיים הללו על ידי מרחקים מיותרים, אין להרפות את דפקם על ידי פיצולם. הם מהווים יחד שלמות חברתית אחת, אשר צריכה לספק את הצרכים התרבותיים והציבוריים הרבגוניים של חברה קיבוצית גדולה.⁴⁸

כבר בשלבים מוקדמים התמודדו המתכננים עם השאלה האם יוכל הסועד לחוש בנוח בתוך אולם המתוכנן להכיל בו זמנית מאות אנשים. כך ניסח ישראל פיינמסר, מייסד המחלקה הטכנית של הקיבוץ הארצי, את הבעיה:

היכלנו להקים אולם אחד ל-350 איש, בעל ממדים של תחנת רכבת או קולנע, שהאדם בו הולך לאיבוד, שהאיש וחייו אינם מורגשים כלל והוא בטל בחללו של אולם המחוסר אורה חברתית, שבו אין איש רואה את זולתו, את חברו, ובו רעש ותנועה בלתי פוסקים, חוסר אינטימיות – בקיצור, נושבת רוח של קרירות וזרות.⁴⁹

בניסיון להתמודד עם סוגיה זו נוצרו באותן שנים מספר טיפולוגיות לחלוקת אזור האכילה. תפיסה תכנונית אחת, אותה הוביל פיינמסר, גרסה כי הפיתרון היעיל ביותר הינו חלוקת החלל לשני אגפים המקושרים ביניהם על ידי חצר פנימית מקורה.⁵⁰ המטרה של החלוקה לאולמות קטנים הייתה לאפשר אינטימיות לסועד ובמקביל גם לייעל את העבודה - כך ניתן לנקות אולם אחד בשעה שבאולם השני סועדים. אל החצר פנו דלתות הזזה מהאולמות, בחגים ובאירועים גדולים הדלתות היו נפתחות והחצר, יחד עם שני האולמות, הייתה הופכת לחלל אחד (תמונה מספר 15).

גישה נוספת לחלוקת החלל, אשר התבססה גם היא על הניסיון לשבור את החלל הגדול, הייתה מודל ה"מכנסיים" - שני אגפים אלכסוניים המחוברים באגף מרכזי.⁵¹ גישה תכנונית שלישית לאולם האכילה גרסה כי בשל ריבוי הפונקציות שאותם ממלא המרכז הקיבוצי עליו להיות במבנה אחד גדול, שבו המעבר מפונקציה לפונקציה יהיה קרוב ונגיש. מכאן שעדיפה בניית חלל אחד על פני חללים נפרדים. חלופה זו הפכה להיות עיקרית בשנות הששים והשבעים: ויתור על החלוקה לאגפים לטובת אולם רחב רב תכליתי

⁴⁸ צור ודניאלי, 2008: 90

⁴⁹ ישראל פיינמסר, מתוך "מכתב לחבר" – פורסם בשנות החמישים בקיבוץ מזרע, לרגל חנוכת חדר האוכל החדש. ארכיון קיבוץ מזרע.
⁵⁰ חדרי אוכל מדגם זה נבנו בעיקר בתכנונו של מסט'צקין, מהמחלקה הטכנית של הקיבוץ הארצי. לדוגמא בקיבוצים – מזרע, עין המפרץ, המעפיל, רוחמה ועוד.

⁵¹ חדרי אוכל מדגם זה נבנו בעיקר בתכנונו של האדריכל זוברוצקי, מהמחלקה הטכנית של הקיבוץ המאוחד. לדוגמא בקיבוצים – רמת יוחנן, איילת השחר ואושה

ללא עמודים, המאפשר את השימושים הרבים: אכילה, אסיפות, הצגות, סרטים, מסיבות ותערוכות. שימושים אלו קבעו למעשה את התכנון הן מבחינת מבנה האולם והן מבחינת הריהוט, במטרה להשיג כמה שיותר גמישות להתאמה לצרכים השונים. הרצון לייצר אינטימיות עבור הסועדים בא לידי ביטוי בתוך האולם בניסיונות שונים, ברמות שונות של הצלחה, ליצירת הפרדות וחציצות בין אזורים שונים במרחב (תמונות מספר 16, 17).

הפרוגראמות אשר היוו בסיס לתכנון חדר האוכל נכתבו ונערכו על ידי שלושה גורמים במקביל: האגף לבניה כפרית של משרד השיכון, המתכננים וחברי הקיבוץ. משרד השיכון הגדיר את הסטנדרטים, דהיינו, את גודל האולם, התקציב ואת הדרישות הביטחוניות. הפרוגראמות שהכינו המתכננים מבטאות בעיקר נתונים כמותיים ודרישות פונקציונאליות. מעיון בפרוגראמות שהוכנו על ידי המתכננים עולה כי עיקר העיסוק במחשבת התכנון של חדר האוכל היה באופן שבו הוא ממלא אחר הפונקציות שלשמן הוא נועד. כך ביטא זאת אדריכל שמואל מסטצ'קין: "האדריכל צריך להבין שאין לפנינו רק עניין של הזיות או חלומות, אלא פונקציונאליות הכרחית לתפקוד הקולקטיבי של הקיבוץ, הבא מתוך מחשבה של קידמה ואידיאולוגיה, ולא מתוך שיגיונות פרטיים".⁵² דבריו מבטאים היטב את הגישה הפונקציונליסטית ששלטה בעיצוב המבנים, אשר תוארה בסעיף הקודם.

דוגמא לתפיסה זו ניתן לראות בנספח 1 – זהו מסמך שהכין האדריכל ביקלס, ובו רשימת נושאים שהועברה על ידו לכל קיבוץ שבו הוא תכנן מבנה חדר אוכל. הנושאים מועלים כנקודות שהתשובה עליהן קצרה ותמציתית, החל מ"מספר אוכלים נוכחי", "גודל האולם", "מועדון" כן או לא, ועד ב"גג רעפים או בטון".

אופן החשיבה על התכנון מזכירה את "מכונת המגורים" של האדריכל לה-קורבוזיה,⁵³ – ההתייחסות אל המבנה היא כאל מכונה אשר אמורה לענות על הצרכים באופן היעיל ביותר. הייתה חשיבה על אקוסטיקה במבנה, על חימום וקירור, תאורה טבעית ומלאכותית, וכמובן – תחזוקה. היחס לניקיון, להיגיינה ולהתייעלות השמירה על הניקיון תופס מקום מרכזי בכל פרוגראמה – החל מכיורים לשטיפת ידיים אשר מוקמו בכל הכניסות לחדר האוכל, וכלה בחשיבה על האופן שבו מנקים את האולם ואת המטבח. לעומת זאת הסעיפים הנוגעים בעיצוב הם מעטים ולא מחייבים, ומסתפקים לרוב באמירות כלליות קצרות כמו: "שילוב אלמנטים אסתטיים", "צורה מושכת ולא דוחה" או "אלמנטים דקורטיביים המשרים אוירה חמה" אבל גם הם "שיהיו נוחים לניקוי". כמו כן, בניגוד להנחיות הברורות לגבי הפונקציות והכמויות, המשפטים העוסקים בעיצוב כתובים ברוח של "יש להשתדל" או "רצוי".

ניתן היה לשער כי הפרוגראמות שהכינו חברי הקיבוץ ישקפו יותר את עמדת החברים, את צרכיהם ואת האופי השונה של כל קהילה, אולם גם אלו היו פרוגראמות מאד טכניות (ראה נספח 2). לא מצאתי בהן התייחסות לאופי הקהילה, כמו גם לתנאי הנוף והאקלים השונים של כל קיבוץ (מעבר לאמירה

⁵² מסטצ'קין, 1986: 30.

⁵³ לה-קורבוזיה (1887-1965): אדריכל שוויצרי רב השפעה אשר תרם רבות להתגבשות האדריכלות המודרנית במאה העשרים. הבית, לתפיסתו הוא 'מכונת מגורים', כלומר מבנה המיוצר באופן סדרתי אשר אמור בראש ובראשונה לשרת את הצרכים באופן היעיל ביותר.

כללית: "יש להתחשב בנוף"). מקריאת הפרוגרמות אין כל אפשרות ללמוד על צרכיו השונים של היישוב. אין בהן גם ביטוי והתייחסות לצרכיהן השונים של קבוצות שונות של משתמשים – כמו למשל משפחות, בני נוער, רפתנים, שומרי לילה וכדומה (בעוד שבפועל התפתחו פרקטיקות שונות לשימוש בחלל בשל השוני בין המשתמשים – אפרט זאת בפרק הבא). למעשה נראה כי כתיבת הפרוגרמה על ידי חברי הקיבוץ הייתה בגדר בחירת אפשרויות מתוך מודלים קיימים בתנועה הקיבוצית, יותר מאשר חשיבה פרטנית על צרכיהם.

מי שניהל והיה אמון על התיאום בין הפרוגרמות וההנחיות של הגורמים השונים היו אנשי המחלקה הטכנית. על הקשר המורכב בין כל הגורמים אשר הכינו את הפרוגרמות ניתן ללמוד מהמסמך הבא – סיכום פגישה בין הגורמים המעורבים בתכנון חדר האוכל בקיבוץ אורים:

פרוטוקול ישיבה במשרד השיכון – האגף לבניה כפרית, מתאריך 2/3/71.
לפני שיכלנו להגיע לדיון תכליתי על הפרוגרמה של חדר האוכל לפי הצעת המחלקה הטכנית, התברר לחברי אורים מפי מר בסין, שהאישור של משרד השיכון על גדל חדר האוכל הוא על 440 ממ"ר בלבד. חברי המשק ציינו שהם רואים שטח של 650 ממ"ר כמינימאלי לצרכים כיום. מר בסין הפנה את אנשי אורים אל מוסדות התנועה כגורם היחיד היכול לערער על שטח חדר האוכל בשם המשק בפני הועדה המשותפת של משרד השיכון והתנועה.⁵⁴

דוגמא נוספת למעורבות המוסדות בתהליך התכנון גם בהיבט האדריכלי אפשר לראות בחלופת מכתבים הבאה, בין נציג משרד השיכון לבין המחלקה הטכנית לתכנון, בתאריך 27/4/72:

אל המחלקה הטכנית:

מאשר קבלת 2 סטים של תכניות ארכיטקטורה 1:50 של המבנה הנ"ל, ולאחר הבדיקה, הערותיי:

1. יש לבטל את העמודים הבולטים והקרניז הבולט בין החלונות ומעל החלונות בחזית המזרחית.
2. הקטנת שטח המרתף ל-80 מ²
3. לבנות קיר מפריד בין המרתף לשירותים מבלוקים 10 במקום 20 ס"מ, ולהשאיר פתח ברוחב 195 ס"מ.
4. סידור דלת רוחב 90 ס"מ אטומה כניסה לשירותים.
5. לבטל קיר זכוכית בפינות חדר הכניסה.
6. ביטול דלת כפולה ע"י המעלית 160/265
7. בטול בטון חשוף בקיר חדר הקירור חזית מערבית (איך יכול להיות בטון חשוף שהקיר צריך להיות מבלוקים?)

⁵⁴ ארכיון יד טבנקין/המחלקה לתכנון- תק"מ/1/2/13-3

התשובה נשלחה בתאריך 11.5.72 :

לכבוד - מר י. רוסיאנסקי

מ.מ. מהנדס מחוז הנגב

באר שבע.

הנדון : חדר אוכל ומטבח אורים.

בתשובה למכתבכם (...) אני מתייחסת לנקודות לפי סדר :

סעיף 1 – אנו שוקלים ביטול הנ"ל אולם הסיבה הייתה חדירת שמש בשעות הבוקר. סעיפים 2,3,4 מתקבלים על דעתנו וננהג לפי הנחיותיך.

סעיף 5 – קיר הזכוכית נחוץ לנו מבחינה ארכיטקטונית, על מנת לתת לכניסה לבנין הגדול ביותר במשק מראה חגיגי יותר.

סעיף 6 – מתקבל על דעתנו.

סעיף 7 - אנו שוקלים את הערתך.⁵⁵

ניתן לראות כי בכל הקשור לדרישות פונקציונאליות, כמו גם לתקציב, הגורם המחליט היה משרד השיכון. כאשר נקודות המחלוקת נגעו יותר בפרטי אדריכלות או עיצוב פנים הרשו לעצמם המתכננים לקחת החלטות ואף להביע עמדה מנוגדת. על כל פנים חילופי מכתבים אלו, בין המתכננים ליוזמים, התנהלו על פי רוב מעל לראשי המשתמשים, חברי הקיבוץ.

מהדמיון הרב בין הפרוגרמות השונות ניתן להבין כי חדרי האוכל שנבנו היו בעלי מאפיינים דומים. אבטיפוס אופייני של חדר אוכל בשנות הששים, השבעים והשמונים של המאה העשרים, השנים שבהן מתמקד המחקר, הוא מבנה בעל שתי כניסות לפחות, הממוקמות בצדדים שונים של המבנה: האחת ראשית והשנייה משנית. הכניסות מובילות אל אזור ההגשה העצמית – הכניסה הראשית דרך המבואה והמשנית באופן ישיר - ומשם אל אולם האכילה. לאחר שהחבר לוקח אוכל בעגלות ההגשה העצמית הוא מתיישב עם המגש במקום פנוי על פי בחירתו, על פי רוב בשולחנות המיועדים לארבעה סועדים המצורפים זה לזה ליצירת שולחנות ארוכים יותר. בסוף הארוחה עליו למקם את הכלים ישירות על מסלול מכונת שטיפת הכלים. ומשם, שוב דרך המבואה, אל היציאה.

אולם האכילה עצמו היה חלל גמיש ולא ייעודי, אשר אמור לאפשר פעילויות מגוונות. הפונקציה נקבעה על ידי שינוי מיקום הרהיטים בחלל – אם זו ארוחה יומיומית, ארוחת שבת, הקרנת סרט, או הרקדה. נקודת השיא, לפיה נקבע גודל האולם, הייתה ליל הסדר – אז הייתה הכמות הגדולה ביותר של אנשים

סועדים באולם בעת ובעונה אחת. על מנת להתאים לכל הפונקציות תוכנו באולם במה מתקפלת, וכן סידורי הקרנה והגברה ואביזרים לתליית קישוטים בחלל (תמונות 18-21).

המבואה של חדר האוכל הייתה רחבה והיוותה בעצמה מקום מפגש המאפשר גישה לשאר מרכיבי המרחב. היא כללה על פי רוב שירותים ציבוריים, מלתחות, פינות ישיבה, תצוגה של עבודות אמנות או הנצחה, לוח סידור עבודה הקשור לחדר סדרן, לוח מודעות, לוח סידור רכב, תאי טלפון ותאי דואר.

הציטוט שלהלן מביא את דבריו של אדריכל מסטצ'קין, המתאר את מרחב חדר האוכל של קיבוץ עין דור, שאותו תכנן בשנות השבעים. תיאורו נותן ביטוי מפורש לתפיסה שלפיה החלל לא רק משקף אידיאולוגיה אלא גם מכוון לעצב התנהגות, ותורם להבניית התפיסה של המבנה כבעל חשיבות ציבורית:

1. החל משביל הכניסה לחדר האוכל השתדלתי ליצור תחושה שאתה נכנס למבנה ציבורי המחייב התנהגות מסוימת.
 2. שטח הגשה עצמית והחזרת הכלים מהווה מעצם הפונקציה שלו, מטריד לחבר ולחדר האוכל כולו. מתוך כך השתדלתי לבדד אותו ויזואלית מאולם האוכל, כך שהסועד לא יראה את הנעשה בו והרעש לא יפריע לסועד באולם האוכל.
 3. לקבוע צורה גיאומטרית של אולם האוכל שבו יהיה מרכז אחד ששולט על האולם.
- הכניסה לחדר האוכל אינה ישר מהשביל, כי אם דרך חצר מרוצפת אשר מהווה הכנה לכניסה לחבר המגיע לחדר האוכל.
- שטח ההגשה העצמית הוא עצמאי, מוגדר על ידי קירות, והקשור במבואות למטבח ולאולם.
- לחבר הבא לסעוד הכניסה לאולם היא במרכז האולם, אשר ממנו הוא יכול להעיף מבט על אולם האוכל במלואו. וזה מתוכנן כך, החבר נכנס במרכז של העיגול וממרכזו הוא מתפצל לפלחים של העגול, מה שנותן לו את האפשרות לבחור מקום ישיבה ולהגיע אליו מהמרכז בדרך הקצרה ביותר.
- כמו כן, מה שחשוב, שבזמן מסיבה או כינוס של כל החברים המרכז משמש מקום הבמה, אליו מופנים כל היושבים ושדה הראייה שווה לכולם. האולם האכילה הכול מכוון מהמרכז ולמרכז לפי הצורך בשימוש באולם.⁵⁶

אותו 'מרכז' - איזור ההגשה העצמית הצמוד לכניסה - אשר תוכנן גם כמקום שממנו רואים את כל החלל וגם כמקום שהאולם כולו מופנה אליו על מנת שישמש כבמה, הפך למקום שבו היה הנכנס לחדר האוכל מתגלה ונחשף בבת אחת לעיני הסועדים כולם. זאת בין השאר גם בשל פרקטיקה שהתפתחה בקיבוץ לפיה יש העדפה ברורה לשבת רק מצד אחד של השולחן - זה הפונה לכיוון הכניסה.

חללי הפנים של אולם האוכל בשנים אלו כללו מאפיינים סגנוניים דומים: חללים גיאומטריים פשוטים, פתוחים ואחידים. חלונות גדולים במקצבים קבועים, רצפת מוזאיקה ("טרצו") בעלת אריחים גדולים

⁵⁶ ארכיון יד טבנקין, אוסף פרדי כהנא/עין דור הא I

בצבעים כהים (פחות רואים את הלכלוך), צבעי קירות בהירים, תקרה אקוסטית אחידה על כל החלל, וריהוט עץ פשוט.⁵⁷ עבודות אמנות מסוגים שונים היו תמיד חלק בלתי נפרד מהמרחב: החל מעבודות קיר גדולות של האמן המקומי, חלקם אף אמנים חשובים וידועי שם, המשך בקישוטים אמנותיים המוחלפים לקראת כל חג, וכלה בקולאזים שונים של מלאכת יד אשר נעשו על ידי נציגי משפחות הקיבוץ, או על ידי ילדים מקבוצת גיל מסוימת כמתנה לקיבוץ ביום חג.

החלונות הגדולים היוו מוטיב מרכזי חוזר בתכנון חדרי האוכל. הם אפשרו מבט אל הנוף וקשר בין הפנים והחוץ, כאשר בשעות הערב מתפקד חדר האוכל כמעין "פנס עירוני" המאיר על סביבותיו. כותב על כך מסטצ'קין: "קבעתי לי בחדרי אוכל הראשונים שיטת ארגון החלונות, שהתבטאה בכך שמעל כל שולחן הניצב ליד קיר או בין שני שולחנות נמצא חלון, הקשר והריתמוס בין השולחנות והקירות נקבע על ידי חלון. הדבר אפשר תאורת יום שחדרה מבעד לריתמוס של החלונות. קצב זה קבע את אופייה של חזית המבנה. נתינת פרופורציות לא שגרתיות לחלון בעומק הקיר היה אחד הביטויים האדריכליים החשובים במבנה"⁵⁸ (תמונות 22-24).

החלונות הגדולים, אשר לעיתים החליפו קירות שלמים בחדרי האוכל, היו מהמאפיינים הבולטים של האדריכלות המודרנית. הם סימלו את השקיפות כביטוי לערך חברתי כמו גם את הקשר הבלתי אמצעי בין מרחב הפנים לבין החוץ. על ידי פתיחת החללים אל החוץ נוצרה תחושה שהחוץ מהווה חלק ממרחב הפנים. בשעות הערב לעומת זאת, שבהן האור בפנים דולק ובחוץ חשוך, השתנתה מערכת היחסים בין החוץ והפנים: האדם הנמצא בפנים הבניין חשוף למבט מבחוץ אולם הוא עצמו אינו יכול לראות החוצה, אלא רק את השתקפות הפנים, כבמראה.

בחדרי האוכל של הקיבוצים הגדולים, אשר מנו מאות רבות של סועדים, המשיכו בניסיונות לחלוקת החלל הגדול לאזורי אכילה קטנים יותר, על מנת ליצור אינטימיות. אלו לא היו מופרדים זה מזה כמו בטיפוס האגפים, אלא נוצרו דרך תכנון צורות גיאומטריות לא מלבניות, וכן על ידי תכנון חלוקות פנימיות שאינן קבועות. יחד עם זאת נשמרה מרכזיותו של איזור ההגשה העצמית, אשר יועד לשמש כאזור הבמה בטקסי החג ובאירועים שונים. תפיסה זו באה לידי ביטוי בדבריו של אדריכל חיליק ערד⁵⁹ המתאר את חדר האוכל של קיבוץ גן שמואל, שאותו תכנן בראשית שנות השמונים:

לאחר שורת הצעות לתכנון חדר האוכל בקיבוץ גן שמואל התקבלה על דעת החברים ההצעה הרצ"ב.

תכנית זו מתבססת על צורת צלב, כשהמרכז שלושה אגפים מהווים מעין ארבעה אולמות אוכל, ואילו

⁵⁷ הריהוט בחדרי האוכל היה על פי רוב אחיד - ריהוט עץ ייעודי שיוצר במפעלים של קיבוץ הזורע או צרעה, וכלל שולחנות מלבניים המיועדים לארבעה אנשים וכסאות עץ פשוטים. בשיחה שערכתי עם האדריכל חיליק ערד, אשר תכנן חדרי אוכל בקיבוצים רבים, הוא סיפר כי לעיתים הוא ביקש לשלב באולם גם שולחנות עגולים, אשר איפשרו לדעתו ישיבה אינטימית יותר, אולם בקיבוץ התנגדו לרעיון זה. טענתם הייתה כי השולחנות עגולים אינם פונקציונאליים משום שאי אפשר לחברם זה לזה, והם תופסים יותר מקום כאשר מסדרים את כל השולחנות בצד באירועים כמו מסיבות וכדומה.

⁵⁸ ארכיון יד טבנקין/ אוסף פרדי כהנא/מזרע הא 01

⁵⁹ **יהואל ערד**, יליד פולין 1927, חבר קיבוץ סער. עבד שנים רבות כאדריכל במחלקת התכנון של הקיבוץ הארצי, לצידו של שמואל מסטצ'קין, ותכנן בתים ומבני ציבור רבים בקיבוצים.

אגף אחד את מערכת ההגשה העצמית, כשבין האולמות ואגף ההגשה העצמית מפריד מעבר רחב ידיים, החוצה את המבנה לרוחבו.

צורת הצלב נוצרה בגלל הרצון לא לכלול בחלל אחד את כל 400 האוכלים. כדי להשוות יתר אינטימיות בזמן האכילה, יש אפשרות לחלק את החלל הגדול ע"י:

1. תריסי מחיצה היורדים מלמעלה בגלילה ומפרידים את האולם לשלושה חללים לרוחבו.
2. ע"י צמחיה שגדלה בכלים גדולים ויפים (וגם ניידים לצמחי ניקוי) בין המעבר הראשי ושני האגפים הצדדיים.

עם זאת, עם הרמת המחיצות וסילוק הכלים עם הצמחייה נוצר מרחב ענק המסוגל להכיל עד 1200 איש למסיבות אוכל עם במה שניתן להקימה במעבר ובחלק מההגשה העצמית.⁶⁰
(תמונה מספר 25).

במהלך שנות השבעים והשמונים, בתהליך הדרגתי, החל ציבור הולך וגדל של חברי קיבוצים לסעוד את ארוחת הערב המשפחתית בביתם הפרטי. לשם כך נזקקו החברים לאמצעים להכנת הארוחה ובהדרגה נוצרו "חדרים" פינות מטבח ופינות אוכל. מכשירי טלוויזיה נכנסו לחדרים הפרטיים והפחיתו את הצורך בצפייה הקולקטיבית. הילדים עברו לישון בבתי ההורים במקום בבתי הילדים, בתהליך שחיזק אף הוא את התא המשפחתי על חשבון הקהילה. האוכל הופרט, ויותר חברים עבדו מחוץ לקיבוץ ולא יכלו להגיע לארוחת הצהריים. התורנויות התמעטו והלכו ובמקומם הופיעה עבודה שכירה. הטלפון הציבורי הפך למיותר, את לוח המודעות החליף לוח אלקטרוני בטלוויזיה ואפילו האסיפות, שהלכו ונעשו מעוטות משתתפים, שודרו בטלוויזיה במעגל סגור לנוחיותם של החברים.

תהליך ההפרטה המתרחש בעשורים האחרונים בקיבוצים מושפע מגורמים פנים קיבוציים, כלל ארציים וכלל עולמיים. תהליך זה הטביע את חותמו על חדר האוכל, בעיקר דרך צמצום הפונקציות שאותן הוא ממלא, לעיתים עד כדי סגירתו המוחלטת, או שינוי ייעודו. עם זאת בקיבוצים רבים עדיין ממשיך חדר האוכל להיות מרכז הקיבוץ במובנים רבים. בו נערכים אירועי התרבות מרובי המשתתפים: הקרנת סרטים, ריקודי עם, בידור קל או הרצאות (תמונות 26-29).

פרק זה בחן את עיצוב וארגון המרחב על ידי המתכננים וההוגים שלו. נקודת מבט זו מבטאת רעיון נשגב ותפיסת עולם מחד, ומאידך משקפת את הפונקציונאליות והתכליתיות שעמדו, גם באופן אידיאולוגי, בבסיס התכנון. הראיתי במהלך הפרק כיצד מבני חדר האוכל היו ביטוי של תפיסות חברתיות ואידיאולוגיה, ובה בעת אפשרו ואפילו כפו על חבר הקיבוץ לחיות ולפעול על פי אותן תפיסות. המבנים נתפסו כאלמנט אשר אמור להוות כשלעצמו מדריך לחיים החברתיים הייחודיים.

⁶⁰ תכנון ובניה בקיבוץ 1983/1

דגמי המבנים, אשר נבחרו בעיקר על ידי המתכננים והיזמים, היו דגמים מקובלים באותה תקופה בארץ כולה. דגמים אלו תאמו לתפיסות החברתיות של המתכננים ולאופן שבו הם ראו את הצרכים של החברים, אולם לא תמיד תאמו לאופן שבו ראו החברים את עצמם.

לפבר טען שהכוחות החברתיים והפוליטיים יוצרים את המרחב ומנסים לשלוט בו אך אינם מצליחים. ניתן לראות כי השינויים במבנים לאורך השנים נבעו לא רק מהחלטות של המתכננים, אלא גם כתוצאה מהאופן שבו השתמשו במבנה. כך לדוגמא, למרות הרצון של המתכננים לאפשר אינטימיות לסועדים, נסגרו במשך השנים חדרי האוכל אשר נבנו במודל של אגפים נפרדים קטנים ובמקומם נבנו אולמות גדולים. גם כל הפתרונות שהוצעו כדי לחלק את החלל הגדול, כדוגמת מחיצות ניידות או עציצים גדולים להפרדה, נעלמו עם השנים, משום שלא תאמו את האופן שבו חברי הקיבוץ השתמשו במבנה.

ניתן לראות כי ב'מרחב הנהגה', שנסקר בפרק זה, כמעט ולא נשמע קולם של המשתמשים במרחב (למעט אותם אלו שהיו גם מתכננים) ולא נשמע קולו של היחיד, מעבר להיותו פרט בתוך הקולקטיב. הפרקים הבאים מציעים ההתבוננות במרחב חדר האוכל דרך הפרספקטיבה של המשתמשים במרחב, במטרה לדון באופן שבו המרחב הוא תוצר לא רק של התכנון אלא גם של פרקטיקות חברתיות ודפוסי שימוש.

פרק 2

המשמעויות הפונקציונאליות והסימבוליות של המרחב

" חדר האוכל בשבילי :

הוא לא רק מקום הסעדה

הוא בית המקדש הקיבוצי!!"⁶¹.

הנחת אבן הפינה לחדר האוכל החדש בקיבוץ מזרע בשנת 1988 צוינה באירוע קיבוצי חגיגי, שבמרכזו טקס חתימה על "מגילת דברי הימים של חדר האוכל מזרע". על מגילה זו, בנוסח מגילת העצמאות, חתמו באופן פומבי כל מי שהיה אחראי על תכנונו ובנייתו של חדר האוכל החדש (ארבעה עשר איש בסך הכול). המגילה נפתחת בתיאור תולדות חדר האוכל בקיבוץ מימיו הראשונים כצריף רעוע אשר הכיל בתוכו גם אסם ומשכן לבעלי חיים, ועד לשלב הנוכחי. בהמשך נכתב שם כך: "...כיום כששוב צר הבית מלהכיל את כל התושבים, למלא את כל צרכי החברים, אנו מרחיבים את קירותיו. יהיה זה בית שימש **חדר אוכל** וגם יכיל בתוכו **בית ועד למפעלי תרבות ומועדון החברים**. יהי רצון ויהא הבית הזה מקום מפגש והתכנסות של חבריו בחיי היומיום, בחגיו ובמועדיו. תשרה בבית הזה חוויה קבוצתית ומסורת תרבותית לאלה אשר יסתופפו ויתלכדו בצל קורתו..."⁶² (ההדגשות במקור).

המגילה וטקס החתימה עליה מדגימים את החשיבות העצומה שהייתה לחדר האוכל עבור הקהילה, ומאפשרים הצצה לאופן שבו הובנה המימד הסימבולי של חדר האוכל כמקום המייצג את הקולקטיב הקיבוצי.

"מרחבי הייצוג", כלומר המרחב הנחוה מבעד לדימויים ולסמלים המלווים אותו, הוא לפי לפבר מרחבם של המשתמשים. הוא מכסה את המרחב הפיסי בעודו עושה שימוש סמלי באובייקטים שלו. בעבודתו לפבר שם דגש בעיקר על האופן שבו האמנים, או הפילוסופים, מתארים את המרחב, ומייצרים את הדימויים שמייצגים אותו. בעבודה זו אני בוחנת את המשמעות הסימבולית של המרחב לא דרך התוצרים שלה אלא דרך האופן שבו היא מתוארת על ידי המשתמשים.

על מנת להבין את המשמעות הסימבולית של חדר האוכל עבור המשתמשים וכיצד היא נוצרה יש להבין איזה מקום תפס חדר האוכל בחיי חברי הקיבוץ. פרק זה דן במשמעויות הפונקציונאליות והסימבוליות של חדר האוכל עבור המשתמשים בו. בהיותו מרכז חברתי, תרבותי וארגוני השפיע חדר האוכל על מהלך החיים היומיומי של הפרט בקיבוץ, ובמקביל היה גם בעל משמעויות סימבוליות עמוקות עבור החברים. הפרק מחולק לשני סעיפים מרכזיים: הסעיף הראשון עוסק באופן שבו פעל ויוצר המרחב כמרכז החיים החברתיים והתרבותיים בקיבוץ, וככזה ארגן את חיי היומיום ותפקד כאמצעי פיקוח חברתי. הסעיף השני

⁶¹ מתוך אוסף הגלויות

⁶² ארכיון מזרע. 18.10.1988. ראה נספח מספר 3

דן במשמעויות הסימבוליות של חדר האוכל, כמרחב המייצג את הקולקטיב וכמקום עוצמתי, בעל חשיבות מיוחדת.

בטרם אתייחס למשמעויות הסימבוליות, החברתיות והתרבותיות של חדר האוכל, חשוב להבין את מקומו של האוכל עצמו במרחב הקיבוצי. האנשים עימם שוחחתי חזרו והדגישו את העובדה כי בבתי החברים לא היה אוכל כמעט וחברי הקיבוץ אכלו את כל ארוחותיהם אך ורק בחדר האוכל. בשנים הראשונות הדירה הפרטית – 'החדר' – אכן כללה רק חדר אחד ששימש בעיקר לשינה. עם השנים המרחב הפרטי גדל, המטבח הביתי התפתח, ואפילו חולקו מקררים קטנים לכל דירה, אולם גם אז במטבח הפרטי נאפו בעיקר עוגות, ובמקרה היה קצת לחם וחלב. בבית ההורים היה נהוג להכין 'ארוחת ארבע', אשר הוגשה כאשר הילדים הגיעו מבתי הילדים אחר הצהריים, ושאר הארוחות נאכלו בחדר האוכל. האפשרות לאכול בבית המשפחה לא היה משהו שבכלל חשבו עליו, או התחבטו בו. זה נתפס כדבר הטבעי – מקומו של האוכל הוא בחדר האוכל. תפיסה זו באה לידי ביטוי בשיחה שלי עם חן:⁶³

עידית: זה היה אפשרי להגיד לפעמים 'לא בא לי ללכת לחדר אוכל?'

חן: מה, להישאר רעב?

עידית: לא, נגיד לאכול משהו בבית.

חן: לא יודע (...). לא היה לנו אוכל בביתם, מה היה?

הנקודה מתחדדת בשיחה עם דורית.⁶⁴ בתשובה לשאלתי האם הייתה אפשרות לא לאכול בחדר האוכל היא מתארת באופן מאד מוחשי את המקום שתפס ועדיין תופס האוכל בבית הוריה:

... לא חושבת שחשבתי על זה בכלל, לא חושבת שבכלל לא בא לי. גם ההורים שלי עד היום, אתה לא יכול לבוא אליהם בלי שתגיד להם, כי אין להם כלום, החיים שלהם זה בחדר אוכל, **אין להם כלום**. אולי שלוש עגבניות (...). יש תמיד עוגה במקרה של ההורים שלי, בדרך כלל אותה עוגה אנג, תמיד אותם דברים במקפא – זה התמרים, גלידה לנכדים (...). ולחם כזה אגוזים כזה שלהם קפוא. זהו. המקרה הוא כזה. אין כלום, החדר אוכל זה... ההורים שלי באידיאולוגיה לא החזיקו דברים, יש חדר אוכל! אם אני אבוא עכשיו, בשש, ואני אקח עוגה אז אבא שלי יגיד – אל תתמלאי, יש חדר אוכל! עוד מעט ארוחת ערב, כאילו – לא אוכלים בבית. אין להם כלום. כשנעמי הולכת, עם חברים, הולכת להגיד שלום נגיד כשהם נוסעים לחופש או משהו אני אומרת לה נעמיקי תקשיבי, ישר תעברי במרכולית אצל סבא וסבתא אין כלום! תדעי אין כלום! אבל היא לא מבינה מה זה כלום כי זה כלום. זה חצי לימון ואולי קצת חלבה שזה התחליף שוקולד של הייקים

⁶³ ראיון מ- 11.08.2014

⁶⁴ ראיון מ- 14.05.2014

וזהו! המקרר, קטן, בדרך כלל ריק. מים קרים... אז חדר אוכל – אין מצב לא ללכת לחדר אוכל, כאילו, איפה תאכל???

נקודה זאת חשובה משום שבדיון על משמעותו החברתית, התרבותית והסימבולית של חדר האוכל נעדר כמעט האזכור של האוכל עצמו. כפי שתואר בפרק הקודם – בראשית היה הצורך לאכול, במקום מסודר ומגן. אולם גם כאשר ברבות השנים הקיבוץ השתנה, האוהלים הפכו לבתים והחדר גדל לבית המכיל גם מטבח קטן, עדיין הנורמה המקובלת הייתה שחדר האוכל הוא המקום היחיד שאוכלים בו, דבר שלא ספק עזר לשמר את מקומו ומשמעותו בקהילה.

יחד עם זאת חדר האוכל היה הרבה מעבר למקום אכילה בלבד. עבור חברי הקיבוץ הוא היה עולם ומלואו. נושא זה עולה באופן חזק במיוחד בגלויות, אשר בהן היה צורך לסכם במשפט או שניים את עיקר המשמעות של המקום. תוכן הגלויות מבליט מאד את מרכזיותו וחיבותו של חדר האוכל עבור הפרטים והקהילה אשר השתמשה בו. כשם שראו אותו המתכננים כך גם נחוה המקום – כמרכז החיים ביישוב. הכותבים עשו שימוש רחב במילים כמו "לב", "מרכז" ואפילו "מקדש" מצד אחד, וגם מילים כ"סיוט!", או "נפלא שנגמר!" מצד שני. כלומר, גם כשהחוויה לא מתוארת כנעימה היא עדיין מאד משמעותית, ומחייבת שימוש במילים גדולות בתוספת הרבה סימני קריאה.

דרך הגלויות מצטייר מרחב הנתפס על ידי המשתמשים כעולם בפני עצמו, בנפרד מהעולם שבחוץ. "מרחב התבוננות שוקק חיים", נכתב באחת הגלויות, "עולם בתוך עולם", נכתב באחרת, או: "...עולם קטן בתוך כל הקיבוץ...". השימוש החוזר במילה "עולם" מדגיש את הגודל, ההיקף והמשמעות של המרחב עבור המשתמשים: "מקום בו אוכלים ומעכלים את חדשות היום, את השמחות והעצב. מקום לעצור, לנוח, להיפגש, לגעת/ עולם ומלואו".

גם המרואיינים עמם שוחחתי תיארו את חדר האוכל כמקום שבו "הכול קורה". דפני,⁶⁵ לדוגמא, מתארת זאת כך: "זה היה המרכז של הקיבוץ. היו שני לבבות פועמים בקיבוץ של אז, אחד זה היה החדר אוכל ומגרש המשחקים של הילדים – המגרש. שם היו שתי הזירות העיקריות (...) אז חדר האוכל היה הזירה השנייה. הוא היה בית הכנסת, הוא היה בית העם, הוא היה ההיכל, הוא היה הכול".

מבחינת הפונקציות הנדרשות להתנהלות היומיומית באותן שנים באמת הכיל חדר האוכל כמעט הכול: הוא הפך להיות מרכז רב תכליתי שהכיל פונקציות חברתיות (לוח מודעות, טלפון ציבורי, חדרי ועדות), פונקציות תרבותיות (מועדון, מחסן תרבות, ספרייה) פונקציות ניהוליות וארגוניות (מזכירות, סידור עבודה, סידור רכב) ועוד תכנים משתנים מקיבוץ לקיבוץ.

2.1 "כיכר העיר": חדר האוכל כמרכז ארגוני, חברתי ותרבותי

" חדר האוכל בשבילי :

בית שני, בית מפגש, מסעדה לקיבה, לנפש ולרוח, בית נבחרים, קלפי, מקום מושב הממשלה, בית המשפט העליון, תיאטרון לעת מצוא ואולם קולנוע, במה להופעות ורעש חברתי. ריח מטעמים ותבשילים חברתיים. אולם ישיבות ובמת תלייה – אולם שמחות וחתונות ומגרש משחקים לינוקות"⁶⁶

בשנים שבהן מתמקד המחקר - שנות השבעים והשמונים של המאה העשרים - התקיימו בחדר האוכל באופן שוטף שלוש ארוחות ביום: בוקר, צהריים וערב. בעוד שארוחות הבוקר והצהריים נאכלו בדרך כלל במסגרת העבודה ובחברת החברים לעבודה או לבית הספר, ארוחות ערב היו לרוב משפחתיות יותר. הארוחה העיקרית התקיימה בליל שישי. זו הייתה ארוחה חגיגית במסגרת משפחתית, שכללה לרוב גם טקס קבלת שבת קיבוצי. בנוסף רוב החגים נחגגו בחדר האוכל, וכן התקיימו בו אסיפות, סרטים ואירועי תרבות וחברה שונים.

בראש ובראשונה תיפקד חדר האוכל כמרחב חברתי - מרחב של מפגשים, של שיחות, ושל העברת מידע. הוא היה מקום שהכרחי להיות בו, משום שכמו שנכתב באחת הגלויות: "אם אתה לא שם – אתה לא קיים". החיים החברתיים של הקיבוץ התרחשו בחדר האוכל. התחושה העולה מן הגלויות היא כי למרחב יש חיים בפני עצמו, ורבים מהכותבים הדגישו זאת במילים כמו: "מרכז החיים!", "מוקד של חיים ומוקד החיים!", "המקום היחידי שמשוה 'חי' בו רוב הזמן", "המקום החם והזורם בחיי החברה שם עולים ויורדים בהרמת אצבע גורלות. הצחוק והבכי היו מנת חלקו לאורך קיומו". ניתן לראות כי כותבי הגלויות יוצרים במידה מסוימת האנשה של המרחב ומתייחסים אליו כאילו הוא גוף חי ולא רק מרחב פונקציונאלי.

חדר האוכל תפקד כחצר מרכזית – זירה שהיא מקום מפגש לקהילה, מקום העברת מידע ומקום של העברת מסרים חברתיים. כמו שמגדירה זאת אורית:⁶⁷ "...מקום של 'שואו'. זה חצר העיר, לשם באים לראות ולהיראות, לפגוש את כולם...". מרבית המרואיינים ציינו את החשיבות של המקום כמקום מפגש - זהו המקום שאליו הולכים על מנת לפגוש אנשים אחרים, שם קובעים, משם יוצאים ולשם מגיעים. בעוד מקום המפגש של המבוגרים היה בתוך חדר האוכל, המרחב המשמעותי של הילדים היה בחוץ – במרחבי הדשא הגדול שהקיף את המבנה. מרחב חיצוני זה נתפס כהמשך של חדר האוכל ובתקופת הקיץ התקיימו גם בו חלק מהחגיגות והאירועים.

⁶⁶ מתוך אוסף הגלויות.

⁶⁷ ראיון מ- 26.03.2014

בנוסף למקום מפגש היווה חדר האוכל מקור מרכזי להעברת מידע, אשר הועבר באופנים רבים ומגוונים, החל מאמצעים רשמיים כמו לוח המודעות, לוח סידור העבודה, סידור רכב וכן הלאה וכלה בשיחות סביב שולחנות האוכל. משום כך היה תמיד צורך לעבור דרך חדר האוכל גם שלא בשעת הארוחות – על מנת לאסוף דואר, לקרוא מודעות, לבדוק מה קורה מחר בסידור עבודה, או לפגוש מישהו כדי להתעדכן ולקבוע. בגלויות הוא תואר כ: "מקור כל המידע – על כולם ועל הכול!". התקשורת של החברים עם העולם שמחוץ לקיבוץ נעשתה גם היא בחדר האוכל, באופן פומבי, דרך עיתונים, דרך תאי הדואר ודרך הטלפון היחידי בקיבוץ שהיה ממוקם במבואה של חדר האוכל.

הכניסה לחדר האוכל הייתה על פי רוב דרך המבואה. שם היה לוח המודעות עליו נתלו הודעות בדבר התארגנות לקראת אירועים שונים, סידור עבודה, הודעות על טיולים, הרשמה לגיוס, הודעה על משהו שאבד למישהו, או הודעה על פטירתו של חבר קיבוץ. לוח המודעות היה האמצעי היחידי באותה התקופה להעברת מידע, כי, כמו שאומר איתן:⁶⁸ "התרחשו שם החיים – לא היה אינטרנט, לא היה פלפונים ודברים כאלה בתקופה הזאת, אז הרבה דברים היו שם על הלוח."

אפשר היה ללמוד הרבה על החיים בקיבוץ דרך מבט על לוח המודעות באותן שנים. המודעות שיקפו את חיי היומיום בה בעת שארגנו אותם. דרכן התנהלה כל המערכת הארגונית של הקהילה, כפי שעולה מתיאורה של מיכל:⁶⁹

... מה היה הכוח של הקיבוץ? שהוא מאורגן, יש לו חדר אוכל! ושם תולים פתק: ביום שבת נוסעים להפגנה וכולם יודעים! זה כמו החברה החרדית – יש להם בית כנסת, מודיעים: הפגנה וכולם הולכים. ברגע שאין לך את זה מה? אז נכון היום את יכולה לשלוח אס.אמ. אסים, ניסו פעם כל מיני דברים באס.אמ. אסים וזה. אבל על השנים שאת מדברת, זה לא היה.

השיחה שלי עם מיכל ממחישה את הצורך לעבור דרך לוח המודעות ואת המשמעות שלו בחיי היומיום:

מיכל: הייתי נכנסת מהכניסה הראשית כי זה הכיוון של הבית שגרתי בו. למשל כשעבדתי במפעל, והייתי באה לארוחות בוקר וצהריים וזה אז הייתי באה מלמטה.

עידית: ואז היית מוותרת על הלוח מודעות?

מיכל: כן, אבל אז, כשאני מורידה את הכלים אז אני יוצאת משם ורואה את הלוח מודעות.

עידית: הלוח מודעות הוא משהו שחייב להיות במסלול?

מיכל: כן, כן הוא היה חשוב לי, תמיד הייתי עוברת ומסתכלת.

עידית: מה חיפשת שם?

⁶⁸ ראיון מ- 20.05.2014

⁶⁹ ראיון מ- 20.08.2014

מיכל: לא יודעת זה היה חלק מ...את יודעת, כמו שמצחצחים שיניים, ואומרים 'הי סטלין', אז גם הלוח מודעות...את יודעת, בשומר הצעיר...

גם מעבר ללוח מודעות חדר האוכל תיפקד כמרכז ארגוני וחברתי. סביב השולחנות בארוחות, במעברים, בלובי, או באסיפות רשמיות - שם התקיימו מפגשים, התקבלו החלטות, התקיימו דיונים, שם ראו מה חדש ומי חדש, שם היה מרכז החיים החברתיים. עבור חבר/ת הקיבוץ באותן השנים האפשרות לחיות את חייה בקיבוץ בלי להיכנס לחדר האוכל לא הייתה עולה כלל על דעתה, כפי שעולה מדבריה של דורית:

... לבוא לבקר את ההורים גם היום בלי ללכת לחדר אוכל זה כמעט כמו לא ביקרת, כי לא נראית, כי כאילו אין יו"י על הביקור כי לא ראו שהבת של יהודית וצבי באה לקיבוץ (...). אז חדר אוכל היה מקום גם של אכילה וגם של לדאוג ליום הבא, מה קורה מחר? מי מחליף בגנון? כל הסידורים האלה הטבלאות, היה קורה גם בחדר אוכל, אז זה כאילו היה מקום של חיים מבחינתנו.
 (...) אבל חדר אוכל זה גם קביעה, כאילו מה שאומרים היום - נדבר, והאס-אמ-אסים והכול, הכול מתחיל ונגמר בחדר אוכל, כאילו... גם החיים שלנו מבחינת ה... תיאומים, היציאות, המתי הולכים לאן הולכים והכול, זה בחדר אוכל ובעצם החדר אוכל היה גם המיקום שלו בקיבוץ הוא מאד מרכזי, (...) אז חדר אוכל זה נקודת היציאה - זה המרכז. יושבים בחדר אוכל, מדברים בחדר אוכל, מכבים את האור כבר התורנים, אומרים לך: טוב יאללה תלכו, אין לכם בית?

כל האנשים שעמם שוחחתי תיארו את המקום כמקום האינטראקציה החברתית העיקרי בקיבוץ. גם עבור הנוער, למרות שגדלו יחד בלינה משותפת ולמעשה נפגשו כל הזמן, זה היה המקום שבו קבעו ונפגשו. לעיתים היו הולכים לחדר האוכל רק כדי לא להרגיש לבד, בידיעה ששם תמיד יתרחשו מפגשים, גם אם לא נקבעו מראש. הייתה זו גם הזירה של ההתרחשויות הרומנטיות, כפי שמספרת מיכל: "היו שעות קבועות שידענו שכולם באים, היה כן עניין רומנטי, שהתעניינתי במישהו, אז לבוא זה היה סיפור, זה היה הולך ככה: ללכת לחדר אוכל, דבר ראשון מהר היה לזהות אם הוא נמצא, אם הוא נמצא אז איפה, ואז להקפיד לא להסתכל לשם... זה היה כאילו, התהליך".

החיים החברתיים התנהלו ליד השולחנות בחדר האוכל, בעוד שהסוגיות החברתיות הרשמיות התנהלו באסיפות, אשר גם הן התקיימו בחדר האוכל, בתדירות של אחת לשבוע או שבועיים. עצם קיום האסיפה דווקא בחדר האוכל ולא במועדון למשל, מוסיף עוד נופך סימבולי למשמעות החברתית של המקום, שבו נחתכות החלטות גורליות של החברה לגבי עניינים ציבוריים ופרטיים גם יחד.
 בנוסף היותו מרכז חברתי היה חדר האוכל גם מרכז התרבות של הישוב. מרבית אירועי התרבות של הקיבוץ התקיימו בחדר האוכל: קבלות שבת בערבי שישי, מסיבות בחגים, טקסים שונים, ערבים

מוזיקליים ריקודי עם וערבי שירה. רכז התרבות בקיבוץ, לדבריה של דפני, היה אז "ברמה של כמעט מזכיר. מחנך. טובי האנשים היו מרכזי תרבות והיו עושים ערבים פשוט פנטסטיים".

רבים מהזיכרונות של המרואיינים קשורים באירועים תרבותיים שנערכו בחדר האוכל והדבר מצביע על החשיבות שתפסה התרבות בחיי הקהילה והפרט. מעבר לאותם ערבים מקומיים שאותם מתארת בגאווה דפני, אפשרו אירועי התרבות גם מעין פתח הצצה לעולם שבחוץ, מעין הכנסה של העולם הגדול לעולם הסגור שבקיבוץ ובחדר האוכל, כפי שעולה מדבריו של בועז:⁷⁰

היו כאלה דברים, גם היו פה, אני למשל זוכר תקופה – אני מספר לילדים שלי- בשנות השבעים להקת כוורת התאמנה פה כחודש ימים באולם מופעים, והם באו לאכול את ארוחת ערב! לא רק הם – כל מי שפה עשה איזשהו זה – באו לאכול ארוחת ערב, ישבנו, אני זוכר כילד קשקשתי עם דני סנדרסון משהו – עד היום הבן שלי מעריץ אותו – אני דיברתי איתו! נפגשנו, אז הם היו פה.

אמנים מבחוץ שהגיעו לערבי תרבות בחדר האוכל הביאו עימם רפרוף מהעולם החיצון, שיצר התרגשות גדולה משום שמה שהתרחש מחוץ לחדר האוכל ומחוץ לקיבוץ היה בדרך כלל בגדר שמועות רחוקות. כך היה גם לגבי הסרטים שהוקרנו בחדר האוכל והביאו עימם ניחוחות של עולמות אחרים.

הערב החשוב ביותר בשבוע היה ערב שישי. בערב זה שינה חדר האוכל את פניו. השולחנות נערכו עם מפות לבנות ושולחן מרכזי עם נרות שבת. החברים הגיעו לארוחת הערב רחוצים ולבושים במיטב בגדיהם. בקיבוצים רבים נערך לפני או אחרי הארוחה טקס קצר של קבלת שבת, שכלל הקראה, נגינה או שירה. אלו היו הימים המיוחדים של חדר האוכל. אלו שהפרידו בין קודש לחול. ברבות מהגלויות ישנה התייחסות לארוחות ליל שישי. מתוארת בהן התכונה שלקראת ההליכה לחדר האוכל, כמו גם החוויה החגיגית. למשל: "לפגוש אנשים, במיוחד ביום שישי, לראות כמה כולם יפים. לפגוש את הלבן, החגיגי" או: "כבר ביום חמישי מתכננים מה ללבוש לארוחת ערב ביום שישי, ומתי בדיוק להיכנס לחדר האוכל שכולם יראו... ביות שישי האוכל לא כל כך חשוב המפגש חשוב הרבה יותר".

גם בראיונות בולט תמיד האזכור של ארוחת ליל שישי כשונה משאר הימים ומשאר הארוחות. אין אחד שלא התייחס באופן מיוחד לארוחה הזו, להתרגשות שבהתכוונות לקראתה, לחוויה החגיגית. כך לדוגמא זה עולה בדבריה של אורית:

יש לי תמונות של העוצמה של החדר אוכל – יום שישי יש את העגלות של המנה העיקרית שמגישים אותה, שאת יכולה לבחור, ואחר כך של המנות ה-מה שקרו 'דייסה', של התוספות וביום שישי שולחן ענק במרכז בין שני האגפים, עם סלטים וסידור פרחים ענק ויפה במרכז השולחן. אני זוכרת שכשהיינו

⁷⁰ ראיון מ- 12.05.2014

באים לארוחת צהריים ביום שישי אז אסתריקה כבר הייתה עובדת על סידור הפרחים. ובערב את באה ו... יה זה משהו ממש עוצמתי.

טקסי החגים בחדר האוכל היו גם הם אירועים משמעותיים במיוחד. התכונה לקראתם הייתה גדולה וארוכה וכללה הן הכנות לטקס והן הכנות של האולם עצמו לחג. כל חג קיבל תמיד ביטוי על גבי לוח המודעות, חדר האוכל קושט והורגשה תכונה מיוחדת. החגים עצמם הוכנו בקפידה – מסיבות וטקסים קבועים על פי רוב, כל חג – והמסורת שלו. בחג, ובאופן מיוחד בליל הסדר, הגיע חדר האוכל לתפוסתו המירבית. כך למשל בחדרי האוכל בעלי היו שני אגפים נפתחו הדלתות אל החצר הפנימית והאולם אוכלס במלואו.

2.2 המרחב כמייצג את הקולקטיב

הגיאוגרף אדוארד רלף (Relph) טען בחיבורו המשפיע "Place and Placelessness" כי בניתוח של מקום קונקרטי חשוב לבחון לא רק את הזהות של המקום, אשר מבדילה אותו ממקומות אחרים, אלא גם את ההזדהות שיש לקהילה עם המקום, והאם האדם חווה אותו כשייך אליו, או כזר. המהות של מקום, לדבריו, לא נמצאת במקום עצמו כמו בחוויה של 'בפנים' לעומת 'בחוץ'. להיות 'בתוך' מקום, לתפיסתו, פירושו להשתייך אליו ולהזדהות איתו. וככל שהאדם יותר 'בפנים' כך גדלה רמת ההזדהות שלו עם המקום. להיות 'בפנים' פירושו לדעת את מקומך – זהו ההבדל שבין תחושת סכנה לבין ביטחון (Relph, 1976).

כפי שעולה מן הגלויות ההבחנה אינה כה דיכוטומית כמו שמתאר רלף. במרחב של חדר האוכל יכולים שני המושגים הללו להתקיים בו-זמנית – הזדהות עם המקום ותחושת שייכות, במקביל לחווית זרות וניכור. האדם יכול להיות "בפנים" ו"בחוץ" בעת ובעונה אחת, ולחווה סכנה וביטחון במקביל. זה בא לידי ביטוי למשל במשפט הבא: "כל העולם כולו – חדר האוכל שלנו... שלנו ולא שלי...". היחיד מרגיש שייכות והזדהות עם המקום בהיותו חלק מהכלל. במקביל, כיחיד, הוא חווה זרות, ניכור ופחד תמידי שאם לא יציית לנורמות לא יהיה שייך, כפי שמתואר בגלויה אחרת: "חדר האוכל בשבילי היה מקום שחייבים ללכת אליו כי אחרת אתה outsider".

חדר האוכל ייצג עבור הפרט את החברה, את הקולקטיב. הוא היווה סמל לקיבוץ ולבית במובן של הקהילה. חן אומר זאת במילים מפורשות: "... כמו שאתה חוזר מהצבא מכל הבלגן ואז נגיד, אצלנו מצומת כביש הסרגל, אז אתה מתחיל להתקרב לבית, מגיע לחדר אוכל זה כאילו הלב של הלב שהגעת הביתה. מבחינה זאתי זה היה מאד-מאד מסמל את הבית". גם בגלויות נכתב: "הוא הסמל של הבית וביטויו המוחשי של הבית הקיבוצי, כאשר בערבי שישי אני מגיע לחדר האוכל ופוגש לפחות פעם אחת

בשבוע את החברים, אני חש ששבתי הביתה...". נוצר זיהוי מוחלט בין הקולקטיב לבין חדר האוכל, וחלק ניכר מהקושי של היחיד במרחב הזה קשור לסוגיית שייכותו או אי שייכותו לקולקטיב, נושא שאעסוק בו ביתר הרחבה בפרק הבא.

מערכת היחסים שבין היחיד למרחב, כמייצג את הקולקטיב, מתוארת באופן מרתק על ידי פיני⁷¹ בקטע

הבא:

פיני: דפוס ההתנהלות של החברים בחדר אוכל הוא בעצם גם מצביע עליהם ועל מקומם בתוך היחיד הקיבוצי. משום שאם יש משהו שמאפיין את היחיד הקיבוצי זה החדר אוכל, שבשבילי לפחות, הוא לא רק חדר אוכל. גם אצלנו אנחנו קוראים לזה בית הקיבוץ. הוא לא רק חדר אוכל, לא רק אוכלים בו, ופה הנושא של דפוס ההתנהלות גם. למשל את יכולה לראות אנשים, שהם כועסים על הקיבוץ – הם לא באים לאכול, אוכלים בבית. השלימו עם עצמם, השלימו עם הקיבוץ – הם חוזרים לאכול. אתה רואה כאשר אדם לא מופיע חודש ימים, אז אתה יודע – עובר עליו משהו.

עידית: זה לא יכול להיות שסתם לא בא לו לבוא לאכול בחדר אוכל?

פיני: לא. לא. אז זה גם כן – עבר עליו משהו. אם הוא אכל עד עכשיו והפסיק לאכול, גם כן - עבר עליו משהו. את יכולה לראות את אותו דפוס התנהלות אבל, לא לנתק את החדר אוכל מזה. למשל אנשים שבאמת אה... מרגישים שיש בליבם על הקיבוץ – הם נכנסים לחדר אוכל, יושבים בצד. הגב לכיוון הכניסה של החברים. ו... זה אני מדבר על החדר אוכל שלנו – לנו יש נוף יפהפה מהחדר אוכל, מהחלונות, מסתכל על הנוף. **אני והחוף, לא אני והפנים.** הוא מטה את הגב שלו לציבור אבל אוכל בחדר אוכל. ובדרך כלל זה בקצה של חדר האוכל, של האולם אכילה (...). החדר אוכל כמייצג את היחיד הקיבוצי, זה גם בא לידי ביטוי בכיוונים אחרים. למשל אה...אה.... אדם חולה. ברגע שהוא מבריא הוא מגיע לחדר אוכל, בשביל שיראו. זה לא שיש לו חום ליומיים, בן אדם חולה מאד. מבריא, מגיע לחדר אוכל, בדרך כלל אנשים ניגשים אליו, לוחצים לו את היד ודברים כאלה, כן זה: 'אני איתכם' – חזרתי. אדם באבלו - אדם באבלו שמסתגר בחדרו, (...) כאשר הוא גומר להתאבל הוא חוזר לחדר אוכל, ואז אנשים שלא הצליחו להגיע אליו ניגשים אליו, לוחצים לו את היד אה... 'כן- אני חזרתי לחיים'. וההודעה הזאת שאני חזרתי לחיים, השוטפים, זה דרך החדר אוכל.

בהיותו מרחב המייצג את הקולקטיב ייצר חדר האוכל הבחנה בין מי ששייך לקולקטיב, לבין מי שלא. אחד הדברים שחיזקו את המעמד הסימבולי של חדר האוכל הייתה העובדה שלא כל אחד יכול היה לקחת חלק בפעילות שהתרחשה בו. הדבר היה תקף בראש ובראשונה לכל מי שאינו חבר קיבוץ, אולם בקרב חברי הקיבוץ האפשרות להיכנס לחדר האוכל ולהשתתף בפעילויות בו הייתה קשורה גם לגיל. דווקא המקום אשר אמור להיות גם בית במובן המשפחתי, הدير מתוכו ילדים. במרבית הקיבוצים ילדים עד גיל מסוים לא הורשו כלל להיכנס לארוחות ולאירועים שהתרחשו בחדר האוכל. כך למשל מספרת דפני:

⁷¹ ראיון מ- 20.08.2014

מהילדות המוקדמת שלי אני לא זוכרת בכלל את החדר אוכל (...). אני לא סתם לא זוכרת את חדר האוכל מהשנים הראשונות שלי – יש כאלה שזוכרים את זה קצת אחרת אבל לדעתי באופן גורף הילדים היו מודרים מהמרחב הזה – זה לא היה מרחב שהכיל ילדים, גם לא בחגים וגם לא בחגים משפחתיים. ילדים לא היו חלק מהחיים החברתיים של המבוגרים, המבוגרים היו חלק מהחיים החברתיים של הילדים אבל לא הפוך...

להפרדה בין המבוגרים לילדים היה גם חיזוק אידיאולוגי. התפיסה הייתה שהילדים אמורים לקיים חברה נפרדת - חברת הילדים - באופן אוטונומי במקביל לחברת המבוגרים. חברה זו קיימה חיים משותפים עם ערכים ונורמות משלה וגם עם מרחבים נפרדים – בין אם היה זה בית הילדים, מגרש הספורט או חדר אוכל נפרד לילדים.

גיל ה'התקבלות' למרחב השתנה מקיבוץ לקיבוץ, החל מגיל כיתה א' בקיבוצים אחדים, ועד לכיתה יב' במקרים יוצאי דופן, בעיקר בקיבוצים של השומר הצעיר. האיסור להיכנס הפך את חדר האוכל למושא לכיסופים של הילדים וציפייה לרגע שבו יוכלו 'להתקבל' אליו, מה שהעצים את המשמעות הסימבולית של המקום – חדר האוכל נתפס כמקום שעל מנת להתקבל אליו יש לעבור תהליך חניכה כלשהו, ולעמוד בתנאים מסוימים.

2.3 המשמעויות הסמליות של המרחב

חדר האוכל, כפי שכבר הוזכר, הוקם בקיבוצים רבים בתור המבנה הבנוי הראשון. לאורך השנים הוא היה המבנה המושקע ביותר בקיבוץ: רחב ידיים, מוגן ומואר, היה זה המבנה הראשון שהותקן בו חימום ומאוחר יותר גם מיזוג אוויר, הוא היה פתוח לציבור בכל שעות היממה, גם בשעות שבהן לא הוגשו ארוחות. גם המבנה עצמו היה שונה מהמבנים האחרים בקיבוץ במראהו, בגודלו ובאיכותו. כל אלו, יחד עם תפקודו כמרכז חברתי ותרבותי, והעובדה שלא כולם יכלו לקחת חלק בפעילות שמתקיימת בו, העצימו את המשמעות הסמלית של חדר האוכל. הוא נתפס כמשהו 'ענקי', 'מרשים' וכמובן - חשוב. כך מתארת אותו אורית:

אני חושבת שמהילדות מה שהכי חזק לי כשאני חושבת על חדר אוכל זה שהוא תמיד היה יפה וגדול וחזק ומתוחזק. זאת אומרת, גם הסביבה שלו היא איזור מטופח בקיבוץ – דשא ירוק, ועץ פיקוס ענק. הקיבוץ שלי הוא קיבוץ עם הרבה שטחים מוזנחים הוא גדול ולא מתוחזק כולו. והחלק ליד החדר אוכל תמיד היה מקום עם כוח!

גם איתן מתאר זאת באופן דומה :

(חדר האוכל הוא) מקום אגדי בעיני, התמונות של הקיבוץ שלי תמיד היו של חדר אוכל, כל הנוי מסביב תמיד היה מאד מטופח. גם היה חדר אוכל מאד גדול, תמיד היו המון אנשים, למשל יום שישי בערב היו אוכלים בשלוש משמרות! היו מתחילים בשש וחצי ומשמרת אחרונה בעשר. מעל אלף איש, היו אלף מאתיים איש. קיבוץ ענק!

התיאורים של המבנה ושל הפעילות שהתרחשה בו רוויים במילים המבטאות גודל, כוח ועוצמה דוגמא לכך ניתן לראות למשל בתיאור של אביבית :

.. הייתה מסורת המון שנים שאבא שלי היה אחראי עליה, של הפרחת כדורים פורחים – אש - מהגג של חדר אוכל, כי לחדר אוכל שלנו היה גג שטוח והגג של חדר אוכל הוא גם כן היה מין מרכז אירועים כזה (...). הוא היה גג שטוח **ענק** בתור ילדים, **ענק**, 200 מטר מרובע, משהו **גדול**, ועם כמה גבהים, אז היה לטפס ולרדת ולקפוץ ולעבור, מהגג של השירותים לגג של המטבח, לגג של החלק המרכזי (...). אז ממנו אבא שלי היה בונה כל שנה, עם אחת מהכיתות שלנו תמיד - אנחנו חמישה ילדים אז תמיד מי שהיה בגיל המתאים הוא היה בונה איתם כדורים פורחים **ענקיים** מנייר פרגמנט, **ענקיים**, **איזה קוטר של שלושה מטר כדור**, והיינו מפריחים את זה מהגג של חדר אוכל ורואים את הכדור פורח עף לכיוון הים. אז כל הכיתה הפריחה, כאילו, כיתת להב, הכיתה שלי הייתה אחראית על כדורים פורחים אז **כולנו** בנינו **כולנו** זה, **כולנו** החזקנו **כולנו** הפרחנו ו"כל הכבוד כיתת להב" לצורך העניין, כאילו זה הכול היה מאד ... מאד קיבוצי (ההדגשות שלי).

את חשיבותו של חדר האוכל בחיי הקהילה והפרט מחדדת העובדה כי כמעט כל המרואיינים מתארים את המעבר לחדר אוכל החדש, או המשופץ, בקיבוצם, כאירוע מכונן. בחלק מהראיונות הוא אף מתואר כאירוע ששינה את עולמם. בקיבוצים רבים הוציאו גיליון מיוחד של עלון הקיבוץ לרגל חגיגות המעבר למבנה החדש.⁷² בעלונים אלו התייחסו לחנוכת חדר האוכל החדש כאל אירוע משמעותי בעל חשיבות גדולה לקהילה. כזה שיכול לשנות את היחסים בקהילה ולהשפיע על החיים.⁷³

כך מתאר חן את המעבר לחדר האוכל החדש בקיבוצו :

⁷² דוגמאות רבות לכך ניתן למצוא בארכיונים של הקיבוצים, למשל יפעת, מזרע ובארי.
⁷³ לדוגמא: בקבלת שבת בקיבוץ מזרע, במהלך אירוע לרגל חנוכת חדר האוכל החדש נאמרו בין השאר הדברים הבאים: " מי שמסתכל מהצד על הציבור העצום של מבוגרים וילדים היושבים יחד בקבלת השבת, לא יכול שלא להתפעל מאווירת היחד הנפלאה השוררת בקהילה זו. הניגוד בין חיי היומיום האפור לבין הישיבה ביחד ביום שישי, הוא הנותן את הטעם לחיי הקיבוץ – עלינו לעשות כל מאמץ למלא את בית הקיבוץ (חדר האוכל) בתוכן. לבנין העצום הזה בו הושקעו כספים רבים, שכולם פרי עמלנו, יש את היכולת לתרום משמעותית לחיי הקיבוץ" הדברים נאמרו על ידי מיכה רינת בקבלת שבת בקיבוץ מזרע, באוגוסט 1992. מתוך ארכיון מזרע.

בערך בשנת תשעים, זה היה סוף שנות השמונים- תשעים, עשו לו שיפוץ **עצום**, שהוא עוד היה מאד ברוח קיבוצית כזאת ברוח של... בקיבוץ אצלנו תמיד עשו את מבני הציבור כזה מאד... הציבור תמיד היה מאד חשוב, המבנים הציבוריים ושל החברים פחות. אז עשו חדר אוכל **ענק** ויוצא דופן, זאת אומרת האולם קולנוע, שעכשיו משמש כאולם קולנוע זה חלק מהחדר אוכל. אה.. וזה ממש **היכל עצום** שהיה... כן אז הוא לגמרי השתנה (...). אני זוכר שנסענו לחו"ל לתקופה של שנה, וכשחזרנו בדיוק החדר אוכל היה בשיפוצים ובאנו... עזבנו את הישן והגענו לחדש, זה ככה, כאילו היה צריך להתרגל לזה, זה כאילו היה... (...). תשמעי זה פתאום היה מין מקום, ממקום כזה שהוא מאד פשוט, ישן, למקום שהוא כאילו נורא **מהודר** היה. קיבוצים אז לא עשו חדרי אוכל כאלה כבר. (...). בנו משהו **ענק!** אולם תרבות, וחדרים כל מיני כאלה ואחרים... ומלתחות **מפוארות**. ו... **ענק!** פתאום גם היה מקום בסדר פסח לכל ה... שאתה רק חושב משהו של קדמה, משהו שהוא אחר אבל שהוא כאילו קפצנו ליגה כזה. (ההדגשות שלי).

בניגוד לבתי החברים ולבתי הילדים, שם לא התייחסו כמעט לפן העיצובי והאסתטי, היה חדר האוכל מבנה גדול ומושקע, שבו הוקדשה מחשבה גם לפרטים עיצוביים, לאמנות ולקישוטי חג. לוח המודעות היווה במה לחובבי גרפיקה ועיצוב למיניהם להתנסות בעיצוב מודעות והמבואה לחדר האוכל שינתה את פניה לקראת כל חג ואירוע וקושטה ביצירתיות ובהשקעה רבה. דבר זה השפיע, לדברי המרואיינים, על האופן שבו נכנסה האסתטיקה לחייהם. כך למשל מתארת דפני את השינוי שחל בתפיסת עולמה עם המעבר לחדר האוכל החדש שנבנה בקיבוצה:

אז זה כבר חדר אוכל חדש, הוא משנת... לקראת שנת שבעים (...). היה ממש מהפך בחדר האוכל שהקרין על כל רמת החיים שלנו, כי היו כלים מחרסינה, **כל** חדר אוכל השתנה (...). הכול היה הרבה יותר נקי. נכנס עניין של ניקיון ואסתטיקה (...). וגם כל העיצוב – נכנס העניין של עיצוב פנים. במקרה, אולי זה לא במקרה אז הגיעה לקיבוץ גרפיקאית, אז היא הפכה להיות חברת קיבוץ, הכניסה עניין של גרפיקה, של מודעות, שלא כותבים פתק סתם, אז כל נושא התפיסה האסתטית השתנה מהותית (...). כל העניין של האסתטיקה התחיל משם – מחדר האוכל, של לשים דאודורנטים, של לשים לב איך אני נראה, איך אני מריח, תסרוקות... יכול להיות שזה התלבש לנו גם על הגיל המסוים שהייתי בו אז – לי זו הייתה תחילת כיתה י' (...). אבל משהו במעבר לחדר אוכל הוא כאילו נתן לגיטימציה, מינף את זה.

דפני מודעת לכך שהשינוי שעליו היא מדברת התרחש בהיותה בגיל ההתבגרות – הגיל שבו על פי רוב קורים שינויים כגון אלה, אולם האופן שבו היא בכל זאת היא מקשרת בין השינוי שחל בה לשינוי שחל בחדר האוכל מדגיש את המשמעות הרבה שהיא מייחסת למקום הזה, ולאופן שבו היא תופסת אותו כמשפיע על כל תחומי החיים של הפרט.

את הקשר בין האסתטיקה של חדר האוכל לבין תפיסת העולם של חברי הקיבוץ אפשר לראות גם בכיוון ההפוך, דרך חדרי אוכל שלא חודשו, ולא שופצו. בקיבוץ של הראל,⁷⁴ למשל בנו חדר אוכל חדש הרבה אחרי קיבוצים אחרים, וכך הוא מתאר זאת:

תחשבי שבכל... בשנים האלה, אנחנו עדיין אוכלים בצריף, ויש מין פיל לבן כזה של... של... אז עכשיו, יותר משאני... יותר משאני זוכר, אני זוכר דברים שהם קלאסי חדר אוכל, למשל אני נורא זוכר את החוויה הזאתי ש... שהיא משדרת, לא עליבות אבל איזה שהוא סוג של צניעות כזה, זאת אומרת זה חדר אוכל, קטן יחסית, ברור לחלוטין שכל התשתיות בו, וזה, לא מי יודע מה, (...). אפילו בקיץ לא היה שמה מיזוג! (...). לא חושב שזו הייתה החלטה מודעת, אני חושב שהקיבוץ עבר תהליך... זה מאד התחבר לי זאת אומרת שאצלנו עדיין אוכלים בזה... היום אני הייתי אומר שזה היה קצת עליבות, אבל אז זה לא נתפס ככה.

דבריו של הראל משקפים את הזיהוי שבין מצב חדר האוכל למצב הכללי של החברה – כאשר חדר האוכל יפה, גדול ומתוחזק – כך גם נתפסה הקהילה בעיני חבריה, זה נתן להם תחושה של כוח, ביטחון ויציבות. כאשר חדר האוכל נתפס כעלוב וישן זה השליך על האופן שבו החברה תפסה את עצמה. למרות היחס אל האסתטיקה של חדר האוכל כמשפיעה על חיי הפרט בולטת העובדה כי בין החומרים שנאספו כמעט ולא הייתה התייחסות לעיצוב המבנה עצמו. דברי המתכננים, שהובאו בפרק הקודם, מוכיחים כמה מחשבה הושקעה בתכנון ועיצוב המבנה, על מנת שיהיה מרשים בגודלו ובעיצובו, בהתאם לחשיבותו ולמשמעות שיוחסה לו. מפתיע, אם כך, להיווכח כי רק באחת מעשרות הגלויות שברשותי הוזכר המבנה עצמו, וגם בה נכתב רק: "...ומה עושים עם המבנה המרשים שנשאר?". כאן עולה השאלה האם המבנה עצמו היה שקוף עבור המשתמשים בו, והם התייחסו אליו כאל מובן מאליו. גם בשיחות שערכתי ההתייחסות לנושא הייתה כללית, ונגעה לתפיסה האסתטית ולחשיבות שהיא תפסה במרחב של חדר האוכל. למעט מרואיינת אחת שאמרה כי המבנה היה יפה לא הוזכר כלל עיצוב המבנה. ההתייחסות לעיצוב המבנה עלתה רק במקרים שבהם שאלתי על כך באופן ישיר, כמו לדוגמא בשיחה שלי עם איתן:

עידית: מה אתה זוכר מהחדר אוכל, איך הוא נראה? מה השאיר עליך רושם?

איתן: אממ... (היסוס)... אני אהבתי מאד לראות את החדר אוכל לקראת יום שישי, עם המפות הלבנות, הייתה תקופה כזאת... אממ... (היסוס)... מה עוד היה? ... פורים בחדר אוכל זה תמיד היה כיף...

עידית: אתה זוכר איך הוא נראה?

⁷⁴ ראיון מ- 26.06.2014

איתן : כן, כל השולחנות זה עדיין קיים, כל העיצוב פנים היה קיים, יש ציור גדול של עובדי אדמה... היום זה נראה לי עיצוב מאד מאד, אה... יחסית די מכווער... אז לא התעסקתי בזה, זה לא עניין אותי הנושא הזה. זה מקום שבאים, אוכלים...

עידית : גם בו היו חלונות גדולים ופתוחים לאורך הקירות?

איתן : אה... כן... וגם באזור של הגג, היה משולש ומעליו עוד משולש. לא סקיילט אבל חלונות כד שהאוויר יזרום יותר טוב, עד שהכניסו את הנושא של המיזוג. העיצוב? ... לא. זה לא אישיו. היום כשאני מסתכל על זה, זה ממש מכווער. יצא לי קצת לבנות. יחסית לתקופתו אני גם חושב שזה לא היה 'הייליטי'.

נראה כי למרות שהמרוויינים מדברים על חדר האוכל במונחים של 'ענק', 'מרשים' ואפילו 'אגדי', ולמרות שהם מציינים שהחשיבות שניתנה במרחב לתפיסה אסתטית השפיעה רבות על חייהם – כל זה אינו קשור לתפיסתם את המבנה כ'יפה'. אותם מבנים שתוכננו כמבני ציבור הפכו להיות סמל של החברה ושל היישוב מבלי שיתפסו כיפים. במילים אחרות, נראה כי הרושם החזק שיצרו המבנים על המשתמשים לא נתפס כפונקציה של צורתם החיצונית או של האופן שבו היו מעוצבים.

מוטיב נוסף הקשור למשמעותו הסימבולית של חדר האוכל בא לידי ביטוי בנורמה שיש 'לכבד את המקום'. עלוני הקיבוצים מהשנים שבהם מתמקד המחקר מלאים בהוראות ובתלונות הנוגעות לאופני ההתנהגות הראויים בחדר האוכל. התלונות עלו הן מצד החברים שאכלו והשתמשו בחדר האוכל והן מצד החברים שעבדו בו, ושהתחלפו ברוטציה. חדשות לבקרים פורסמו הנחיות חדשות הנוגעות לאופן שבו ראוי להתנהג בחדר האוכל, החל מלבוש הולם, עבור דרך התנהגות הילדים במרחב, הנחיות הנוגעות לעישון בחדר האוכל ועד הנחיות המסדירות את התנהגות הכלבים בחדר האוכל. בכל אותן כללים ונורמות אדון בפרק הבא, אולם חשוב להדגיש כי מרביתם מתרכזים בצורך 'לכבד את המקום', מתוך נקודת המוצא שזהו מקום בעל משמעות מיוחדת ואין להתנהג בו כמו בכל מקום אחר. הדוגמא הבאה, למשל, פורסמה בדף שיצא אחת לשבוע בקיבוץ מזרע:

"לידיעת החברים!

א. בזמן האחרון פרשנו על השולחנות בחדר האוכל מפות צבעוניות.

הדבר נעשה למען הרגשתם הטובה של החברים וכדי לתת לכולנו הרגשת-בית.

אנו מבקשים מהחברים לכבד את המקום ולהשתדל להגיע לשולחנות עם מגשים.

כמו כן אנו מאד מבקשים לשים לב לצורת אכילתם של הילדים ולהשגיח על המפות וניקיון.⁷⁵

זוהי כמובן רק דוגמא אחת מתוך המון דפים ופרסומים שנכתבו בנושא, אשר מדגימה את ההתייחסות אל חדר האוכל כמקום שונה וחשוב, שצריך לכבדו ולהתנהג בו בהתאם. כך מתארת זאת דפני:

⁷⁵ דף מספר 45 / 16.8.96 ארכיון קבוץ מזרע

גם כילדה זכור לי כמקום שנותנים לו הרבה כבוד. צריך להתנהג בחדר אוכל, וזה גם ה'להתנהג' - הוא עלה באסיפות. זה היה בהחלטות אסיפה – אם מותר להיכנס יחפים, אם מותר להיכנס עם גופיות. היו החלטות, מאד מחייבות אנשים. נשים נכנסו עם גופיות, לגברים לא, איך נכנסים לחדר אוכל. יחפים בסוף החליטו שכן, עם גופיות לא. בגדי ים בשום אופן לא – מי שנכנס עם בגד ים גרשו אותו. הייתה בזה אכיפה קודם כל של לחץ חברתי – אם מישהו נכנס עם בגד ים זה היו רק 'אולפניסטים' שלא זיהו את הקוד.

מהתיאור של דפני עולה כי היו נורמות רשמיות והיו כאלו לא רשמיות, אבל כולן עסקו באופן שבו ראוי להתנהג במקום. הנורמות הללו היו גם חלק מהאמצעי להבחין בין מי ששיך למקום ומי שזר, נושא שעליו ארחיב בהמשך. נורמות אלו היו למעשה ביטוי למשמעות הסימבולית של המקום. כביטוי נוסף למשמעות הסימבולית של חדר האוכל מתוארת ההליכה אל חדר האוכל על פי רוב כ'עלייה לחדר האוכל', ביטוי שמוזכר, כמובן את העלייה לרגל' לבית המקדש. המושג הזה חוזר על עצמו ברבים מהראיונות. כך, למשל מספר איתן:

כל ההליכה לחדר אוכל זה בכלל... אצלנו בקיבוץ זה על גבעה, המקום הכי גבוה בקיבוץ. תמיד 'עולים' לחדר אוכל. תמיד היו עולים מהשטח אז מסתכלים לכיוון הקיבוץ. גם 'עולים' לבית הקברות למרות שבית הקברות הוא יחסית נקודה נמוכה אצלנו, אולי כי זה כמו שעולים לרגל. יש יותר עליות מירידות בקיבוץ שלי...

תהליך ההתכוננות להליכה לחדר האוכל היה עניין בפני עצמו, במיוחד בערבי שישי. התכונה בבית לקראת היציאה, ההחלטה מה ללבוש, ההליכה המשותפת של המשפחה בשבילי הקיבוץ, כשבדרך פוגשים משפחות אחרות ומצטרפים אליהן, כל אלו היו אוסף של פרקטיקות וטקסים קבועים אשר העצימו את המשמעות של אותה ארוחת שישי בחדר האוכל. דבריו של הראל משקפים את הקונפליקט בין הרצון להישאר במרחב הנח והמוגן של הבית, לבין התחושה של ההכרח לצאת, לבוש יפה, למסע לכיוון חדר האוכל:

הראל: תראי אנחנו גרים יחסית רחוק מהחדר אוכל. יש בעיני עד היום משהו מלאכותי בלהתלבש, מה שהם תארו נגיד באיזה מין חרדת קודש (...). אני, אני אניגד לך דוגרי: כשאני יוצא ביום שישי בשבע בערב מחדר אוכל, אל חדר אוכל, אשתי לבושה מאד יפה, היא גם אוהבת ויודעת להתלבש ואני הולך קצת...זה... יש במסע הזה בעיני משהו שהוא נורא מלאכותי. הרבה יותר טבעי בעיני היה, זה שאני אוכל להישאר עם ה... כפכפים והמכנסיים הקצרים, אחרי שכל השבוע אני הולך ככה, ו... ונאכל בבית עם הילדים שבאו... אני אומר. עכשיו יש אנשים שרואים בגישה הזאת גישה אנטי קיבוצית, ואינדיבידואליזם קיצוני, כמעט כפירה בעיקר, אבל אני חושב שדי מוקדם בחיי הבוגרים – ללכת לחדר האוכל, שזה לא נגיד

כמו החדר אוכל של המפעל בארוחות צהריים, נראה לי... נראה לי מוזר. תחשבי זה מסע – זה לוקח לנו איזה עשר דקות ללכת לחדר אוכל. עכשיו תחשבי בחורף...

עידית: גם אצלכם זה "לעלות לחדר אוכל"?

הראל: זה לעלות לחדר אוכל. בחורף, למרות שאנחנו במדבר, נגיד תופס אותך... תופס אותך גשם. עכשיו בימים החמים זה הכי נח ללכת עם סנדלים ומכנסיים קצרים. מצד שני היא אומרת לי אשתי, יום שישי מה... יש משחו לא פתור לי עם ה... עם זה. אבל זה היה לא... אני לא זוכר בשום שלב בחיים שלי שהיחסים בינינו התפתחו לידי טראומה. זה כמעט תמיד אה... אני מקבל את דין התנועה אבל אני עושה הכול כדי להתחמק מזה.

הראל מתייחס לחדר האוכל באופן שונה מהמרוויינים האחרים, אולם דבריו משקפים את המקובל בחברה, את מה שהוא מכנה "דין התנועה". למרות הקונפליקט הפנימי שיש לו, והאופן שבו הוא רואה את הימסע הזה כמיותר, הוא עדיין מצטרף למשפחתו, מדי ערב שישי ויוצא לארוחת הערב.

האופן שבו מתכוננים ואף 'עולים לרגל' לחדר האוכל, והסימבוליות שלו כמקום ענק ועוצמתי שיש לכבד אותו ולהתנהג בו כראוי מאפיינים על פי רוב את היחס אל מרחב מקודש. לפי דאגלס קדושה מתאפיינת בשלמות, ובמקומות קדושים יש להופיע באורח הולם. הופעה בלתי תקינה במרחב הקדוש מהווה פגיעה סימבולית בקהילה ובהותה (דגלס, 1966).

כפי שניתן לראות בגלויה שצוטטה בראש הפרק, גם בגלויות נוספות רבות משתקפת באופן ברור התפיסה של מרחב חדר האוכל כמרחב "מקודש", בביטויים כמו: "...היכל התהילה הקיבוצי", "מקדש, בית המדרש...". ביטויים אלו מדגישים את תפיסת המקום כמרכז חברתי-רוחני, אשר עשוי להוות תחליף למקומו של בית הכנסת בקהילה, או של כל מרכז דתי אחר. חלק מהכותבים אומרים זאת באופן מפורש, לדוגמא: "בשבילי היה בית שני, היו תקופות שהקיבוץ היה משפחה אחת גדולה. כל הדברים החשובים התנהלו תחת הגג הזה, חתונות הלוויות, כעס ושימחה, דיונים חוצבי להבות, וחורצי גורלות, זה היה בית הכנסת של הקהילה הקיבוצית ללא רב וחזן..."

תפיסת המרחב כקדוש עולה גם מכך שרבים מתארים דווקא את ימי החג והמועד שנחגגו בו, כמו גם ההכנות הכרוכות בהגעה אליו. זהו מרחב שדורש הכנה מוקדמת, התארגנות, לבוש מיוחד והתרגשות ולחץ לקראת הכניסה. הוא נחוה כמשמעותי הן מבחינה חברתית והן מבחינה רגשית. ניתן לראות זאת בדוגמא נוספת מהגלויות: "...חדר האוכל כמו בתי הכנסת שפוגשים במסע לפולין – הקדושה, השייכות, הייחוד, האיחוד... והכאב..."

בעוד הגלויות, אשר מעצם המדיום שלהם הצריך התייחסות תמציתית ועודד ביטויים פואטיים ובמידת מה אף נוסטלגיים, קישרו באופן ברור בין חדר האוכל לבין מרחב קדוש, בראיונות עולה תמונה מורכבת יותר. במקביל לתיאור ההתרגשות, הלחץ, ה"עלייה", האופן שבו נדרש להתנהג במרחב, 'לכבד' אותו

ולתלבש לכבודו עולה המרחב גם כמקום המבטא את היומיום הפשוט, את החול, את העבודה, מה שבחוויה מהווה ניגוד לקודש. כך למשל אומר חן :

עידית: אתה רואה את חדר האוכל כבית מקדש?

חן: לא.

עידית: למה?

חן: בית מקדש זה בית מקדש. זה לא מקום מקודש, המקום ... הוא הלב של הקהילה הזאתי זה בכלל בלי ספק, וכאילו אתה יכול לבחון שמה... זה, את יודעת, זה משהו ש... מילד אני חשבתי, כשהתחלתי להבין שיש מוות, אז אני יושב ואוכל שם וחושב מה יקרה בעוד מאה שנה, אם יצלמו עכשיו, אם עכשיו ייקחו מצלמה ויצלמו את **כולם**. ייקחו את התמונה הזאת ויבואו עוד מאה שנה לא יהיה פה אף אחד. כאילו אף אחד מהם כבר לא יהיה פה. כאילו ה...תחושה הזאתי שזה משהו נורא דינמי וזה קורה, רגעי, את העוצמה של הקהילה ובאמת ההרגשה הזאת שאנשים נעלמים, זה אנשים מאד מרכזיים פתאום ככל שאתה מתבגר הם נעלמים. דור הסבים נעלם לגמרי, דור ההורים, וזה כאילו משהו שהיה שמה, כן זה כאילו... את יודעת, זה... במידה רבה זה עוד חי שם. זה מקום כזה שבאמת יש בו...

עידית: זה נותן תחושה של כוח?

חן: אני חושב שכן, זה נותן תחושה לא במובן של בית מקדש אלא במובן של **כוח של קהילה**, של שייכות מאד חזקה, מאד חזקה.

חן מבטא רתיעה מהמונח 'מקדש', אולם יחד עם זאת הוא מתאר מרחב שמילדותו מתקשר אצלו לחיים ולמוות, ומביע זיהוי בין המרחב לקהילה – זהו המקום שמייצג את האנשים שסביבו, ואת הכוח והעוצמה של הקהילה. ובכל זאת עולה מדבריו סוג של 'קידוש'. זה חלק מהאמביוולנטיות של המקום, אשר מייצג גם את החול, הפשוט והיומיומי, ובו בזמן הוא בעל מאפיינים של מרחב מקודש. יתכן שהמילה 'קדוש' עצמה קצת מרתיעה את בני הקיבוץ, שכן היא רחוקה מאד מהאידיאולוגיה החילונית שבצילה גדלו. כך מסבירה זאת מיכל:

... אני לא הייתי רואה בזה בית מקדש או קודש... בתפיסת עולם שלי אין דברים כל כך מקודשים. אני, אבא שלי הוא מהקיצוניים של השומר הצעיר. גם בתוך הקיבוץ הוא היה מהקיצוניים. למרות, ואולי בגלל זה, אני לא יודעת, אחותי הגדולה חזרה בתשובה היא חרדית חרדית, אה... אז אני קצת יודעת דרכה זה קודש(...). אני לא רואה בזה קודש.

אולם לפני כן, בטרם העליתי את הנושא, היא סיפרה את הסיפור הבא :

אני סיימתי לימודי תואר ראשון, והייתי רכזת חדר אוכל. אני רוצה להגיד לך, שתמיד רציתי להיות רכזת חדר אוכל! כן. זה בדברים במסלולים והדברים אמרתי כן אני לומדת ואני באה לעשות ריכוז חדר אוכל. (... נורא אהבתי את העבודה בחדר אוכל! (...)) **והדבר העיקרי** שאני זוכרת, שהייתי מסתובבת בחדר אוכל, פשוט זה אני, הייתי רכזת חדר אוכל, עבדתי כמו כולם, באתי בחמש בבוקר, ואחר כך הלכתי לתינוק שלי, וניקיתי את השירותים ועשיתי הכול, אבל בראש שלי – **הייתי המנהלת של המסעדה**. יש סיפור שאומר על בן אדם שהולך, ורואה בדרך איש, האיש מסתת אבן, הוא עובד קשה ואדם שואל אותו מה אתה עושה? הוא אמר לו – אני מסתת אבן. טוב, הוא ממשיך ללכת, ורואה עוד בן אדם יושב. ועושה בדיוק את אותה עבודה. שואל אותו תגיד לי מה... ככה עם האזמל, עם הפטיש... תגיד מה אתה עושה? אז הוא אומר: אני בונה מקדש. אז אני בנית **מקדש**.

הצורך לקדש את המרחב הוא חלק מהמשמעות הסימבולית שלו עבור הקהילה. על פי לפבר על מנת שמקום יהיה משמעותי לחברה היא בוחרת מקומות בעלי חשיבות פוליטית או דתית "כך שהמרחב יהיה בו זמנית מקודש ומשוחזר מן הכוחות המיטיבים והמרעים: הוא משמר מתוכם את הכוחות המעודדים את רציפותו של החברתי, בעודו עוקר מהם את הצדדים המסוכנים מדי" (לפבר, 2005: 184). על מנת המקום יחוה כמשמעותי לחברה הוא חייב להיתפס כבעל משמעות מיוחדת ושונה, משום שללא הסמליות והקדושה, חדר האוכל נשאר סתם מקום שאוכלים בו, כמו חדר אוכל של כל מוסד אחר.

הסיפור הבא של הראל מביע את הסתירה הזו: עם המעבר לחדר האוכל החדש ביקשו בקיבוץ לשלב, כמו שמקובל, עבודת אמנות כלשהי בחדר האוכל. היה ויכוח גדול האם להציב בחדר האוכל עבודה של הפסל יחיאל שמי,⁷⁶ אשר זכה זמן קצר לפני כן בפרס ישראל, אולם בסופו של דבר הוחלט בקיבוץ לשלב בקיר החיצוני של חדר האוכל עבודה של אמן אחר, ואת פסליו של שמי להציב בחוץ במקום מרכזי פחות. שמי התרעם על ההחלטה, ואף כינה אותה בשם "בגידת האינטלקטואלים". הראל מספר שחברו ענה לשמי כך: "עזוב רגע אם זה בגידת האינטלקטואלים או לא, תבוא אלי הביתה ותראה שבבית יש לי את הדברים שזה...אני לא תופס את חדר אוכל... אתה, יחיאל שייך למי שחושב שחדר אוכל זה המקדש, ולכן האינטלקטואלים בגדו כי הם נתנו לשים במקדש משהו שהוא לא... אני לא רואה בחדר אוכל שום... זה יותר כמו איזה מין נקודה טכנית שבה, בעלי החיים האלה שנקראים חברי קיבוץ מקבלים שלוש ארוחות ביום".

הסיפור ממחיש את משמעותיות הסותרות של חדר האוכל. הוא בעל מאפיינים של מרחב מקודש המייצג גם את החולין והיומיום. הוא מייצג את הקולקטיב אבל האם הוא מייצג את היחיד? אותה אמביוולנטיות חוזרת על עצמה שוב ושוב בהקשרים שונים ביחס אל חדר האוכל.

⁷⁶ יחיאל שמי (1922-2003) צייר ופסל חבר קיבוץ כברי. היה חבר בתנועת 'אופקים חדשים' וזכה בפרס ישראל לפיסול בשנת 1986.

פרק 3

המרחב הממשמע: יחסים, נורמות ופרקטיקות במרחב

” חדר האוכל בשבילי :

מקום שתמיד לא רציתי לבוא אליו

אבל כל פעם מחדש נכנעתי ונכנסתי”⁷⁷

ייצור המרחב החברתי, טוען לפבר, הוא תהליך מורכב. זהו תהליך שבו החברה המחוללת את המרחב בונה והורסת כל העת. במציאות, לדבריו, ”המרחב החברתי מטמיע את פעולותיהם החברתיות של סובייקטים, קבוצות, ופרטים, הנולדים ומתים, סובלים ופועלים. מבחינתם: המרחב מתנהג בו זמנית באופן חיוני ובאופן ממית; הם מתפרשים בו, מבטאים את עצמם ונתקלים באיסורים למיניהם; אחר כך הם נופלים ואותו מרחב מכיל גם את קברם.”⁷⁸ המרחב החברתי המיוצר מכיל בתוכו את היחסים החברתיים בין המינים, בין קבוצות גיל שונות, בין בני משפחה כמו גם את התפקידים החברתיים המודרגים.

חדר האוכל היה מרחב שהכיל בתוכו מערכות יחסים מורכבות ושהפעילות בו התנהלה על פי כללים ברורים. בתהליך ”ייצורו” התפתחה בו מערכת שלמה של כללים, נורמות ופרקטיקות, אשר נתנו ביטוי למשמעות הסימבולית של המקום וגילמו, בין השאר, את המתח שבין היחיד לקולקטיב. פרק זה עוסק במערכות היחסים שהתקיימו במרחב ובנורמות ובפרקטיקות שהסדירו אותן. הסעיף הראשון סוקר את כללי ההתנהגות במרחב ואת האופן שבו הם הגדירו מי שייך לקולקטיב. הסעיף השני דן במערכת היחסים שבין היחיד לקולקטיב וכיצד היא באה לידי ביטוי במרחב. הסעיף השלישי עוסק במיקומים חברתיים והירארכיה, כפי שהם משורטטים על גבי שולחנות חדר האוכל.

לאורך הפרק כולו עוברות כחוט השני סוגיות הנוגעות למשמעת ולפיקוח, ומדגימות את התופעה שעליה הרחבתי במבוא. חדר האוכל מוצג בו כמרחב ממשמע אשר מגדיר מי שייך לקולקטיב ומי מודר ממנו, באמצעות נורמות שמיוצרות ומשועתקות במרחב. סוגיית השייכות, כחלק ממנגנון המשמוע, עולה במהלך הפרק כסוגיה המעסיקה את היחיד במשך כל שהותו במרחב חדר האוכל.

3.1 נורמות ההתנהגות הראויה במרחב

חוקרים רבים תיארו את הארוחה המשותפת כמוסד חברתי שבו מונחלים דגמי ההתנהגות המקובלים בחברה, ובו מיוצרות ומשועתקות נורמות אשר היחיד נשפט על פיהן. הארוחה מתנהלת לאור דגמים המקובלים בתרבות המשמעותית של הסועדים - דגמים המשלבים פרקטיקות המוטמעות בגוף (הביטוס)

⁷⁷ מתוך אוסף הגלויות

⁷⁸ לפבר, 2005 (1974): עמוד 184

עם דפוסי התנהגות הנתפסים כראויים. זה בא לידי ביטוי בארוחות משותפות של קהילה (למשל: עובד, 1986; זימל 2012; Avieli, 2012; Douglas, 1997; Tuan, 1986) כמו גם במרחב פינת האוכל הביתית (לדוגמא: טנא, 2013). חדר האוכל – "פינת האוכל" של הבית הקיבוצי - היה האתר שבו הונחלו ושועתקו הנורמות והפרקטיקות של החברה הקיבוצית.

הבנייתן של נורמות, על פי פוקו, היא אחד הכלים העיקריים בעזרתם המשמעת פועלת. ההגדרה מהי הנורמה ומהי הסטייה מהנורמה, מהם הגבולות ומה חורג מהם היא חלק ממנגנון המשמעת. השיפוט על פי נורמה כופה הומוגניות, אך גם יוצר הבחנות בכך שהוא מאפשר למדוד פערים ועל ידי כך לעמוד על הבדלים בין יחידים, הממוקמים באופן שונה ביחס לנורמה.

אותם כללים, אשר הסדירו את הדרך שבה אמור הפרט להתנהג, היוו חלק משמעותי מהמרחב של חדר האוכל. לעיתים היו אלו כללים כתובים, כפי שניתן לראות ברבים מהפרסומים בעלוניים ובלוחות המודעות מאותן שנים, ולפעמים היו אלו דגמי התנהגות המוטמעים בפעולה. מי שהכיר את הכללים ופעל על פיהם הוכר כשייך.

מערכת שלמה של כללים בחדר האוכל הייתה קשורה בזמני הארוחות. מטבעה של ארוחה משותפת, טוען זימל, שהיא מביאה עמה קביעות בזמנים. השיתוף באוכל מחייב את חברי הקהילה לקבוע זמנים לארוחות – זמן התחלה וזמן סיום, ועוד כללים המסדירים את האופן שבו הן יתנהלו (זימל, 2012). הארכיונים הקיבוציים מלאים בפרסומים הנוגעים לזמני הארוחות ולאופן שבו הן אמורות להתנהל, כמו הדוגמא שלהלן אשר פורסמה בקיבוץ יגור:

סדר הארוחות:

ארוחת הבוקר מתחילה בשעה 6:00 ונגמרת בשעה 8:30. בשבת עד שעה 9:00.

ארוחת צהריים מתחילה בשעה 11:30 ונגמרת בשעה 1:30.

ארוחת מנחה מתחילה בשעה 16:00 ונגמרת בשעה 17:00.

ארוחת ערב מתחילה בשעה 18:00 ונגמרת בשעה 20:30.

הסדר:

1. מגישים אוכל רק לשולחנות נקיים ומסודרים, למספר אנשים מלא היושב ליד השולחן (6 איש). רק אחרי גמור השישה מנקים את השולחן, עורכים אותו מחדש ורק אז מגישים שוב אוכל.
2. בגמר האכילה מריק כל אוכל את השיירים למשירת ומסדר את הצלחות אחת בשנייה ומעמיד אותן בקצה השולחן הפונה לשביל העגלה. זה מקל על אוסף הכלים לעשות את עבודתו במהירות.
3. דיאטה וצמחונים: קובעים שולחנות לדיאטה לחוד ולצמחונים לחוד, בכדי לאפשר את הגשת האוכל בסדר.
- הסידור הזה הכרחי מסיבה זאת: מאכלי הבשר נשמרים בחוםם בקרונית המוכנסת בארון החימום ואין אפשרות לשים באותה הקרונית אוכל צמחוני, שהוא ברוב המקרים קר.
4. אין כניסה למטבח מלבד לעובדים.

5. שמירה על הרהיטים ועל החלונות. אין לשבת בזמן האסיפות על חלונות והשולחנות, כי אם על הכיסאות.
6. אין משליכים זנבות סיגריות אלא לתוך מאפרות.
7. אין מעבירים כלים ומאכלים משולחן אחד למשנהו.

הוועדה (יגור).⁷⁹

רשימת החוקים המצוטטת לעיל מדגימה את היותו של חדר האוכל מרחב אשר לו חוקים וכללים ברורים ומוסדרים. זמני הארוחות היו מאד קשיחים, מה שהשפיע על ההתנהלות היומיומית של החברים גם בימי החול וגם בסופי השבוע. החיים בכללותם היו מכוונים לפי שעות הארוחות בחדר האוכל. אפילו יום השבת אורגן באופן שיאפשר הגעה לחדר האוכל לפני השעה אחת וחצי בצהריים, זאת משום שבשעה שתיים לא היה אוכל ולהחמיץ ארוחה לא היה דבר שבא בחשבון. היחס אל הזמן באופן כללי היה קשור לחדר האוכל, כפי שעולה מתיאורה של מיכל:

יש אלמנט של לחץ בהליכה לחדר אוכל. (...) בתואר השני עשיתי כל מיני סדנאות והייתה לנו סדנא על זמן, ואלה שמנהלות את הסדנה אמרו שאצל קיבוצניקים יש התייחסות אחרת לזמן. עכשיו אני באמת כל החיים שלי מסודרים לפי השעות של החדר אוכל! אחד הדברים הכיפיים נגיד בחופשה, בבית של מישהו לא בית מלון שזה שוב... זה כן נגיד שבת, בסבבה ואפשר לאכול ארוחת צהריים בשתיים בצהריים! אבל פה אי אפשר! בשתיים אין אוכל! כן יכול ללכת באחת עשרה וחצי, לפעמים אני עושה את זה, ולקחת אוכל ואז יש לי אוכל. ברגע שהאוכל הוא בבית אז אתה מחליט לפי מה שמתאים למשפחה! עכשיו למשל בארוחת שישי, זה עניין אישי של המשפחה שלנו – אבא שלי מאד-מאד מקובע ומאד זה והוא רוצה לאכול בשבע. עכשיו למה? הרי אין סיבה לרוץ לאכול בשבע, למה שלא נאכל בשבע וחצי? אפשר עוד לישון קצת, להתקלח, יום שישי...

הלחץ נפשי המלווה את הביקור בחדר האוכל, שמתארת מיכל, עלה פעמים רבות, הן בשיחות והן בגלויות. לחץ זה הגיע לשיאו בארוחה של ערב שישי. האמנית רונית פורת, בת קיבוץ כפר גלעדי, תיארה זאת בטקסט שליווה אחת מעבודות הצילום שלה:

19:00 שעת האפס.

בול בשבע צריך להיות בחדר אוכל.

אבא לחוץ, כולם התקלחו חוץ ממני. הוא לא מבין

למה שוב אני עושה הכול ברגע האחרון.

אני רוצה שכולם ילכו, שאוכל להתארגן בשקט.⁸⁰

⁷⁹ צור ודניאלי, 2008: 87

⁸⁰ רונית פורת, מתוך התערוכה "הזוכים, 2013", מוזיאון לאמנות, חיפה, אוצרת: אורית בולגרו.

הלחץ הנפשי שחשו החברים נבע לא רק מהקשיחות שבזמני הארוחות. הוא היה קשור לכל מערכת הכללים והקודים אשר הפרט חייב היה לעמוד בהם על מנת להיות שייך.

כמעט מדי שבוע עלו לדיון בפורומים הקיבוציים השונים נושאים הנוגעים לאופן התנהגות הראוי בחדר האוכל. על גבי לוח המודעות, בעלון הקיבוץ או במזכירות ובאסיפות עלו לעיתים קרובות תלונות, ויכוחים או הנחיות חדשות בנושאים כגון: עישון בחדר האוכל, הכנסת כלבים, הגעה לתורנויות, לקיחת אוכל וכלים מחדר האוכל הביתה, לקיחת אוכל לבעלי חיים, שמירה על סדר וניקיון בחדר האוכל.

הנורמות של נימוסי שולחן והרגלי אכילה, אשר מועברות בבית הפרטי מהורים לילדיהם, הועברו בחדר האוכל על ידי המטפלת. היא זו שהייתה לה הסמכות מול הילדים. בעלוני הקיבוץ מאותם שנים ניתן למצוא עיסוק נרחב באופן שבו ראוי להדריך את כל אלה שעדיין לא מכירים את הנורמות, לרבות הילדים. כך למשל נכתב בעלון קיבוץ יפעת: "בזמן הארוחות צריך להימצא בחדר האוכל חבר אשר ידריך את הזמניים. הוא גם ידאג לכך שבגמר אכילתם יפנו האנשים את חדר האוכל ויאפשרו לאחרים לשבת במקומם. צריך להימצא בחדר האוכל גם מי שידריך את ילדי בית הספר ואת חברות הנוער, על מנת שיסגלו לעצמם הרגלים מתאימים ונימוסי אכילה."⁸¹

רבות מהנורמות אשר הונהגו בחדר האוכל נגעו בסוגיית הלבוש והשאלה איך ראוי להתלבש ולאילו ארוחה. הכללים היו כדלהלן: ביום חול יש עדיפות ברורה לבגדי עבודה, בפרט כאלו המייצגים עבודת כפיים - העבודה היוותה ערך משמעותי בחברה הקיבוצית באותן שנים ודבר זה בא לידי ביטוי בין השאר דרך היוקרה שלה זכו בגדי העבודה הכחולים בחדר האוכל. ביום שישי צריך היה להתלבש יפה. זו הייתה נורמה מחייבת, כפי שעולה מהתיאור של דורית:

דורית: לחדר אוכל מתלבשים ביום שישי, **חייבים!** (...) יום שישי זה ברור! כל חייך נבנים בשביל להתלבש ביום שישי. כלומר אין ספק שאתה חושב ואתה מכין קודם - מה תלבש ביום שישי. זה היציאה שלך, זה שיא השיאים. אממ... מגיל מסוים - אני לא זוכרת מאיזה גיל - אבל להתלבש **היינו חייבים!** ועד היום כשאני באה, ברור לי שגם אם אני באה לשעתיים, אני באה לבושה! כאילו כי אני לא אבוא לחדר אוכל לא לבושה. אני לא אבוא לחדר אוכל ככה. אתה בא ואתה לובש... אתה מתלבש, ולא חולצה לבנה! אתה מתלבש - זה ה... בשביל זה אתה קונה בגדים, בשביל חדר אוכל בעצם, רק בשביל חדר אוכל, שיראו אותך. עד היום לדעתי אמא שלי מכינה לה על קולב ביום שישי בצהריים את מה היא תלבש בערב, והיא מכינה לאבא שלי מה הוא ילבש בערב. אנשים מעל גיל 80 כן? הם מכינים לעצמם את הבגדים של יום שישי וככה זה גם היה אצלנו, היינו מכינים לעצמנו מה נלבש ביום שישי, (...) ואין מצב - אי אפשר להיכנס לחדר אוכל אם אתה לא לבוש.

⁸¹ נכתב על ידי יעקב לוצקי תחת הכותרת: לשיפור הסדרים בחדר האוכל. פורסם בעלון יפעת מס' 619 בתאריך, 17.07.70. עמ' 4. מתוך ארכיון קיבוץ יפעת.

עידית: למה?

דורית: כי בחדר אוכל או באים עם בגדי עבודה (...). או שתבוא לבוש. אין לבוא ככה לחדר אוכל מהבריכה. קיבוץ בעמק הירדן את מבינה שרב החיים אתה נראה כאילו שיצאת מהבריכה, חוס נורא, זה ככה זה מן פרויקט כזה וגם בצהריים אתה יכול לבוא פחות, כי באים העובדים, והבוקר, אבל בערב אתה חייב לבוא לבוש. יום שישי זה ברור, זה חגיגי! חגיגי חגיגי – זה שמלות ונעלי עקב, חגיגי חגיגי! (ההדגשות שלי).

העיסוק בסוגיית הלבוש חזר על עצמו בכל השיחות שערכת וברבות מאד מהגלויות, חוצה קבוצות גיל ומגדר.

נורמות אחרות נגעו לנושאי השיחה הראויים במרחב ואפילו למצב הרוח ההולם: בחדר האוכל לא שוחחו על נושאים אינטימיים אלא בעיקר על נושאים שקשורים לחיים בקיבוץ, או נושאים עקרוניים ואידיאולוגיים. זה היה "מקום להבעת דעות", כפי שהגדירה זאת דפני, בנושאים כלליים ועקרוניים, ובנוסף כמובן – דיברו על אנשים אחרים מהקיבוץ, והרבה. חדר האוכל לא היה מקום שניתן לצעוק או לבכות בו, גם לא לצחוק בקול רם. כל חריגה התקבלה בהסתייגות חריפה מצד החברה ובמבוכה מצד הפרט. אביבית מספרת:

במשפחה שלי בדרך כלל היו מדברים על ענייני קיבוץ. על מה היה באסיפת קיבוץ, מה קורה במוסד, ומה קורה במזכירות ומי נבחר למה, ולתכנן את הפעילות התרבותית הבאה וכל המלחמות הנואשות שההורים שלי ניהלו בעד הלינה המשותפת ונגד הלינה המשפחתית (...). חדר אוכל לא היה מקום אינטימי, אבל בכלל קיבוץ לא היה מקום אינטימי, כאילו, זה היה חבר'ה. השיחות האישיות היו קורות על הנדנדה בחוץ, או בתוך החדר בלילה או בפינת קפה אחרי שכולם הלכו... ובשיחות מסביב לקיבוץ (...). היינו עושות את ההיקף של הקיבוץ בשביל לדבר, או אם מישהי מישהו שבר לה את הלב אז היינו הולכים להליכה על הכביש מערכת של המוסד. לא בחדר אוכל, כי בחדר אוכל אי אפשר לצעוק, אי אפשר לבכות אי אפשר לצרוח בקול רם. אמא שלי למשל, היה לה צחוק מהדהד, שכמו שאמרו בקיבוץ – שמעו אותה בכל החדר אוכל. (...) אני זוכרת שבתור ילדה אני רציתי לקבור את עצמי מהצחוק שלה, כי... מהצחוק שלה והשריקות של אבא שלי שאת שניהם שמעו בכל החדר אוכל.

מבוכתה של אביבית ממחישה את הצורך של היחיד שלא לבלוט יותר מדי. בחדר האוכל חשוב היה להקפיד להיות "כמו כולם", לא להיות שונה. כל חריגה מהנורמות נתקלה בתגובה מיידית של החברים. על פי רוב לא היו אלו תגובות רשמיות אלא התחושה של הפרט שמדברים עליו, לועגים לו, או פשוט ששמים לב אליו. רבות מהפרקטיקות שהתפתחו בחדר האוכל נגעו לאופן הישיבה באולם, והיו בעלות השפעה רבה על האופן שבו המרחב נחוה. השינוי המשמעותי התרחש עם המעבר להגשה עצמית, בשלהי שנות הששים.

לפני כן האוכל היה מוגש אל השולחנות על ידי תורנים, והיה נהוג 'למלא שולחנות', כלומר, האוכל לא הוגש לשולחן עד שלא נתפסו בו כל שמונת הכיסאות. בשיטה זו היה חבר הקיבוץ סועד בכל פעם בחברת אנשים אחרים, בהתאם למועד הגעתו לחדר האוכל. המעבר לשיטת ההגשה העצמית, אשר התרחש בכל חדרי האוכל הקיבוציים, נבע הן מסיבות פרקטיות, מתוך רצון לייעל את מהלך הארוחה, והן מטעמים חברתיים, אשר תאמו את השינויים האידיאולוגיים בחברה הקיבוצית. שיטה זו אפשרה בין השאר חופש ליחיד להחליט היכן ובחברת מי הוא יושב, מה שיצר בעיות חדשות.

בעקבות המעבר להגשה עצמית נוצרו פרקטיקות שונות של ארגון הישיבה במרחב – כך למשל נוצרו מקומות קבועים - שולחנות קבועים לקבוצה מסוימת בארוחות מסוימות (לדוגמא - שולחן הרפתנים בארוחת הבוקר, או שולחן המתנדבים בצהריים וכדומה). מי שהכיר את הקודים ידע בחברת מי לשבת ואיפה. כך, למשל, ידע כי עליו לשבת בצד ה'ינכון' של השולחן - זה עם הפנים לדלת - על מנת לראות מי נכנס. לעיתים ניתן היה לראות שולחנות ארוכים שבהם כולם יושבים רק מצד אחד. מי שישב בצידו האחר של השולחן הרגיש לא שייך, מאחר ולא יכול היה לעקוב אחרי מה שיכולים הסתכלו ודיברו עליו. הנוהג הזה עלה ברבות מהגלויות, כמו למשל: "הישיבה עם הפנים לדלת לראות מי בא וכמובן להעביר ביקורת. והמפגש המזדמן והשיחות". או: "מי זאת 'העירניקית' שזיו הביא? יפה? חתיכה? שווה? אני מכניסה את הבטן. כולם רוצים לשבת עם הפנים לכניסה...". אותה פרקטיקה הגדירה שימוש מסוים במרחב ושליטה עליו, ואף חזקה את החוויה של חשיפת היחיד למבטים ולביקורת.

למקום הישיבה במרחב היו השלכות סימבוליות. הבחירה במקום ישיבה מסוים הייתה גם אמצעי להעברת מסרים. לדעתו של פיני כל בחירת מיקום במרחב העבירה מסר חברתי מסוים. כך הוא מנתח זאת:

את יכולה לראות, למשל, זה אני: שאני איפשהו נמצא בקונפליקט עם הקיבוץ (...). אז אני באמת יושב בצד, עם הפנים לכיוון הכניסה בשביל לראות את האנשים, ויושב כאילו מדדה רגל פה רגל שם, לראות כיצד ייפול דבר. אני בצד, כן? ובכל זאת אני רוצה להיות בעניינים. (...) זה יכול לבוא לידי ביטוי גם למשל ב... אדם ש... נמצא בהנהלת הקיבוץ – הם אף פעם לא יישבו בצד. הם יישבו באמצע, בדרך כלל יש להם כרס, יושבים בפיסוק, השולחן די רחוק מהם, יש כאלה שגם יושבים ככה (מדגים ישיבה טיפוסית), כן? הם לא באים לאכול הם באים לשבת ו...מדברים עם המון תנועות וזה, בגדול ובאמצע. אה... יש את הטיפוסים האלה שחושבים שהם במרכז, ויש להם להגיד אבל אין להם קהל מאזינים. אז הם מגיעים לארוחה, בראשיתה של הארוחה, והם עוברים משולחן לשולחן, כל שולחן- צ'אפחה כזאת, נכנס, מתיישב, גם כן – נוכחות גדולה מאד. ואומר משהו, לא חשוב אם מקשיבים לו או לא מקשיבים, גמר להגיד ועובר לקבוצה אחרת של אנשים. ואומר את אותו הדבר. וככה הוא הולך כל הארוחה, הוא נמצא שם איזה שעתיים, עובר מקבוצה לקבוצה.

פרקטיקות נוספות נגעו לאכילה עצמה, החל מאופן החיתוך של הסלט ומרכיביו, ועד לאופן הינכוך של הכנת הקפה. כל אלו - הישיבה בצד הינכוך של השולחן, הלבוש המתאים או הטכניקות המדויקות של חיתוך הסלט, הן שהופכות את היחיד לשייך ואף מבטאות את המיקום החברתי שלו. זוהי דוגמא להביטוס שעליו מדבר בורדייה: כל אותם רפרטוארים יומיומיים המוטמעים בגוף מגיל צעיר מאד, הינם גורם משמעותי בייצור תחושת השתייכות קבוצתית (Bourdieu, 1990). פרקטיקות רבות שהתפתחו בחדר האוכל, כמו למשל איפה להתיישב ועם מי, מתי לקום מהשולחן וכן הלאה, הבנו את המרחב ובה בעת גם את המשתמשים במרחב: הן הבחינו בין המקומי לאורח, בין מי ששייך למקום לבין הזר, או בין החברים עצמם לאורך צירים כמו גיל ומגדר.

אלו שההביטוס היה טבוע בהם, אשר פעלו על פי הפרקטיקות והקודים במקום ובזמן המתאים, זכו לחוויה של שייכות וביטחון, בהיותם 'חלק מהקבוצה'. זה עולה למשל מדבריו של חן, שאומר: "... אני צוחק שמה כמו שאני לא צוחק בהרבה מקומות אחרים. (...) ואין מה לעשות שיש פה בקודים בין החבר'ה, יש פה דברים ש... את יודעת... שאף אחד אחר לא יכול להבין אותי, ומספיק להגיד משהו וכבר כולם מתים מצחוק". תחושת השייכות מעוררת גאוות יחידה. האחרים לא יכולים להבין זאת משום שאינם שייכים לקבוצה, ואינם מכירים את הקודים. הביטחון שהוא חלק מקבוצה נתנה ליחיד תחושה של כוח ואפילו של עליונות כלפי הלא-שייכים.

העיסוק בנורמות ובפרקטיקות שהתפתחו בחדר האוכל מעלה את השאלה כיצד ובאיזה אופן הן הפכו להיות כל כך מחייבות במסגרת חברתית שאינה הירארכית. הנושא הזה עלה פעמים רבות בשיחות ובגלויות. זה מתחיל כבר בתיאור ההגעה לחדר האוכל: "הייתי הולכת שלוש פעמים ביום. כריטואל, כפייתי...", "מקום שתמיד לא רציתי לבוא אליו אבל כל פעם מחדש נכנעתי ונכנסתי", או: "חדר האוכל בשבילי היה מקום שחייבים ללכת אליו כי אחרת אתה outsider". חלק מהתשובה נמצאת בכך שעצם ההליכה לחדר האוכל, יום אחר יום, שבוע אחר שבוע, נתפסה כחלק מעובדות החיים - כל האנשים שעמם שוחחתי תיארו את ההליכה לחדר האוכל כמשהו ברור מאליו שלא בוחרים בו ואין כל שאלה לגביו. אפילו היום, במרחק השנים, עדיין אין הוא מוטל בספק. באופן מפתיע גם לא שמעתי על כל ניסיון למרוד בנורמה. היא נתפסה כדבר הטבעי שאין מפקפקים בו. הסיפור של דפני ממחיש את המשמעות הקיצונית שהייתה להחלטה שלא לבוא לחדר האוכל:

זו מין זירה שמצד אחד נורא חשובה ומצד שני היה מאד קשה לעבור אותה בשלום... אני זוכרת את אמא שלי יום אחד עושה ברוגז, כי אנחנו היינו במשפחה שלוש בנות - אני ואחותי בהפרש של 4 שנים, שלוש בנות מתבגרות, (...) לשלושתנו מחזור ביחד, לשלושתנו היה נורא חשוב איך יראו אותנו ויום אחד התמהמהנו ואימא שלי כבר לא יכלה לסבול את זה כי מתי נגיע. עכשיו, אני מניחה שהיא גם רצתה לפגוש שם מישהו מסוים, היה לה את המישהו המסוים שבשבילו היא התלבשה נורא יפה, ואנחנו מתמהמהות ומתמהמהות וללכת משם לחדר אוכל זה לוקח הרבה זמן - כל המשפחה עם האחים הקטנים שמשתרכים

אחינו, אח קטן אחד היה כבר בבית הילדים וההתפרצות שלה הייתה בזה שהיא לא באה לחדר האוכל, אמא שלי. זה היה כל כך חמור – זה זכור לי עד היום כסריטה, לא ידעתי איפה לשים את עצמי, זה פגע בי נורא אבל בעיקר בקטע שהבנתי שנורא פגענו בה והיה לי נורא חבל עליה. זאת הייתה האמירה הכי... זה היה פאסיב אגרסיב, אבל זו הייתה אמירה נורא נורא חזקה - לא ללכת לחדר אוכל ביום שישי.

הסוגיה של ההגעה לחדר האוכל כסוג של כפייה מקבלת ביטוי בולט בעיקר במקרים שבהם אדם נאלץ לבוא במגע שוב ושוב עם אנשים שקשה לו לפגוש. כך למשל בני זוג שנפרדו נאלצו לראות זה את זה שלוש פעמים ביום בחדר האוכל. סיפורה של רינת⁸² מדגים זאת באופן קיצוני: אחותה הקטנה נהרגה בתאונה אשר נגרמה על ידי חבר קיבוץ אחר. כל כניסה שלה לחדר האוכל מאז אותו אסון הייתה כרוכה במיפוי ובדיקה באשר למיקומה של 'המשפחה השנייה', והמפגש היומיומי עמם גרם לה ולמשפחתה סבל בלתי פוסק. יחד עם זאת המחשבה לאכול לפעמים בבית ולחסוך מעצמם את הסבל אפילו לא עלתה על דעתם. "לא הייתה בחירה" אומרת רונית, "צריך לחזור לנורמליזציה הרי, והדבר הנורמאלי כשחיים בקיבוץ הוא ללכת לחדר אוכל, וזה לא משנה מה קרה. להיפך - הנה אנחנו ממשיכים בחיים שלנו". ברגע שנורמה מסוימת נתפסת כדבר הטבעי וה'נורמאלי', לא מתפתח הצורך למרוד בה.

היחס אל המערכת ודרישותיה היה מאד רציני. הקונפורמיות היוותה ערך בפני עצמו, חשוב ועיקרי. זה היה המסר שהועבר מההורים לילדיהם, כפי שמספרת אביבית:

ההורים שלי שניהם גדלו שמו"צניקים! אפילו לקחת... היו כאלה שהיו לוקחים אוכל מארוחת ערב ושמים בכלי פלסטיק ולוקחים את זה הביתה לכל השבוע, אפילו על זה ההורים שלי היו עושים – צ...צ...צ... (..) זה לא נורמטיבי. זה לא כמו נגיד לקחת את הילדים שלך לישון בבית, שזה באמת אומר עליך שאת עירונית בעין גדולה, אבל זה משהו קפיטליסטי כזה לקחת אוכל לאכול בבית מהאוכל המשותף, האוכל המשותף אוכלים אותו במשותף! אנחנו, לא יודעת אני גדלתי בבית מאד שמו"צניקי, עם הורים שהמציאו את השיטה. שניהם היו מחנכים, אבא שלי היה מנהל המוסד ואימא שלי הייתה בוועדת תרבות, ואני גדלתי בבית שלא הייתה בו שום ציניות ושום עיגולי פינות כלפי המערכת.

ארוחות קהילתיות משותפות, טוען ניר אביאלי, בנוסף להיותן זירה שבה נורמות חברתיות והירארכיות מבוצעות ונקבעות, הן גם זירה של מחאה חברתית וקונפליקט, מקום שבו אלטרנטיבות מוצגות ונדונות (אביאלי, 2013). הסדר החברתי נחקק דרך הארוחה, אבל גם חותרים תחתיו, ומאתגרים אותו. ברבות מן הגלויות מתוארים תעלולים שונים שביצעו בני הדור הצעיר בחדר האוכל, כמו למשל: "אנחנו, חברות ילדים, מתגנבים בלילה ומטפסים על שולחנות כדי לפרק ממקומן נורות צבעוניות ו'לגנוב' אותן". גם המרואיינים תיארו 'תעלולים' כאלה או אחרים שביצעו בחדר האוכל, תמיד בקבוצה,

⁸² ראיון מ- 19.11.2014

ותמיד בגיל הילדות, או ההתבגרות. כך, למשל, מספר איתן: "...יש עם הסוכרזית שממלאים אותה בסודה ואז היא מתפוצצת, ויש לקחת את המלחייה, לפתוח, לשים חתיכת ניר, לשים פלפל למעלה ולסגור ואז אתה בא לשים מלח ואז יוצא פלפל... לקחת את המלחייה, לפתוח אותה כמעט עד הסוף ולהשאיר אותה ככה... מי שבא לשים מלח – נשפך לו הכול על הסלט." לכאורה אותן פעולות של הדור הצעיר יכולות להיתפס כמעשה חתרני, שמטרתו לאתגר את הסדר הקיים. לדעתי גם אלה הן למעשה נורמות של דור שמרגיש שזה מה שמצופה ממנו. אלו הן למעשה נורמות מחייבות, משום שהן מגדירות שייכות של היחיד לקבוצת בני גילו. גם על ידי הדור המבוגר פעולות אלו לא נתפסו כמרד אלא יותר כמעשי שובבות, ואפילו הייתה ציפייה מסוימת מהצעירים שיבצעו זאת, כפי שעשו בני הדור שלפניהם.

הצעירים לא תמיד מילאו אחר כל הכללים הנהוגים במרחב, כמו למשל הדרישה להיכנס לחדר האוכל בהופעה הולמת. הנורמה המקובלת הייתה להיכנס לחדר האוכל בלבוש הולם וההופעה הנאותה נומקה בנימוקים אסתטיים. במיוחד הקפידו על נורמות אלו בשבתות ובחגים. במאמר בשם: "מדוע הם הולכים יחפים?" טוען אורי יזהר כי היחפנות המופגנת של בני הדור הצעיר בחדר האוכל היא התנהגות סמלית. המעבר מסנדלים ליחפנות אצל המתבגרים בני הקיבוץ, לדבריו, מסמל שינוי באופי האינטראקציות בין הקיבוץ לסביבתו החברתית. הסנדלים סימלו את ערכי החברה ואת "ארץ ישראל העובדת" והיחפנות היוותה למעשה מרד של הדור הצעיר בערכים אלו (יזהר, 1987). אולם גם כאן אפשר לראות באותה "יחפנות" ציות לנורמות שלפיהן תפקידו של הדור הצעיר להיות קצת בועט וחצוף, ולא באמת פעולות חתרניות. אפשר לראות זאת למשל בדבריו של חן: "היו קודים: מה מותר ללבוש? איך צריך להתנהג? – אסור היה... לא היה ראוי לבוא יחף, נכנסנו יחפים. היינו הולכים עם הגופיות, היה חבר קיבוץ אחד שזה הטריף אותו, והיינו תמיד באים עם גופיות. (...) זה היה מטריף אותו – הוא היה תופס אותנו בגופיות, ואומר זה לא יפה וזה, ואנחנו היינו ממשיכים כמובן".

על מי שבאמת נהג באופן חתרני או פרובוקטיבי הופעלו סנקציות חברתיות חריפות. המבוכה הייתה רבה, לפעמים אפילו אצל האחרים בסביבתו יותר מאשר אצל אותו אדם. החריגות באה לידי ביטוי בפרטים מאד קטנים, כמו למשל לבוש שונה באמת, אבל החוויה הייתה כל כך משמעותית ונזכרה לאורך שנים, כפי שעולה למשל מדבריו של חן: "אני זוכר יום אחד מישחו בא עם המכנסיים האדומים. עד היום אני זוכר את זה! בחור שבא עם מכנסיים אדומים!" גם הראל, למשל תיאר את אביו כ"אבא שלי קצת טיפוס (...). הוא גם קצת פרובוקאטור, הוא אוהב פרובוקציות". הפרובוקציה הקשה מתבררת בהמשך הסיפור כהתעלמות של האב מהאיסור לבוא בגופיה לחדר האוכל. האב התעקש לבוא בגופייה בגלל שלנשים מותר. אותה התנהגות נתפסה אצל הבן כפרובוקציה קשה, אותה הוא זוכר עד היום, ועונש חמור בצידה – לפעמים הוא היה רואה את האב יושב לבדו בחדר האוכל. לתפיסתו הישיבה לבד של האב הייתה תוצאה של הפרובוקציה שלו.

3.2 יחיד-קולקטיב-משפחה

"חדר האוכל בשבילי:

מקום רועש עם הרבה סערה ורגשות

מקום שצריך להסתיר את עצמך מצד אחד ולהחזין מצד שני.

להראות ולהשוויץ/ להשתייך או לא להשתייך

המון בדידות מול תחושת ביחד, צחוק, שיתוף

האוכל שנתקע בגרון ולא יורד למטה

ביקורת ועיניים ננעצות".⁸³

אחד הדברים הראשונים שמשכו את תשומת ליבי כבר בבחינה הראשונה של הגלויות היה אופן ההתבטאות הלא-אישי. על אף שבראש כל גלויה הייתה מודפסת הכותרת: "חדר האוכל בשבילי", הפתיע אותי לגלות שברובן המכריע, הגלויות נכתבו באופן אנונימי ולא בגוף ראשון. מתוך מאות הגלויות, בודדות בלבד נכתבו בגוף ראשון, עם התייחסות ל"אני", בעוד שהמילה "כולם" חוזרת פעמים אין ספור. מרבית הגלויות נכתבו בגוף שלישי רבים ("מקום שבו הולכים", "נפגשים", "מדברים", וכן הלאה), שימוש בפועל ללא נושא (ללכת, לאכול, להיפגש וכדומה), או בגוף שני ("מקום שאליו אתה הולך" ... "אתה נפגש", וכדומה). יש מעט שימוש ב"אנחנו", ועוד פחות מכך "אני". במרבית הגלויות לא ניתן לדעת בוודאות אם הכותב הוא גבר או אישה. הגלויות שבהן יש שימוש בגוף ראשון יחיד נכתבו ברובן על ידי מי שהגדיר את עצמו כאורח מבחוץ. אופן ביטוי זה מבטא את המורכבות במקומו של היחיד מול 'כולם' בחדר האוכל. מתח זה עולה הן מהגלויות והן מהראיונות כאחת הסוגיות המרכזיות והטעונות במרחב של חדר האוכל.

לא מדובר בתופעה לשונית בלבד. לשון זו מבטאת את האופן שבו היחיד, חבר הקיבוץ, חווה את המרחב של חדר האוכל. השימוש בגוף ראשון יחיד עולה כמעט תמיד אל מול הקולקטיב, כמו למשל: "עם מי לשבת? לא לשבת לבד. מסתכלים עלי". או דוגמא נוספת: "אני נכנסת ומבינה, קולטת... מדברים עלי, שופטים אותי דנים בי... לטוב לרע ועוד. אני מדחיקה זקפת גו מתמרדת. אתם לא תכופפו אותי!...". בגלויה אחרת נכתב: "להכיר את כל הקיבוץ מהחזה עד הקורקבן דרך חלון מכונת הכלים" – כאן מתואר היחיד (אם כי גם פה אין שימוש בגוף ראשון) המביט מהצד דרך מסגרת ורואה סרט נע של גופים מהחזה עד הקורקבן - 'כל הקיבוץ' - מין גוף מונוליטי אחיד וחסר פנים.

מרחב חדר האוכל הוא מרחב יוצא דופן משום שבו הפרט הוא בעת ובעונה אחת גם ה"יחיד" וגם "כולם" – הוא גם חשוף למבטים ולביקורת ובו זמנית גם נועץ מבטים ומבקר. מפתה לתפוש את חדר האוכל כפנאופטיקון, במונחים של פוקו, טוען החוקר ניר אביאלי, אולם כאן חברי הקיבוץ עצמם הם כל העת גם צופים וגם נצפים, גם מבקרים וגם עומדים לביקורת תמידית (Avieli, 2012). אפשר לראות זאת באופן ברור בדוגמא הבאה: "הייתי הולכת שלוש פעמים ביום. כריטואל, כפייתי, ארוחת בוקר, ארוחת צהריים,

⁸³ מתוך אוסף הגלויות.

ארוחת ערב, הייתה ציפייה שמהו יקרה... היום, אולי מחר, מרגישה כחשפנית שעוד רגע ימשכו מעליה את מחבוא סודותיה והרגליים – כמו אזקות ברזל... כבדות, מסתבכות זו בזו... אוחת במגש האוכל, שלא ייפול, שלא אמעד. עוד קצת ומצאת שולחן, הכסא פנוי...ישבתי, עכשיו אפשר להסתכל... מי זאת? זה עולה גם מהמבנה הלשוני של הגלויה: כאשר האדם נכנס לחלל הוא עדיין 'אני' מול המבטים של 'כולם'. ברגע שהוא מתיישב – הוא מצטרף ל'כולם' והכתיבה חוזרת לגוף רבים.

יחד עם זאת, למרות שאין במקרה זה גוף או קבוצה בעלת עמדת סמכות כלשהי אשר מפעילה את הכוח לצורך שליטה ביחיד, גם כאן, כמו בפנאופטיקון, הוא נמצא במצב מודע וקבוע של נראות תמידית. זהו מרחב שבו היחיד מרגיש כל הזמן שיודעים עליו הכול, ושהוא חשוף לביקורת, לשיפוט ולאישור החברה. סיפורו של חן ממחיש זאת:

הייתה תקופה שאבא שלי נסע לארצות הברית, הוא סיים להיות מזכיר קיבוץ, אני הייתי בכיתה י' או ט', ואיך שהוא סיים הוא החליט שהוא הולך ללמוד, וניסו למנוע את זה ממנו. היינו אמורים כל המשפחה לנסוע לארצות הברית לשנה שנתיים כדי שהוא ילמד, ואז ברוח הקיבוצית של אז אמרו לו – אם אתה רוצה תיסע, אבל בלי המשפחה. והוא נסע. הוא נסע ואז היה גינויים והיה כל מיני, לא גינויים על זה שהוא... כאילו מה פתאום הוא נוסע. וזאת תקופה שאני זוכר בה את החדר אוכל כקטסטרופה! כי ההליכה הזאת בין השולחנות - הייתי בטוח שכל אחד שמשתק זה בגלל שהוא אמר משהו.

הידיעה של הפרט שכל מה שמתרחש בחייו הפרטיים חשוף וגלוי לעיני כל, ועולה כנושא לשיחה, לביקורת ולשיפוט סביב שולחנות חדר האוכל, מתוארת כתחושה מלחיצה, אולם יחד עם זאת היא גם היוותה את האישור החברתי, שקשה היה מאד בלעדיו. כך למשל מתארת זאת דפני:

"פתאום שמעת שדיברו עליך משהו בשולחן אחר – אני זוכרת עד היום, זה היה משהו! המדריכה שלנו דיברה עם מישהי והמישהי הזאת אומרת לה: 'דפני נורא חמודה נכון?' זאת הייתה הפעם הראשונה ששמעתי מחמאה בחיים שלי! וזה פשוט שם אותי במקום אחר. שתיתי את זה כמו... כי זה בכלל הייתה חברה לא מחמיאה, מאד ביקורתית. מאד שיפוטית".

הדברים שנאמרו לא היו מכוונים לאוזניה של דפני ולא נאמרו לה באופן ישיר. אך היא תפסה אותם כאישור על מקומה החברתי – אישור שלא היה ניתן לה בדרך אחרת. במקרים אחרים האישור החברתי היה רשמי ונחוץ, כמו שעולה מדבריו של בעוז:

... כמובן כל אחד חדש, כל בת זוג או בן זוג חדש שנכנס - ישר כולם יודעים. זה קטע שחייבים לעבור כדי לקבל את החותמת – הנה יש בת זוג חדשה או יש בן זוג חדש – עד שהוא לא הגיע לחדר האוכל זה לא

נחשב, זה לא נחשב! עברת את הטבילת אש של חדר אוכל אתה כבר פה. השלב הבא זה שאתה הולך לקומונה... זה השלב הבא. יש שלבים בקבלה, בטקס הקבלה, חדר אוכל הוא חשוב בזה כי הוא במה שכולם רואים, והיא מאד בולטת – אתה לא יכול להתחמק מזה.

מרבית המרואיינים הזכירו את הרגע הזה שבו הגיעו לראשונה בחברת בן או בת זוג חדשה לחדר האוכל כרגע משמעותי בחווייה שלהם. חדר האוכל היווה עבורם את האישור החברתי הרשמי שהיו זקוקים לו, דהיינו, מה שנחוה כשיפוטי וביקורתי מצד אחד, נתפס גם כדבר הכרחי וחשוב.

בפרק שעסק בתכנון חדרי האוכל תיארתי את ניסיונותיהם של המתכננים ליצור הפרדות בחלל, לאור התפיסה שהסועד זקוק לאינטימיות. התפיסה של המתכננים הייתה שהסועד לא ירגיש בנח באולם גדול ופתוח מדי ולפיכך יש לנסות לחלק את החלל. בניסיון להתמודד עם הסוגיה נעשו, כאמור, ניסיונות ליצירת מחיצות והפרדות מסוגים שונים בחלל, כמו גם פיתוח טיפוסי מבנים המחולקים לאגפים נפרדים שחצר מקשרת ביניהם. בפועל המחיצות ברוב חדרי האוכל לא עבדו, או לא הופעלו, ובשנות השבעים כל חדרי האוכל שנבנו בעבר על פי התפיסה של אגפים נפרדים שופצו והפכו לאולם אחד גדול. נראה שבפועל לא הייתה כל ציפייה לאינטימיות בחדר האוכל. להיפך – המחיצות הפריעו במרחב. כששאלתי את איתן האם היו מחיצות כלשהן להפרדה אצלם בחדר האוכל הוא ענה משועשע: "לא! אנחנו רוצים לראות את כולם, זה חלק מזה, מה זאת אומרת! זה מפריע לאסוף את המידע – תראה זה עושה ככה וזה ככה." חדר האוכל לא נתפס כמקום שאמור להיות אינטימי. המחיצות וההפרדות לא התאימו לתפקודו של המרחב כזירה חברתית. "אצלנו הכול היה חלל אחד גדול פתוח", מתאר זאת דורון⁸⁴, "היה מואר ומצד לצד הייתה רואה הכול, הייתה יושב: 'מי זאת, מי זאת... ההיא בהריון' וזה... אה הוא כבר לא איתה, הוא עם זאתי, הוא בוגד עם זאתי וזה' כל הסיפורים של הקיבוץ."

אם הייתה אינטימיות היא נוצרה סביב השולחנות כלפי פנים. זה היה תלוי בגודל הקבוצה היושבת: כאשר ישבה קבוצה גדולה וחזקה סביב שולחן, בין אם היו אלו בני משפחה, קבוצת גיל או חברים לעבודה, יכולה הייתה להיווצר סוג של אינטימיות אשר הפרידה בינם לבין המרחב, ושאר משתמשי חדר האוכל. אפשר לראות זאת למשל בתיאור של בועז:

בישיבה בקבוצות זה היה מפגש בשבילנו, למשל בתקופה של הצבא, היינו מגיעים, נגיד ביום שישי בערב פוגשים את החברה וכל אחד מספר את הסיפורי גבורה שלו... ומה הוא עשה ואיך הוא היה, יש סוג של אינטימיות שם אבל מאד-מאד בתוך הקבוצה. גם היום אם אני יושב עם חברים שלי אז יש לנו אינטימיות, אני גם יושב קבוע אם אותם חברים, יש איזשהו הווי קבוע עם בדיחות קבועות, עם אמירות.

על אף - או אולי בגלל - שלא הייתה בחדר האוכל אינטימיות, הוא היה הזירה שבה התפתחו סיפורי האהבה, הקשרים הרומנטיים וביניהם גם הקשרים האסורים. ענייני הפרט ויחסיו החברתיים היו גלויים לעיני כל, ובכל זאת התרחשו דווקא במרחב זה. זה היה חלק משמעותי מהחוויה של חדר האוכל, הן מצד הפרט והן מצד החברה שעסקה בכך בשיחות סביב השולחנות. גם חלק גדול מכותבי הגלויות התייחסו לחוויה מנקודת מבט זו, כמו למשל: "זה מקום שהייתי מגיעה אליו לבושה במיטבי כדי להרשים את המתנדב התורן בו הייתי מאוהבת באותו יום... חדר האוכל בשבילי = מקום של פנטזיות...". היחסים החברתיים, ובתוכם כמובן הקשרים הרומנטיים, היוו חלק מאד משמעותי מחווית חדר האוכל.

הרגע והמקום העיקרי שבו התרכזה תחושת ה'אני מול כולם' היו בכניסה לחדר האוכל. בפרק הקודם נכתב על רצונם של המתכננים לייצר את הכניסה באופן שבו הנכנס יוכל לראות ולחוות את כל החלל בבת אחת, ושאותו איזור כניסה הוא גם זה שכל האולם מופנה אליו משום שהוא מיועד להיות איזור הבמה באירועים וחגים. החוויה של המשתמשים כתוצאה מכך הייתה של חשיפה פתאומית שעוררה תחושה של לחץ מחד, ושל התרגשות גדולה מאידך. מרבית הגלויות שמתייחסות לתחושת החשיפה מציינות את רגע הכניסה כרגע המשמעותי ביותר במהלך שהייה במרחב. כך למשל בדוגמא: "הרגע הזה שאני עומדת בכניסה לחדר האוכל ויודעת שבעוד רגע, כשאכנס, עשרות זוגות עיניים יופנו אלי, והאנשים יתחילו ללחוש- ואולי זה רק נדמה לי – מיזו? למי היא באה? והדמיון ממשיך לנחש מה אומרים ואני מבוועתת. ורגע אחר כך – כשגמרתי להעמיס על המגש ואני צריכה לפנות ולהישיר מבט אל ההמון, לאפשר לכולם להסתכל, להיות חשופה - ועוד לצעוד עם מגש עמוס אוכל למקום הישיבה...". דוגמאות רבות נוספות מתארות אף הן את רגע הכניסה, כמו: "...הלחץ שבכניסה לחדר האוכל, השנייה שלפני הדלת והשנייה שלאחר הדלת שכל המבטים מופנים אליך. חדר האוכל בשבילי זה גם חמוץ וגם מתוק".

העיסוק הרב בכניסה לחדר האוכל מפתיע בהתייחס לעובדה שחבר קיבוץ ביצע את הפעולה הזו לפחות שלוש פעמים ביום, שבעה ימים בשבוע, במשך שנים רבות. ויחד עם זאת החוויה הייתה חזקה בכל פעם מחדש. על פי רוב החוויה הייתה גם קשורה לגיל – בעיקר גיל ההתבגרות ושנות העשרים והשלשים המוקדמות - אולם היא נותרה צרובה בזיכרון גם שנים רבות אחר כך. אביבית מתארת את החוויה המורכבת של הכניסה, הן מצד האדם הנכנס והן מצד המסתכל, בתיאורה הדגשתי את הפעמים הרבות שבהם הוזכר השורש כ.נ.ס:

הייתה **הכניסה** לחדר אוכל, **נכנסו**, היה דבר כזה שנקרא **להיכנס** לחדר אוכל, שזה היה ברור שמי שנכנס לחדר אוכל איזה שלוש מאות זוגות עיניים הולכות להסתכל עליו. זה אני זוכרת יותר בתור טינאייג'רית, שזה גיל כזה שאת נורא מודעת לעצמך, ומרגישה לא נעים, או כן נעים שמסתכלים עליך אבל לא נעים לך שכן נעים לך, כל מיני דברים כאלה אז זה היה מאד... לתת **כניסה** לחדר אוכל (...). הכי שווה לראות מי **נכנס**, כן, זה לא היה שווה לשבת עם הגב, בטח, זה גם היה הקטע – מי **נכנס** ועם מי היא **נכנסת**, ועם מי הוא **נכנס**, (...). אם את **נכנסת** מהצד המזרחי, היו דלתות כאלה, שנפתחות ונסגרות, לא אוטומטיות

כמובן אבל שנפתחות ונסגרות, אז היא **כניסה**, זאת אומרת נפתחת הדלת ואת רואה **מי נכנס**, ישר מבחוץ, לא ישר מבחוץ אבל מההול הזה, ישר לתוך ה... כי כולם, כמו שאמרת, מסתכלים לכיוון **הכניסה**, אני מאד לא אהבתי את זה. היו כאלה שזה היה בשבילם 'לתת **כניסה**', 'לדפוק **כניסה**', אני לא אהבתי את זה **שלהיכנס** ומלא זוגות עיניים, כאילו את **נכנסת** וכולם אה, מסתכלים עליך, ורואים – מה ככה, מה את לובשת, ואיך זה... (...). זה היה מאד אה... ציבורי, כאילו את כל הזמן לציבור, כאילו אין...אני למשל תמיד השתדלתי **להיכנס** תוך כדי שיחה, עם מישהו, כי זה היה מקל על השנייה הזאתי של **הכניסה** בדלת (הדגשות שלי).

החוויה התמידית של החשיפה יצרה, מלבד הלחץ, גם מעין אוירה של 'שואו' במרחב חדר האוכל – כמו זירה של תצוגת אופנה, שהביאה עמה גם התרגשות וציפייה. הפרקטיקות והטקסים של בחירת הבגדים שעות וימים לפני ארוחת ערב שישי, והכניסה לחדר אוכל באותם בגדים יפים, לא נבעו רק מהרצון לשמור על כבודו של המקום, ואף לא בשל החוקים הכתובים. הלבוש נועד בפירוש על מנת ש"כולם יראו אותי ואת בגדי". גם פה עולה הסוגיה של היחיד מול 'כולם' – היחיד הניצב כדוגמן בפני הציבור, מחכה לביקורת בהתרגשות מהולה באימה - הוא פוחד ממנה אבל באותה מידה גם זקוק לה. ואז הוא מצטרף לכלל ובוחר את בגדיהם ומראם של האחרים. ההשוואה לתצוגת אופנה חוזרת פעמים רבות בגלויות ובראיונות, כאשר היחיד במקרה הזה הוא גם הדוגמן וגם הצופה בתצוגה.

במערכת היחסים המורכבת הזו, שבין היחיד לקולקטיב בחדר האוכל, הסיטואציה הגרועה ביותר שיכלה להיות עבור חבר הקיבוץ הייתה לשבת לבד בשולחן. הישיבה בקבוצה העניקה ליחיד ביטחון ושייכות בעוד שהישיבה לבד הייתה דבר שאינו מתקבל על הדעת במרחב הזה - זה היה כלל שאינו כתוב, אך ידוע לכולם. החוויה של חדר האוכל הייתה קשורה באופן משמעותי בסוגיה הזו. החברים והילדים היו באים מראש בקבוצות, מתאמים מראש, או מאתרים במהרה תוך עמידה עם המגש עם האוכל ביד מישהו שיכול לשמש כחברה הולמת. השיחה שלי עם דורית מדגימה זאת באופן ברור :

דורית: הייתי נכנסת, מסתכלת אה.. מי נגד מי ו...לוקחת אוכל. רק מסתכלת איפה... איפה יושבים. אני לא זוכרת... בחיים לא ישבתי לבד! בחיים לא.

עידית: ואם היה מצב כזה שלא מצאת עם מי לשבת?

דורית: לא חושבת שהיה מצב כזה, אין, בחיים בחיים לא ישבתי לבד בחדר אוכל. (...). לא יושבים לבד, אין דבר כזה!...לא זוכרת שמישהו ישב לבד בחיים. מישהו ישב לבד ישר באו עוד חברים שלו, הוא לקח ראשון והתיישב, אבל אין מצב שמישהו אוכל לבד! אין מצב כזה (...). אני לא זוכרת אף פעם לבד. אני זוכרת את ההליכה עם המגש ואת ההתלבטות, איפה אני אשב, מכמה אלטרנטיבות - שפה יושבים האלה ופה יושבים האלה, איפה בא לי לשבת (...). אם אני אמשוך כסא ואוסיף פה, או שאני אקח אצטרף למקום הזה, כאילו היה איזה התלבטות איפה לשבת.

מהראיונות ומהגלויות עולה חוויה של לחץ – היחיד הרגיש שהוא מוכרח להיות חלק מקבוצה. הוא חייב היה לשבת עם עוד אנשים בשולחן, גם אם לא היה לו קשר קרוב אליהם, ובלבד שלא ייתפס כימישהו שיושב לבד'. הפחד מפני הישיבה לבד והאופן שבו נתפסו אלו שישבו לבד באים לידי ביטוי בדבריה של אורית: "אני זוכרת שבתור ילדה הייתי מסתכלת על אנשים שיושבים לבד בחדר אוכל והייתי נורא מרחמת עליהם כי זו הבדידות ה... זה הכי בודד בעולם כי זה מקום ציבורי – כולם יושבים בחבורות ענקיות והנה זה יושב שם לבד, כי זה כל כך מול העיניים הלבד הזה, ההרגשת דחייה".

האפשרות לשבת לבד הייתה כל כך גרועה עד שהיא לא נשקלה כאופציה בכלל: חלק מהמראיינים מספרים כי במקרים שבהם לא הצליחו למצוא עם מי לשבת בחדר האוכל, הם העדיפו לצאת בלי לאכול מאשר לשבת לבד. דוגמה זו ממחישה כיצד, בניגוד לאופן שבו פוקו רואה את המשמעת כמנגנון שמטרתו להפריד בין יחידים לצורך שליטה נוחה יותר, בחדר האוכל מנגנון הפיקוח פועל כאמצעי שמחבר בין יחידים וממש אוסר על "היות מבודד".

מערכת היחסים שבין היחיד והקולקטיב הפכה מורכבת עוד יותר בהקשר של המשפחה, אשר נתפסה בתחילת הדרך כגורם מפריע שעלול לפגוע בקולקטיב. בחוברת שהודפסה בקיבוץ מזרע בשנות החמישים, עם חנוכתו של חדר אוכל חדש, כתב ישראל פיינמסר: "לחדר הפרטי מייחסים פתאום תכונה גואלת, וע"כ טפוחו, שכללוהו, והרחיבוהו והחלה הסתגרות הפרט. איש-איש לחדרו. וזה בתוככי החברה הקיבוצית הבנויה על החיים המשותפים, על הצוותא, על הקולקטיביות הרעיונית, על החינוך המשותף. והיאך לא ידענו את אורח חיינו ואת שורש נשמתנו, את החוקים הפועלים בתוכנו? לא הערכנו כראוי את הרוח הקיבוצית, החברתית המרחפת בתוך כתלי מוסדותינו הציבוריים ובראש ובראשונה בחדר האוכל."⁸⁵

דברים אלה, הבאים מפיו של אחד האנשים המשפיעים ביותר בתחום תכנון המרחב הקיבוצי, מבטאים את התפיסה שהחדר הפרטי, שהיה משויך למוסד המשפחה, מהווה איום ממשי על הקולקטיב, שאותו מייצג חדר האוכל. יחד עם זאת, האכילה היומיומית המשותפת, הפעולה שהתבצעה בחדר האוכל, היא אחד הביטויים התרבותיים של "להיות משפחה". מרי דאגלס מצביעה על כך שבניגוד לשתיה משותפת, שיכולה להתרחש בין זרים, האכילה המשותפת נעשית עם משפחה וחברים קרובים (Douglas, 1975). בהקשר זה עולה השאלה מהו מקומה של המשפחה הגרעינית בחדר האוכל, בתוך שבין היחיד לבין "המשפחה המורחבת"?

כפי שכבר הוזכר, החברה הקיבוצית ניסתה ליצור מערכת אלטרנטיבית למערכת החברתית המעמדית ואף קראה תיגר על המוסד המשפחתי כאטום המרכיב את היסודות החברתיים. החברה הגדירה את עצמה כימשפחה מורחבת⁸⁶ ושאפה לראות את מרכיביה כפרטים בעלי זכויות שוות ללא הבדל מין ומוצא. את הילדים גידלו במשותף, הארוחות היו משותפות וחדר האוכל היווה למעשה את פינת האוכל של המשפחה

⁸⁵ "מכתב לחבר". ישראל פיינמסר. מתוך חוברת שהוצאה בקיבוץ מזרע בשנות החמישים. ארכיון מזרע.

המורחבת. ארוחות הבוקר והצהריים בחדר האוכל נאכלו בחברת חברים לעבודה, ללימודים או לקבוצת הגיל וארוחות הערב היו למעשה הזדמנויות בודדות לכינוס במסגרת המשפחתית. ברבים מהקיבוצים הארוחה המשפחתית היחידה הייתה בערב שישי. אך גם אלו לא היו בהכרח ארוחות שאפשרו אינטימיות של המשפחה המצומצמת, בעצם התרחשותן בתוך המרחב הציבורי. במקרים רבים המשפחה לא ישבה לבד אלא ביחד עם משפחות אחרות. בקיבוצים שבהם הילדים לא הורשו להיכנס לחדר האוכל עד גיל מבוגר, גם התכנסות משפחתית זו נמנעה כמעט לחלוטין, כפי שעולה מדבריה של מיכל, שבקיבוצה הילדים לא אכלו בחדר האוכל עד גיל שמונה עשרה: "תתארי לך שאחותי בת שמונה עשרה, או בת תשע עשרה, אוכלת עם ההורים בחדר אוכל, ואני ושני האחים הצעירים שלי לא. זאת אומרת ביום שישי בערב אחותי אוכלת עם ההורים, אני אוכלת ב... במוסד, ושני האחים הצעירים שלי אוכלים בכלל בבית ילדים". מיכל מתארת דוגמא קיצונית ויוצאת דופן - במרבית הקיבוצים הגיל בו הותר לילדים להיכנס היה צעיר יותר, ובאחרים גם ילדים קטנים הורשו להיכנס לחדר האוכל בערבי שישי בלבד. אולם דוגמא זו מבטאת את הקושי להביא לידי ביטוי את המסגרת המשפחתית במרחב חדר האוכל.

הקונפליקט של המשפחה הגרעינית מול המשפחה המורחבת בחדר האוכל עולה באופן ברור בגלויה

הבאה:

"כלים ענקיים של גבינה לבנה וקוטג',

מתנדבים מחו"ל שלא מבינים איך אפשר לאכול ירקות וגבינה לארוחת בוקר,

פועלים של המפעל שאוכלים 8 פרוסות לחם לארוחת צהריים (כתוספת),

מבטים שבוחנים אותך לכל אורך הדרך,

והכי - ניסיון לארוחה עם המשפחה - שמופסקת כל רגע כי כולם באים לשאול את אבא שאלות".

בגלויה מתוארים המעגלים השונים של השייכות במרחב חדר האוכל: החל מהמתנדבים שבאים מחוץ לארץ, אשר אינם שייכים למקום ולא מבינים את הנורמות, המשך בפועלים של המפעל שבאים מחוץ לקיבוץ אך כבר סיגלו לעצמם סוג של פרקטיקות היוצרות שייכות מסוימת, וכלה במשפחה הגרעינית, ה'אני' שמגולם במילה "אבא", ו'כולם' שמפריעים לרגע היחיד ביום של אינטימיות משפחתית. המרחב המתואר בגלויה מגדיר את המתח שבין המשפחה לציבור - כל אחד יכול לבוא ולהפריע, ולקטוע את האינטימיות המשפחתית. גם המרואיינים מתארים את המתח הזה, ואת התחושה שהאינטימיות המשפחתית מופרעת על ידי הציבוריות. כך, למשל פותח חן את השיחה שלנו, עם הזיכרון הראשון שעולה אצלו מחדר האוכל:

אני חושב שאולי הכי מוקדם שאני זוכר זה... שאמא שלי הייתה סדרנית עבודה, וכל ההתרחשות הייתה

שם וזה היה מבחינתי מקום שבו היא פוגשת את כל האנשים בערב וזה לא נגמר אף פעם היה צריך ללכת

ויש עוד אחד ועוד אחד ועוד רגע ועוד רגע ועוד רגע, וזה ההתרחשות שאני זוכר שם בחדר אוכל

ההתרחשות הראשונה (...). אני כבר מאד-מאד רציתי שזה יגמר וזה כאילו לא היה נגמר ועוד יום ועוד יום, ועוד בנאדם ועוד בנאדם, זה זיכרון שאני זוכר.

אלמנט נוסף שהקשה על הארוחות במסגרת המשפחתית היו התורנויות. התפיסה הקיבוצית דגלה בכך שכולם צריכים לעשות את כל התפקידים וכי בשום אופן אין להעסיק שכירים, במיוחד בעבודות השירות. התוצאה הייתה שכל חבר קיבוץ היה חייב בתורנויות רבות, שבהן ביצע תפקידי שירות מחוץ לזמני העבודה. כך בארוחות ערב, בערבי שישי ובשבתות היה מוצא את עצמו כל חבר קיבוץ אחת לשבועות ספורים עושה תורנות בחדר האוכל או במטבח, בזמן שהיה אמור לסעוד בחברת משפחתו. כאשר מדובר במשפחה הרי שני בני הזוג צריכים לעשות תורנות בנפרד – כל אחד במועד אחר. כך מתארת זאת דפני:

זה הוציא מחדר אוכל את כל ה... לבוא לחדר אוכל מלובשת בבגדי עבודה, ללבוש את הסינור הלבן הזה, לעבוד נורא קשה (...). כמעט לא הייתה שבת ששנינו היינו עם הילדים! (...). אז גם עבדנו שמה כמעט פעם בחודשיים עבדנו בתורנות שישי בערב, אז אתה לא יושב עם המשפחה שלך. נורא, דברים ממש לא טובים – התורנויות שישי והתורנויות שבת היו ממש סיוט. אז אחד מבני המשפחה תמיד היה מתרן, הוא היה לחוץ נורא הוא לא היה יכול להתייחס אליך, הוא לא היה יושב איתך בשולחן, הוא היה עם המדים הלבנים האלה, והאוכל פתאום היה נגמר.

למרות כל אלה, האלטרנטיבה לאכול ארוחה משפחתית בבית כמעט לא עלתה, ואם עלתה מיד ירדה, בדרך כלל בשל לחץ משפחתי. מי שבערבי שישי מסוימים חשב להישאר בבית עם המשפחה, נתקל בלחץ מצד בני המשפחה האחרים, בין אם היה זה בין הזוג, הילדים או ההורים המבוגרים, שהניע אותם שבוע אחר שבוע לעלות לחדר האוכל. הראל, למשל, מספר ששימש בתפקיד חברתי בכיר בקיבוץ ולעיתים בסופי שבוע הרגיש צורך להתנתק מהחברה ולהישאר בבית בחברת משפחתו:

הראל: אני ממש זוכר שהייתי מגיע ביום שישי נגיד לפני שעברו לעבוד חמישה ימים בשבוע, הייתי מגיע ביום שישי אחרי הצהריים הביתה ואני הייתי אומר לאשתי: 'אני עכשיו עד יום ראשון בשמונה בבוקר לא רוצה לראות אף אחד, לא רוצה לראות!' לא שמישהו מחכה לי עם בעיות, ולא שזה ולא... וארוחת ערב ביום שישי נתפסה כ- אתה עוד הפעם יוצא וזה, זה איזושהו סוג של אינטראקציה...

עידית: אתה יכול לא ללכת?

הראל: אני לא, בגלל המשפחה לא יכולתי לא ללכת, עד היום אני לא יכול לא ללכת. לא יכול. אבל עכשיו כשאת אומרת – אני מנסה לשחרר עכשיו, נגיד חוויות שישי עם המשפחה, באלף תשע מאות נגיד שבעים... עכשיו אני לא זוכר!

לאורך כל השיחה בינינו ניסה הראל להיזכר בארוחות ערב שאכל בחברת אחיו והוריו בחדר האוכל כשהיה נער. למרות שהוא ידע שארוחות אלו התקיימו הוא פשוט לא הצליח להיזכר בהן, ולעומת זאת זכר באופן חד וברור פעם אחת שראה את אביו אוכל לבד. מרואיינים אחרים דווקא כן תיארו ארוחות ערב נעימות בחברת המשפחה בחדר האוכל. היו אלה בעיקר אותם מרואיינים שסיפרו שמשפחותיהם היו משפחות גדולות וחזקות בקיבוץ.

משפט הלקוח מאחת הגלויות, מדגים את המתח בין היחיד לבין המשפחה והקולקטיב, שבא לידי ביטוי בקונפליקט בין הצורך ללכת לחדר האוכל לבין הרצון להישאר עוד קצת במרחב הפרטי: "יום שישי, כולם מוכנים ללכת לחדר האוכל. אני, אם המשפחה, זוכרת רק משפט אחד, תלכו, תלכו, אני עוד מעט אגיע אחריכם." כאן מובע הרצון של הכותבת להשתוות עוד קצת, להמשיך להגדיר את עצמה כאדם פרטי אפילו באמצעות הרחקה של המשפחה, בטרם הפקיע ממנה המרחב הציבורי של חדר האוכל את הפרטיות ואת תחושת המשפחתיות.

דוגמא נוספת מבטאת את הקונפליקט של השייכות – למשפחה או לקבוצה: "סבא שלי הולך בקושי עם המגש לכיוון מכונת הכלים והמטפלת דינה מאיצה בי להציע לו עזרה" – המטפלת, הדמות המייצגת את הסמכות הקיבוצית, היא זו שמזכירה לילד את חובתו המשפחתית. ניתן לראות כי למעשה גם היחסים בתוך המשפחה היו נתונים לפיקוח חיצוני.

על פי רוב היה מקובל יותר לאכול בחברת בני הקבוצה או בחברת החברים לעבודה והילדים לא היו מורגלים לשהות בחברת הוריהם בחדר האוכל, במסגרת אינטימית של משפחה. דפני מסבירה את המורכבות שבישיבה עם המשפחה בתוך המרחב הציבורי:

המשפחה זה בערב שישי ואתה גם די סובל, אבל למשפחה אסור היה לשבת איתך כשאתה יושב עם חברים, הורה שעשה את זה... הוא חטף אחר כך, מי שהתבלבל. בעיקר בארוחות ערב כי אז אתה בא לפגוש את החברים שלך, אתה לא צריך את ההורה הזוהי. בארוחות שישי בזמנו אני חושבת שישבו גם עם משפחות אחרות כי המשפחות לא היו כל כך גדולות, רק הורים וילדים, ורק הילדים הגדולים כי את הקטנים השכיבו, גם בימי שישי. באו משפחות מצומצמות וישבו אחד ליד השני אבל הקפידו לשבת יחד. זה היו ברוב המשפחות ארוחות די מתוחות, אנחנו לא כל כך ידענו, לא תפקדנו עם ההורים שלנו בכל מה שקשור למשהו שהוא טיפולי, ואוכל. זה לא הייתה זירה נוחה עבורנו. זה לראות את ההורים שלנו כשהם לא מוחזקים, כמו שהם היו כשהיו מקבלים אותנו. פה הם פתאום היו שווים לנו - זה לא קרה אף פעם. פה הם לא הגישו - הם לא היו האחראים, להבדיל מהבית. בבית הם היו אחראיים על השעתיים שהיינו אצלם, וקובעים את החוקים והכול היה שלהם, מה שהם רצו להביא לשעות האלה הם הביאו ומה שלא רצו לא הביאו. פה הם היו יותר חשופים.

גם כהורה, לבוא עם הילדים לחדר האוכל לא היה דבר פשוט – צריך היה בעיקר לדאוג שהם לא יפריעו, שלא יעשו רעש ולא ילכלכו. זה לא היה מרחב שבו ההורים הרגישו בנח בחברת ילדיהם. בשנים שבהן מתמקד המחקר התרחש במרבית הקיבוצים המעבר מלינה משותפת ללינה משפחתית. מהפך זה שינה את מקומה של המשפחה בחברה הקיבוצית. אותם ילדים שגדלו בלינה משותפת היו צריכים כעת לגדל את ילדיהם בבית, ללא שחוו זאת בעצמם, ובלי שעברו את תהליך החניכה על ידי הוריהם, מה שהוסיף למתח במסגרת המשפחתית.

3.3 מיקומים חברתיים, מבני כוח והירארכיה

”חדר האוכל בשבילי :

הבת של טובה, איזו יפהפייה,

למה כבר אפשר לצפות ממנה?⁸⁶”

כפי שטען לפבר, היחסים והתפקידים החברתיים לא רק מוכלים במרחב, אלא הם גם שותפים בייצורו ובהשתנותו. המחקר הנוכחי תומך בטענה זו – דוגמה לכך ניתן לראות בגלויה המצוטטת לעיל. משפט זה משקף את הקשר שבין המרחב לבין מבני כח בחברה ואת האופן שבו חווית המרחב הייתה קשורה למיקום החברתי ולעמדת הכוח של היחיד.

הקודים אשר הונהגו בחדר האוכל שיקפו וביטאו את היחסים החברתיים ואת מבני הכוח בחברה. רבים מתוכם היו קשורים לסוגיית הישיבה בחדר האוכל. סוגיה זו הייתה בעלת משמעות חברתית עמוקה ביותר, ובפראפרזה על המשפט הידוע: 'אמור לי בחברת מי אתה יושב ואומר לך מי אתה'. כך מתאר זאת הראל:

קודם כל מה שהיה נורא בולט זה שזה ... בסופו של דבר זה מרחב שמתארגן בקאסטות. (...) אני חושב שאם אני אסע אחורה בזמן, אני אראה שכמעט לכל חבר קיבוץ היה... זה לא מקומות קבועים, זה לא קאסט קבוע אבל אני חושב ששולחנות קבועים. אני ממש חושב שזה בולט משום שכשאתה נכנס לחדר אוכל, ומחפש מישהו, אז באופן לא מודע אפילו, יש לך כמו איזה מין תוכנה, אתה יודע שאת ה...נגיד את ה...חבר'ה מהפלחה אתה תמצא שם.

מלידתו נקשר חבר הקיבוץ לשלושה מעגלי שיוך, אשר קבעו את מקומו ואת הסטאטוס החברתי שלו למשך כל חייו. שניים מתוך השלושה היו סטאטוסים שיוכיים – אלו הם המשפחה אליה הוא נולד וקבוצת הגיל

⁸⁶ מתוך אוסף הגלויות

שאליה השתייך. השלישי היה לכאורה וולונטרי - הענף שבו הוא עובד, אולם כפי שאראה בהמשך גם סטאטוס זה לא היה לחלוטין פתוח וחופשי. ההשתייכות החברתית ויחסי הכוח שנגזרים ממנה היו עמוקים יותר מכפי שניתן היה לצפות מחברה שחרתה על דגלה את השוויון כערך. שייכות זאת קבעה את המיקום החברתי והשפיעה על האופן שבו היחיד נתפס בחברה, תפיסה שכמעט שלא השתנתה במהלך חייו. בחדר האוכל המיקום החברתי בא לידי ביטוי באופן הישיבה, ולכל ארוחה היו את החוקים שלה. כך למשל מקובל היה לאכול ארוחת בוקר עם בני הקבוצה, צהריים בחברת החברים לעבודה, וארוחת ערב לפעמים עם המשפחה ולפעמים עם הקבוצה. אילו היו האפשרויות וכמעט שלא היו אופציות אחרות: לא יושב אדם עם בני קבוצת גיל אחרת, או בחברת בני משפחתו בשעות הצהריים, ולעולם לא יישב לבד. כל חבר יושב תמיד עם "בני מינו", בין אם היה זה 'פרלמנט' ובין אם היה זה 'שולחן המנוודים' - מושג שעלה בהרבה מהראיונות וארחיב עליו בהמשך.

המשפחה - אחד הגורמים בעלי ההשפעה הרבה ביותר על הסטאטוס החברתי הייתה המשפחה שאליה השתייך החבר. מרכיב זה מפתיע בעיקר משום שהוא התקיים בחברה אשר ערעור על מוסד המשפחה היה חלק מהאידיאולוגיה שלה, ואשר היחסים המשפחתיים בה היו מורכבים. על אף היחס המורכב אל המשפחה בקיבוץ והמתח שבין שייכות לקולקטיב לבין שייכות למשפחה מה שבסופו של דבר קבע באופן כמעט מוחלט את הסטאטוס החברתי של הפרט היה השייך המשפחתי. לאורך כל חייו הוא נותר מתויג כ'הבן של...' עם כל ההשלכות שהיו לכך וכמעט בלי אפשרות לשינוי. היה ונולד אדם למשפחה ה'כנונה' - מעמדו מובטח. הוא ייתפס מראש כמוצלח והכול יהיה פתוח בפניו. הוא יחווה את החיים בקיבוץ מתוך תחושת ביטחון ושייכות עמוקה. לעומת זאת אם נולד אדם למשפחה שנחשבת ל'חלשה' יותר בקיבוץ - הוא יעבור את כל חייו בקיבוץ תחת הצל הזה, ואף אם ייצא מהקיבוץ ויעשה חיל בחוץ, כשיחזור ימשיכו להתייחס אליו באותו אופן.

השיחה שלי עם איתן, למשל, מדגימה את האופן שבו שם המשפחה קבע את המעמד החברתי ואת דרגת השייכות לקהילה:

איתן: זה מתחיל עוד במשפחות. יש משפט שאומרים... שיש איזה מישוה שבא ומתלונן על משהו אז אומרים לו: 'אהרוני ולנדסמן זה לא אברמוביץ' וברגר. יש מעמדות! אהרוני ולנדסמן זה מאד מאד נחשב, וברגר וזה לא כזה נחשב (...). מאד קשה לצאת מהדברים האלה, זה הרבה סטיגמות... לכן תצאי מהסטיגמה הזאת... לשבור את המחסומים האלה, בייחוד בקיבוץ זה מאד מאד קשה. (...) את צריכה משהו מאד מאד משמעותי כדי לשבור את זה בצורה כזאתי חדה, כולל גם בהחלטות - כשאת הולכת לישיבות מזכירות או שמצביעים לגביך באסיפה, הכול. הכול קשור מאיזה משפחה אתה בא.

עידית: אשתך היא בת הקיבוץ?

איתן: אשתי במקור היא מקיבוץ אחר עד גיל 10 ואז היא עברה לקיבוץ שלי.

עידית: אז מי שבא מבחוץ? זה כמו חוזרים בתשובה? הם פחות נחשבים?

איתן: לא, אשתי באה... אמא שלה הייתה בת הקיבוץ, ואשתי נחשבת לאחת הנשים היפות ביותר במקום, מהר מאוד היא הגיעה לרמה של מרכז הכיתה אז לא... והמשפחה של אמא שלה הייתה משפחה חזקה בקיבוץ אז...

עידית: ומי שבא לגמרי מבחוץ?

איתן: אמ... קשה מאוד. קשה מאוד. גם חבר'ה שאחרי 20-15 שנה אנשים באים ואומרים להם: אתה לעולם לא תהיה שייך, זה נחשב איזה שהוא גנאי. **לעולם** לא תהיה שייך! כאילו הבן אדם כבר נהיו לו התנהגויות, מכיר את כולם, מעורבב לפני ולפנים. לעולם לא תהיה שייך!

משפחה נחשבה לחזקה כאשר ההורים היו בעלי סטאטוס חברתי גבוה, בעיקר אנשי מפתח בקיבוץ, בדרך כלל בעלי שורשים עמוקים בקיבוץ, כלומר צאצאים של הורים בעלי סטאטוס חברתי גבוה אף הם. גודל המשפחה גם הוא קבע: ככל שהמשפחה הייתה גדולה יותר והפכה ליחמולה' כך מעמדה החברתי התחזק. למשפחה גדולה בחדר האוכל היה יותר כוח ושליטה במרחב. היא יכלה להרשות לעצמה לשבת בשולחן גדול בלי להצטרף לעוד משפחה, ולתפוס נפח ונוכחות במרחב. כך יכולה הייתה להיווצר אפילו סוג של אינטימיות משפחתית, ולכידות מול שאר החברים, מה שלא קרה במשפחות קטנות שתמיד ישבו לשולחן ביחד עם משפחות קטנות אחרות.

נושא השייכות המשפחתית עלה כסוגיה מאוד מרכזית בכל הראיונות, ונראה שהוא היה בעל השפעה עצומה על האופן שבו הפרט מרגיש בקיבוץ בכלל, ובחדר האוכל בפרט, אף שאין לכך בהכרח קשר לשיבה בחברת בני המשפחה בחדר האוכל. המשפחות "חזקות" מאצילות מכוחם של הפרטים החזקים בתוכן על כלל המשפחה, ולהיפך. דבריו של בועז מציגים זאת מנקודת המבט של מי שנולד למשפחה שאינה מהמשפחות החזקות בקיבוץ:

המפגש בחדר אוכל – הוא היה מפגש קיבוצי ולא משפחתי. היינו יושבים ביחד חברים, חבר'ה. משפחות בכלל לא היה פונקציה. ממש לא. יש משפחות שנורא כאלה מחוברות, או שהאימא או האבא באו מהגלות עם איזה רעיון מוזר שמשפחה צריכה להיות ביחד – אז ישבו ביחד אבל זה תמיד היה נראה לנו חריג. זה היה נראה משהו מוזר. (...) וכמובן שגם כל אחד עוד זוכרים לו את מי שהוא היה בגיל ארבע, ואיך הסבתא שלו הייתה ואיך ההורים שלו היו, והכול הולך פה... פה אבות אכלו בוסר והבנים עוד יותר אוכלים בוסר. כל מי שאתה, בהקשרים המשפחתיים – אתה הנין של ההיא והנכד של ההוא ואלה פולנים ואלה לא פולנים... כל הזמן, אין יציאה! אין יציאה! לחלוטין, אתה לא יכול להתקדם לשום מקום, אם יש עליך איזושהי תווית מגיל עשר, או מגיל שנתיים, אז אתה בתוך התווית הזאת, לא תהיה נביא בעירך לעולם. אתה תצא החוצה, ותהיה מנכ"ל של חברת היי-טק, תבוא לקיבוץ – יגידו בוא תקפל כביסה

בקומונה. למה? כי זה מי שאנחנו חושבים שאתה. לא יעזור ולא תוכל אף פעם לפרוץ את המעגל הזה. תגיע להיות ראש ממשלה, יגידו – אה, לא יכול להיות...

אביבית, לעומתו מציגה את אופן ההתנהלות במרחב של מי שהיה לה המזל להיוולד למשפחה חזקה בקיבוץ:

הדבר היחידי שהיה מלחיץ זה שהייתי הבת של ההורים שלי, שהיו אושיות בקיבוץ, לכן היו ממני ציפיות, מכולם. למשל כולם ידעו שאני הולכת להיות מורה. עד היום אנשים בשוק שלא הלכתי – כי שני ההורים שלי היו מורים, וסבתא שלי הייתה ספרנית ו... כאילו מה? אבל, במובן הזה שכולם ידעו שאני הבת של גדי ומירי. (...) את יודעת בכל הקיבוץ כל החיים שלי זה היה! החוויה הכי חזקה שזכורה לי מהאוניברסיטה זה שאף אחד לא ידע בת של מי אני. הכי חזקה! אני באתי לתל אביב, מהקיבוץ (...) זה היה מדהים, זה היה מדהים. אני אפילו לא ידעתי שזה משהו שבעייתי לי עד שהבנתי איזה כסף. מצד שני זה גם היה נורא מלחיץ כי פעם ראשונה בחיים הייתי צריכה להוכיח את עצמי! עד אותו יום מעולם לא הצטרכתי, כולם ידעו שאני מדהימה, כי ידעו שאני הבת של... לא כי הייתי מדהימה, קיבלתי קרדיט ב...ב...בזהב וביהלומים מראש. תמיד הייתי, תמיד הציעו אותי ראשונה לכל... אפילו לא שאלו אותי, רק בגלל שידעו שאני הבת של גדי ומירי. זה פעם ראשונה שהייתי צריכה להוכיח שאני משהו, כי אף אחד לא ידע בת של מי אני. היה בזה גם משהו מאד מלחיץ, אבל גם מאד משחרר.

התפקידים החברתיים היו חלק מההטבות אשר הגיעו עם הייחוס המשפחתי ועברו בירושה מדור לדור. גם זוהי תופעה מפתיעה בהתחשב בכך שהחברה הקיבוצית דגלה ברוטציה של תפקידים ומתן הזדמנות שווה לכל חבר וחברה. כך נקבעו גם התפקידים באירועי התרבות, כפי שעולה מסיפוריה של דורית על הטקסים בחדר האוכל:

... אתה יודע מי מקריא כל קטע, אתה יודע בעל פה את הקטעים, אתה יודע שאתה בחיים לא תקריא אותם, עד שהאיש הזה ימות, ואז בטח אתה לא תקבל את זה. תמיד אני צוחקת על אבא שלי שרק כשהתחלנו לעשות סדר אצלי במשפחה הוא קורא. כי אמנם הוא בן 85 אבל אין מצב שהוא יקרא בטקס בליל הסדר, כי בדרך כלל קרא מישהו, ואחרי שהוא מת בדרך כלל כבר קרא הבן שלו. אם קדיש לוז קרא את הקטע: "פעמי השלום..." הכול את יודעת ב...פאתוס, אז אחר כך קרא את זה צביקה לוז ואחר כך... כאילו זה עובר. ואבא שלי לא היה לו אבא שקרא, וגם הדודים שלי כאילו... אתה יודע מי קורא, אתה יודע מי מדליק את המשואות, אתה יודע...

בני הקבוצה – בנוסף לייחוס המשפחתי כל תינוק שנולד בקיבוץ שויך לקבוצה הכוללת את שאר בני גילו. לכל קבוצה היה שם ושם הקבוצה ליווה את האדם לאורך כל חייו כמו שם משפחה נוסף. הוא תמיד זוהה ותויג כחלק מאותה קבוצה. אם התמזל מזלו והוא נולד בשנה 'מוצלחת' - הצטרף לקבוצה חזקה אשר העניקה לו כוח והשפיעה על תחושת הביטחון העצמי שבה התהלך בקיבוץ. אבל אם נולד בתקופה שנולדו בה פחות תינוקות, או שרובם היו בנים למשפחות שאינן חזקות בקיבוץ, הקבוצה הקטנה, או הפחות מוצלחת השפיעה על כל חייו בקיבוץ. בכל מקרה גם משייכות זו מאד קשה היה לחרוג. בועז מספר:

יש יותר השתייכות קבוצתית מאשר השתייכות משפחתית. (...) יש חגים שעד היום בקיבוץ שלי יושבים לפי קבוצות, קבוצות גיל. אבא שלי - יהודי בן 74 - בחג אסיף יושבים עם הקבוצה! חייבים! זה מסורת. (...) עד היום יש הרבה שיושבים בקבוצות – לא מדברים אחד עם השני! אבל יושבים כקבוצה! זה מסורת: חג אסיף יושבים כקבוצות, סביב שולחנות, בחוף, על הדשא. ובחג העצמאות עושים פיקניק, של הקיבוץ, והיו יושבים בקבוצות (...). העניין הזה של הקבוצות הולך פה בקיבוץ במשך שנים, כולל סמלים. לכל קבוצה שם וסמל - כולנו יודעים מי בא אחרי מי. חד משמעית! והזקנים! אני יודע היום את החבר'ה בני תשעים לאיזה קבוצה הם שייכים (...). אין יציאה מהדבר הזה. ואתה גם מזוהה - הרבה אנשים מזהים אותך: 'אה אתה מקבוצת זה'... זה כמו ה'אמישים' כאלה, כל אלו שחיו בכתות סגורות ומוזרות. אבל בעיני כילד זה היה נורא נחמד. אני אפילו היום ככה קצת זה חסר לי, כי היה בזה משהו מאד תמים, מאד ביחד, מאד מקבל. כי משפחה זה משהו נורא קטן. חבר'ה זה משהו הרבה יותר גדול. קבוצה של עשרים ילד היא גדולה! היינו שמונה עשרה-עשרים ילד בכיתה, זה הרבה!"

כילדים וכנערים השתייכות לקבוצה הגדירה ליחיד באופן מוחלט בחברת מי עליו לשבת. לפעמים, כאשר הקבוצות היו קטנות, ניתן היה להצטרף לקבוצת גיל אחת מעל או מתחת, לא יותר. הסיפור של הראל ממחיש את הנורמה המחייבת הזו:

המעמד החברתי שלך נקבע פחות או יותר איפה שאתה יושב. אני ממש זוכר חוויה בתור נער (...). הייתי עסוק באיזשהו פרויקט או משהו, עם אנשים שהם היו ביבי' נגיד, בסדר? ובארוחת ערב אחת ישבתי, תחשבי שישבתי - אני ט' נגיד - ישבתי עם בחור ובחורה בכיתה י"ב! אני ממש זוכר איך, שמישהו שבא לדבר איתם, זה היה נראה לו... זה היה נראה לו כל כך מוזר שהוא שאל! זה לא עובד ביחד הדבר הזה – הטיינטיקים יושבים שם ו... זה לא מתחבר!

מקום העבודה – בארוחות בוקר וצהריים הישיבה בחדר האוכל הייתה לרוב בחברת החברים לעבודה. גם כאן השתייכות לענף זה או אחר סימלה הבדלי סטאטוס. השתייכות למקום עבודה הייתה קשורה למעמד ויוקרה. מקומות העבודה היוקרתיים ביותר באותה תקופה היו לרוב הענפים החקלאיים – בעיקר ה'פלחה'

(גידולי שדה) - מה שביטא את הערכים החשובים לחברה באותו הזמן: עבודה באופן כללי כערך, בעיקר עבודת כפיים, ובעיקר עבודת אדמה. לבוא לארוחת צהריים בבגדי עבודה מלוכלכים היה מקובל ואף רצוי, ולשבת בחברת שאר העובדים בענף החקלאי היה מקור לגאווה אדירה ותחושת כוח. קבוצות אלו תפסו נפח בחדר אוכל, חבריהן ישבו ביחד, בדרך כלל במקום בולט, שוחחו וצחקו בקולות רמים והפגינו בעלות ושליטה בחלל.

התנהלות זו באה לידי ביטוי בדוגמא מתוך הגלויה: "בשבילי חדר אוכל זה 9 בבוקר אחרי 3 שעות של עבודה במטעים. זה הרים של סלט וצחוקים משוחררים של חברים לעבודה והמון תיאבון ובצל חתוך לארבע חתיכות ותמיד עם אותם החבר'ה הכי טובים באותו שולחן, אז למי אכפת מהשולחנות האחרים...". הישיבה בחברה ה'נכונה', כמו גם ההביטוס שמוביל לחיתוך ה'מדוייק' של הסלט הן שהגדירו את הפרט כשייך, ביטאו ואף קבעו את מיקומו החברתי. השיחה שלי עם איתן ממחישה את האופן שבו זה בא לידי ביטוי בחדר האוכל:

"איתן: גידולי שדה היינו יושבים באמצע פחות או יותר, יושבים במרכז. באים, את יודעת, בערב באים מהכותנה, באים קצת עם ה... איך קוראים לזה... הבוץ על הנעליים. עד היום זה גם, את יודעת, זה בהתנהגות ככה. (...) כל החקלאות - זה היה מרכז המשק. גם אידיאולוגית, גם היה הזהב הלבן בתקופתו של הכותנה - אצלנו תמיד הצטיינו בכותנה, היו מרוויחים כסף. היה גאוות יחידה מאד מאד (...). והתדמית של ה... את יודעת - הבגדי עבודה הכחולים, ויש לך פה את הסכין חיתוך, את ה... טסטר ומחשבון כיס זה היה..."

עידית: זה היה סמלי סטאטוס?

איתן: בטח! מה זה!

עידית: ואתה היית נכנס עם זה לחדר אוכל?

איתן: ברור! מה, הולכים עם הכובע גם בלילה. כשהיינו באים מהקטיפה, כשהיינו עובדים עד מאוחר, אז נכנסים לחדר אוכל, נכנסים עם הבגדים, זה היה חלק מה... 'בוא נלך לחדר אוכל שיראו שיש לנו קצת כותנה על הבגדים, כי אני עובד בגידולי שדה'.

עידית: ובחדר אוכל יכול לבוא רפתן ולהתיישב לידכם?

איתן: הוא יקבל קיתונות של זה... גם גדי"ש יושבים רחוק מהם. הרפתנים יושבים רחוק, לרפתנים יש פחות או יותר שולחן קבוע. לי זה הפריע בחדר אוכל, כזה... אבל לא הייתי יושב איתם, אני בגידולי שדה, אני אלך לשבת עם הרפתנים? חס וחלילה!

אופן הקבלה לענפים ה'יוקרתיים' לא היה באמת וולונטרי כפי שניתן היה לחשוב. גם כאן כמובן הייתה עדיפות למי שנולד למשפחה חזקה, או למי שאחד מהוריו עובד גם הם באותו ענף. לנשים היה במיוחד קשה להתקבל לעבודה בענפים אשר זכו ליוקרה גדולה יותר, קרי, הענפים החקלאיים. כאשר הנערות התחילו

לעבוד בענפי המשק הן נתקלו בקושי להתקבל לעבודות מסוימות, והופנו בעיקר לעבוד בחינוך, במטבח או במחסן הבגדים, שהיו כולם ענפים שזכו להרבה פחות יוקרה. כך, למשל מספרת אביבית:

"קודם כל הענפים של החקלאות הם היו הכי יוקרתיים והכי יוקרתי מכולם היה הפלחה! אין ספק בכלל! הפלחה היו הכי בעולם (...). הפלחה היה להם שולחן של הפלחה. באמצע, בשולחן ארוך (...). תשמעי אני למשל היה לי מאבק ענק עם... ענק, במושגים שלי כי אני, עוד פעם, ילדה נורא טובה אבל, הגעתי עד המזכירות. היה מאבק בסוף י"ב כשהיה לי זמן לעבוד לפני הגיוס וגם כשחזרתי מהצבא והייתי צריכה לעבוד שנה בשביל לחסוך כסף וזה, אני רציתי לעבוד באבוקדו. כל התיכון עבדתי באבוקדו אבל הם כמוכן ייעדו אותי לעבוד בבתי ילדים. ובחור אחר שדווקא לא עבד באבוקדו לפני זה, אלא עבד, אני אפילו לא זוכרת איפה, הוא ברור שהוא עבד באבוקדו. ואני כאילו אמרתי למה? כאילו אני יודעת לנסוע על טרקטור מגיל ארבע עשרה, ואני תמיד הייתי בזה, ואני רוצה להמשיך בחקלאות! אמרו לי לא. צריך אותך בבתי ילדים.

מאחר והמחקר מראה כי המיקום החברתי השפיע על חווית המרחב, השייך ל'ענפים' השפיע בין השאר על האופן השונה שנשים וגברים חוו את המרחב. הענפים שזכו ליוקרה רבה יותר בקיבוץ, שבאה לידי ביטוי גם במרחב חדר האוכל היו תמיד ענפים שנתפסו כ'גברים', ונשים מעטות היו חלק מהם. ענפי השירות, שבהן עבדו בעיקר נשים היו לרוב בתחתית סולם היוקרה.

הסדרי הישיבה כביטוי לסטאטוס חברתי

כל אותם מעגלי שייכות, אשר ביטאו הבדלים בסטאטוס החברתי, באו לידי ביטוי באופן הישיבה בחדר האוכל. הסוגיה איפה ובחברת מי לשבת הייתה בעלת משמעות חברתית רבה אשר יצרה במרחב חדר האוכל מעין מפה המשרטטת את מבני הכוח והמעמדות בחברה. כך מתארת זאת דורית:

זה היה ההירארכיה של הקיבוץ, היא רק באה לידי ביטוי בחדר אוכל: יש את השולחן של המסכנות. שהן גם נשואות, אבל גם רווקות, או גם גרושות, תמיד אוסף כאלה, תמר ורינה כאלה, מין טיפוסיות כאלה ש... אולי דווקא הן התחתנו בסוף, בסוף אני חושבת שהן התחתנו, אבל הן לא נחשבות, הן לא ממשפחות טובות (...). הן לא... ההורים שלהן לא נחשבים, האחים שלהן... הן לא... מהאצולה. הם יושבים ביחד. אין להם גם משפחות רחבות וגדולות כאלה, שהם תופסים שורה, הם לא נחשבים. אז הם יושבים יותר כזה בקרוב. קרוב לכניסה יש להם מין מקום כזה (...). מצד שני יש משפחה קבועה שישבה כל החיים, זה משפחת X, משפחה מאד גדולה, והם היו חמישה... הם היו בקיבוץ ארבעה אחים ולכל האחים היו חמישה ילדים וכהנה וכהנה זו הייתה משפחה מאד גדולה אז היא הייתה יושבת בשולחנות הראשונים (...). היה גם מעמדות של העבודה, ה'מספואיניקים' היה להם סטייל כזה, היה להם וספות זה היה נחשב

נורא... הם היו פותחים מים, סוגרים מים\ כל מיני מושגים כאלה... אז הם היו יושבים עם הנשים שלהם, היו מקומות עבודה שהיה להם מין משהו חברתי כזה הם היו יושבים ביחד, היו מקומות עבודה שלא, אז יושבים בתור חבורות של שכנים. (...) זה מאד תלוי אבל **אין ספק שהטובים יושבים עם הטובים והעלובים יושבים עם העלובים**. לא היה ערבוב! (ההדגשה שלי).

אנשים בחדר האוכל ישבו כמעט תמיד עם כאלו שדומים להם, בעלי סטאטוס חברתי זהה. מי שהיה בתחתית הסולם ישב עם עוד אנשים כמוהו, ולהיפך. אלו שישבו לבד נתפסו כחריגים - מוזרים או מסכנים. לעיתים היו אלו אנשים מבוגרים מאד, יוצאי שואה, בעלי התנהגויות לא נורמטיביות. לפעמים הם נתפסו כימשוגעים' או חולי נפש. אותם אנשים שנתפסו כ'הבודדים', יכלו לעיתים לשבת לשולחן בחברת חריגים אחרים כמוהם, על מנת שלא להרגיש לבד, אך לעולם לא עם שאר החברים, תמיד עם בני מינם. שולחנות אלו נקראו לעיתים: 'שולחנות המנוודים', והיוו ניגוד חריף לאותם 'פרלמנטים' שבשולחנות האחרים. בועז מתאר זאת כך:

יש שולחנות של המנוודים, יש שולחנות של המקובלים, לגמרי. (...) את רואה מעמדות, את רואה מנוודים, (...) לפני איזה זמן למשל, בת הזוג שלי שבאה מפרדס חנה – אמא שלה היא די ערירית, והיא כל הזמן מוטרדת מזה שהיא לבד. אמרתי לה – תראי איזה יופי: כי בדיוק ראינו שולחן שישבו בו ארבעה חבריה שהם ניצולי שואה, שבכל מקום אחר הם היו ערירים בביתם. בס באים לחדר אוכל והם יושבים ארבעתם יחד בשולחן, והנה הם ביחד- הם לא לבד. זאת אומרת – יש פה גם את הסולידריות שבמקום אחר אתה נורא לבד ופה פתאום אתה רוצה להיות ביחד אז אתה ביחד, אתה לא לבד.

עידית: אם הם היו רוצים לשבת בחברת אנשים אחרים, לא ערירים, הם היו יכולים?

בועז: לא בטוח, אבל עדיין אתה יושב בחדר אוכל אתה יושב במקום המוני, אתה לא לבד. אתה חלק ממשוהו – יש אור, ויש רעש, יש ילדים ויש שמחה. פה אתה לא לבד. גם אם אין לך משפחה עם המון ילדים, וגם אם אין לך נכדים, וגם אם המשפחה שלך עזבו את הקיבוץ – אתה בא לחדר אוכל – אתה חלק מקבוצה! אתה חלק ממשוהו גדול, אתה חלק מרוב. אתה לא לבד.

גם לאותם 'בודדים' – מנוודים, משוגעים או חריגים – הייתה חשיבות בחברה. דרכם ומולם גיבשו האחרים את הנורמטיביות שלהם, את השייכות שלהם, ואת תחושת הכוח של הקהילה. פעמים רבות הם גם הפכו לסוג של קאלט, שסביבו נרקמו סיפורים שסופרו שוב ושוב סביב השולחנות בחדר האוכל.

מלבד ה'בודדים', קבוצה נוספת אשר הוגדרה כלא שייכת למרחב כללה את ה'זרים', או האורחים (שלפעמים כונו גם 'חוצנים'). היו אלו למשל מתנדבים, חברי אולפן, עובדים שכירים במפעל, ילדי חברת נוער או סתם אורחים של חברים. אלו ללא ספק לא היו שייכים למרחב, אולם מעמדם היה טוב יותר משל הבודדים. בישיבה בחדר האוכל לא היה ערבוב – מתנדבים או עובדי המפעל למשל, לא ישבו לעולם עם בני משק, אלא בשולחן משלהם. אולם המבט עליהם היה מלווה בהתרגשות או סקרנות, ולא מהול ברחמים.

רבים מן הפרסומים בעלוני הקיבוצים באותן שנים עסקו בסוגיית ה'זרים' – צריך היה להגביל את פעילותם בחדר האוכל ואף לחנך אותם לאכילה נכונה והתנהגות נכונה. עלוני הקיבוצים מלאים בתלונות חברים הנוגעות לריבוי האורחים הפוקדים את חדר האוכל בארוחות או במסיבות קיבוץ ופוגמים בתחושת הביתיות. יחד עם זאת אותם 'זרים' הביאו עימם גם משהו מסעיר. משהו שונה - מאיים ומושך בו זמנית. זה בא לידי ביטוי למשל באופן שבו מתארים את המתנדבים, אשר היו מוקד תמידי למבטים, רכילויות וסקרנות. כך מספר בועז :

לא דיברנו עדיין על המתנדבים... זה היה עסק בפני עצמו ובחדר אוכל זה היה עניין מרכזי. מתנדבים/ מתנדבות, שהיו בשבילנו בגיל ההתבגרות עניין מאד חשוב, היה להם תמיד שולחן קבוע של המתנדבים. אצלנו היה אולפן לעולים חדשים אז היו שני שולחנות של האולפניסטים, שהיה מאד מקביל למתנדבים ואחר כך החברה הצעירים. לא ראית אינטגרציה. לא היה שיתוף, לא ראית קיבוצניקים ומתנדבים באותו שולחן. רק אחר כך בבריכת שחיה. בחדר אוכל זה היה נפרד. אבל זה היה מאד בולט.

למקום הישיבה הייתה חשיבות גדולה. מי שלא ישב במקום הנכון, בהתאם לנורמות, חווה מבוכה רבה. חן, למשל, כבר בתחילת השיחה בינינו סיפר לי על מקרה אחד חריג שקרה לו לפני שנים רבות :

אני זוכר משהו מביך אבל כן : כשהייתי בבדיקה אצל הרופא, הלכתי לאכול, הרופא גם בא לאכול והוא התיישב איתי. (...) זה הייתה ישיבה שהייתה מאד מביכה. הוא התיישב איתי בשולחן. ובגלל זה כאילו... הייתי ילד – מה אתה עושה מול הרופא? (...) זו הייתה הסיטואציה אבל, אני לא זוכר כבר למה, באופן עקרוני זה באמת כאילו, כן - או עם העבודה, או עם החברה מהשכבה, או... אה... כן זה נורא קבוע כזה.

הרופא, שהיה עובד חוץ, לא היה מודע מן הסתם לקודים של הישיבה, וברור היה שהוא לא שייך, אולם הטעות שלו יצרה אי נוחות גדולה אצל חן משום שהיא כפתה גם עליו את החריגה מהנורמה.

שיתוף באוכל הוא אקט של הכללה והשתייכות, אך הוא גם קובע גבולות ותוחם, ומגדיר מי שייך ומי מודר מהכלל (Douglas, 1975). השהייה במרחב חדר האוכל מעלה שוב ושוב את שאלת השייכות: האם אני שייך, למקום? לקהילה? האם המקום שייך לי? אנדרו בלנטיין טוען, בספרו אודות עבודתם של דלו וגוואטרי, כי ניתן ללמוד על זהותו של מרחב דרך השאלות שנשאלות בו, כלומר, השאלות אשר נשאלות במרחב מסוים על ידי המשתמשים בו מגדירות את הזהויות של אותו מרחב (Ballantyne, 2007). במרחב של חדר האוכל הקיבוצי נשאלת כל הזמן שאלות הנוגעות לשייכות: "האם אני שייך/כת?" ו"למי אני שייך/כת?" כלומר זהות המרחב קשורה תמיד בשייכות. ההתנהלות במרחב מבהירה וקובעת מי שייך ועד כמה, מי מודר ומי אורח. כך לדוגמא נכתב באחת הגלויות: "היא החברה הסגורה והדוקה שנפגשת 3

פעמים ביום וכשנכנס זר לחדר האוכל הוא מקבל כינוי של "שבתאי" – אורח שמגיע בשבת לחדר האוכל, "חגאי" – אורח שבא רק בחג".

שאלת השייכות עומדת כל הזמן על הפרק במרחב של חדר האוכל. כל יום מחדש, כל כניסה וכניסה, שואל את עצמו היחיד: מה מצבי? מה מיקומי החברתי? לדוגמא: "חדר האוכל, שלי? האם אני שייכת למקום? האם אני אורחת?/ גם בושה גם גאווה... ", וגם: "ח"א בשבילי הוא המקום האופטימאלי לבדוק באיזה שלב של התגבשות אני. האם אני מרגישה 'קיימת' או 'לא קיימת', האם מסתכלים עלי, האם יש לי עם מי לשבת...".

התשובה לשאלות אלו תלויה היו תמיד גם במעגלי השייכות שאותם הזכרתי – המשפחה, הקבוצה ומקום העבודה. מהמחקר עולה כי פרטים בעלי סטאטוס חברתי גבוה לא חוו את הפיקוח באותו האופן שבו חוו אותו בעלי הסטאטוס החברתי הנמוך. דורית לדוגמא, מספרת שהסתובבה בקיבוץ בתחושת ביטחון משום שנולדה ל'משפחה הנכונה': "אני מרגישה שאני באה ואני הולכת על המדרכה – אני **מרופדת** כזאתי, בהרגשה שלי. תמיד אני אומרת שזה גם מה שליווה את חיי, אני יצאתי לעולם **נסיכה**, נסיכה בלי גרוש אבל **נסיכה**". זה בא לידי ביטוי בחדר האוכל בין השאר באופן שבו חוותה את הפיקוח החברתי. בתיאורה היא מתייחסת לשולחן של נשים שאותן היא מכנה 'הרכלניות' ואומרת:

...אז הן יושבות שם, כאילו קבוע והיו טוחנות כל מי שעובר. היית יודע שהן טוחנות אותך, מסתכלות עליך, הן גם לא... נטולות עכבות כאילו, מסתכלות עליך. אבל אני גדלתי, אמא שלי גידלה אותי: 'שידברו עליך! כאילו זה החיים! את תלכי וידברו עליך, תארי לך שלא ידברו עליך? את צריכה ללכת – שידברו עליך שיראו אותך', כאילו, ככה היא הייתה אומרת לי, ואני אומרת אותו דבר: אם אומרים לי 'אוי בדיוק רק דיברנו עליך' אז אני אומרת: איזה מזל, כאילו, טוב שדיברתם עלי... אתה הולך לחדר אוכל – מדברים עליך, רואים אותך... לא חשבת, כאילו... לא יודעת איך להסביר לך... מה כבר אפשר להגיד עלי משהו רע? מה? מה יגידו עלי, כאילו, מה זה כבר משנה, וגם מי?

ועם כל זאת מתברר כי גם עמדת הכוח לא נחוותה כמשהו קבוע ויציב אלא כעמדה שעומדת כל הזמן למבחן ויכולה תמיד להשתנות. כל טעות נספרת, כל מעידה נרשמת. איש לא יכול לנוח על מקומו, גם אם הוא נמצא כרגע בעמדה שנדמית כחזקה. הטעויות החברתיות ארבו כל הזמן ועלולות היו במקרה הטוב, לגרום לחבר מבוכה, ובמקרה הרע – לגרום נזק של ממש לסטטוס החברתי שלו.

פרק 4

החוויה הסובייקטיבית של היחיד מול הקולקטיב במרחב

"חדר האוכל בשבילי :

"תנשמי עמוק לפני שאת נכנסת.

עוד שנייה כל האינטימיות שלך תיעלם ותיעלמי בתוך התחפושת שלך.

כולם אוהבים אותך, כולם רוצים בטובתך, ומחייכים אליך...

אז למה זה כל כך מתיש?⁸⁷

הגישה הפנומנולוגית, כפי שנכתב במבוא, שמה דגש על האופן שבו האדם השוהה ופועל במקום קונקרטי חווה אותו. הפנומנולוגיה לומדת את הסמלים ואת המשמעות שלהם לגבי האדם ואת תחושות המשתמשים כלפיהם, במטרה להבין את המקום כתופעה מורכבת ורב ממדית. גם לפבר טען כי האדם חווה את המרחב וחושב עליו, אלא שהחוויות והמחשבות הללו מתרחשות בתוך מרחב חומרי המשפיע עליו. מכאן שיש לראות את המרחב בעת ובעונה אחת הן בבחינתו המושגית והן בבחינתו הפיסית, ולא פחות מכך באופן שבו הוא מוכל במערכת היחסים החברתיים ובאידיאולוגיה המעצבת אותו.

פרק זה דן בחוויה של המרחב כחלק בלתי נפרד מהמבנה הפיסי, וכן מהדגמים התרבותיים שהתפתחו בו. כל אותם דגמים תרבותיים אשר תוארו בפרק הקודם הבנו על האופן שבו נחוה המרחב על ידי המשתמשים בו. האינטראקציה שבין דגמים אלה לבין גודלו, מיקומו וצורתו של המבנה, היא שהבנתה את החוויה של היחיד במרחב חדר האוכל.

בניגוד לפבר, אשר מתייחס לחווית המרחב רק דרך התוצרים הסימבוליים של המשתמשים, מטרתי בפרק היא לנתח את החוויה בכללותה, כחוויה חוויה מנטאלית חושית וגופנית בעת ובעונה אחת. מרכיבים שונים של החוויה במרחב כבר תוארו במהלך הפרקים הקודמים, שכן, כפי שנאמר, יש קושי לייצר הבחנות מוחלטות בין מרכיבי המרחב. משום כך הפרק הנוכחי מתמקד בחוויה הסובייקטיבית של היחיד מול הקולקטיב – מרכיב שהיה משמעותי מאד במרחב חדר האוכל, שהוצג כמרחב ממשמע שבו השייכות והזהות עם הכלל נתפסה כחשובה ביותר.

4.1 'היחיד והבדידות'

חבר הקיבוץ בתקופה שבה עוסק המחקר חווה את המרחב של חדר האוכל מצד אחד כחלק מקולקטיב, ומהצד השני כיחיד הניצב מול הקולקטיב. שני ממדים אלה של החוויה יכלו להתקיים בו זמנית: היחיד חווה את המרחב כגדול, נדיב, שופע ועוצמתי, עמוס בגירויים וחיים משל עצמו, ובו בזמן הוא חווה אותו

⁸⁷ מתוך אוסף הגליונות.

גם כמאיים ומלחיץ, והרגיש בו חשוף ובודד. סדר, שייכות וביטחון התקיימו שם במקביל לזרות, ניכור וחוסר ביטחון.

המרחב של חדר האוכל מתואר לעיתים קרובות, הן בראיונות והן בגלויות, במונחים של גודל ועוצמה. תחושת ההשתאות של היחיד אל מול גודלו הפיסי של המבנה מובעת למשל בדבריו של חן:

בערך בשנת תשעים זה היה סוף שנות השמונים- תשעים, עשו לו שיפוץ **עצום** (...). אז עשו חדר אוכל **ענק!** ויוצא דופן, זאת אומרת האולם קולנוע, שעכשיו משמש כאולם קולנוע זה חלק מהחדר אוכל. אה.. וזה ממש **היכל עצום**.

חוויה זו באה לידי ביטוי במיוחד בטקסים של חג או בערבי שיש. כך מתארת זאת אורית:

יש לי תמונות של ה**עוצמה** של החדר אוכל (...). ביום שיש שולחן **ענק** במרכז בין שני האגפים, עם סלטים וסידור פרחים **ענק** ויפה במרכז השולחן. אני זוכרת שכשהיינו באים לארוחת צהריים ביום שיש אז אסתריקה כבר הייתה עובדת על סידור הפרחים. ובערב את באה ו... יה זה משהו ממש **עוצמתי!**

ההתייחסות איננה רק למימדיו הפיסיים של המבנה. בשנות השבעים והשמונים היה חדר האוכל הומה אדם ומלא חיים, בייחוד בימי שיש ובחגים. התחושה של היחיד הייתה שהוא חלק ממשהו שגדול ממנו, משהו שנותן לו כוח וביטחון. העוצמה של היחיד ניכרת בדבריה של אביבית:

ביום שיש ערכו גם באמצע שולחנות ארוכים-ארוכים כאלה על תמורים, שולחנות... מתקפלים כאלה, **וכל** הקיבוץ היה יושב ביחד, אני לא יודעת – בשנות השמונים היה אלף איש! אז זה היה ארוחות ערב כאלה עם הילדים וכולנו היינו חברים היה בערך 600 חברים ו400 ילדים, זה היה קיבוץ מאד-מאד פעיל וגדול וצעיר.

החוויה החזקה לא נבעה רק מכמות האנשים. בתיאורי ערבי שיש והחגים בחדר האוכל, בולט השימוש החוזר בביטויים כמו 'גדול', 'ענק', וכולם'. הדגש בתיאורים הוא על העוצמה של החוויה בסיטואציות הללו. ההכנות הארוכות והקפדניות לקראת כל חג יצרו את ההבדלה במרחב ביו ימי החול לבין ימי חג ומועד, והטקסים שחזרו על עצמם בדיוק רב מדי שנה בשנה העניקו לפרט תחושה של ביטחון. כך מתארת אביבית:

פסח, בקיבוץ שלי לפחות, זה היה חג ענק! זה היה חג שמתכוננים אליו מפורים בערך ... משפורים נגמר... והיו עושים תכנית אמנותית: קודם כל היו פותחים את כל החדר אוכל, היו עורכים את כל

החדר אוכל באיזה שהיא צורה מיוחדת, עם מפות לבנות ועם כלים ועם ככה, ועם אגרטי פרחים (...)
 פסח זה 1200 איש! (...) היו מרימים במה ענקית בחדר אוכל, והייתה תכנית אמנותית של שעה וחצי
 אולי, מקהלות וריקודים, והילדים היה להם... זה היה מסורת כזה, תמיד ילדי כיתה א' היו שרים 'מה
 נשתנה', הייתה מקהלת ילדים ומקהלת מבוגרים, והיה שיר אחד קבוע של פתיחה שהיו עושים ביחד –
 הילדים והמבוגרים ואז היו לפעמים מאה, מאה חמישים איש על הבמה שרים ביחד, ותמיד היה כל
 מיני הרכבים מוסיקליים, ותמיד הבנות ה'מוסדניקיות' שלמדו בלט היו עושות איזה ריקוד יציאת
 מצרים, עם בגדים כאלה של פרעונים, אני יודעת... זה היה מסורת.

העובדה שמבנה חדר האוכל היה יוצא דופן בין המבנים בקיבוץ, שהוקדשה בו מחשבה תכנונית רבה ואף
 הושקעו בו משאבים רבים יותר מאשר במבנים האחרים, השפיעה אף היא על התחושה שהמקום הוא
 מיוחד ומשמעותי. האלמנטים המבניים הייחודיים, כמו למשל הגג הנפתח באחדים מחדרי האוכל תרמו
 לחוויה. בתיאור של חן, למשל, ניתן לראות כיצד החוויה עוצבה מצד אחד על ידי האלמנטים הפיסיים של
 המבנה, ומצד שני על ידי הנורמות הנהוגות בקיבוץ, במקרה זה הנורמה שילדים לא הורשו להיכנס
 לסרטים שהוקרנו בחדר האוכל:

אצלנו בקיבוץ היה חדר אוכל עם גג נפתח, חשמלי, זה... הוא היה נפתח בקיץ, היו מקרינים בו את
 הסרטים בימי שלישי, היינו מטפסים על הגג לפעמים להציץ לסרטים שמה, לראות את זה וגם זה היה
 פלא כזה שפתאום החדר אוכל נפתח והחוויה אחרת לגמרי של... את הסרט אתה רואה מלמעלה אבל גם
 אם אתה יושב למטה לדעתי כל מי שנמצא בחדר אוכל, כולם... חדר אוכל הוא חוויה אחרת לגמרי, הכול
 פתוח לגמרי... בעצם שני האגפים היו נשארים עם תקרה גבוהה אבל האודיטוריום באמצע, החלק הגדול,
 היה נפתח לגמרי. בקיץ הוא היה פתוח המון-המון זמן.

אנשים רבים מילאו את המקום והצפיפות הייתה חלק משמעותי מחווית המרחב. ברוב המקרים הצפיפות
 מתוארת דווקא כחוויה טובה שמעצימה את תחושת השייכות של היחיד, כחלק מקבוצת אנשים גדולה.
 המרחב נחוה כמקום של חיים ופעילות שוקקת, ולא של צפיפות בלתי נעימה, כפי שעולה מדבריה של
 אביבית:

בימי שישי היה מאד-מאד צפוף. היה עוד כמה קטעים שהיו בחדר אוכל, עכשיו אני נזכרת, דברים שלא
 חשבתי עליהם **שנים**, קודם כל היה הקטע של ה'לרוץ בין הרגליים של האנשים' - כשהיינו קטנים,
 בייחוד אני ואחותי עשינו את זה אני לא יודעת עם עוד ילדים עשו את זה, אבל לנו היה את הקטע ש...
 כשהראש שלך הוא בגובה של המותניים של כל העולם, אז זה אומר, מה גיל חמש כזה? שש? אז זה נורא
 קטע, לרוץ, בין כולם. היה נורא-נורא צפוף.

חווית הגודל והעוצמה מלווה הייתה בתחושה של שפע. תקופה זו, של שנות השבעים ותחילת שנות השמונים, אכן הייתה תקופה של שגשוג בתנועות הקיבוציות, אבל השפע המתואר הוא יותר בחוויה - גם אם הכול מאד בסיסי וצנוע התחושה הייתה שלא חסר כלום ויש את כל מה שצריך. כך הגדירה זאת מיכל: "קיבלתי זוג סנדלים אחד, זוג נעליים, לא היה חסר לי כלום, יש לנו סרטונים מכיתה ב' אנחנו כולנו שדופים עם כל הצלעות בחוץ לא היה חסר לנו אוכל, כלום! כל היום רצנו והשתוללנו בחוץ ושיחקנו ושמענו סיפורים". מרבית המרואיינים מתארים זאת מנקודת מבטם בתור ילדים. התיאור של דורית מדגיש את **החוויה של השפע, חוויה שלא בהכרח הייתה מעוגנת במציאות:**

כשאני נכנסת לחדר אוכל והכול יש, ותחושה שיש **שפע**, והכול כל הזמן יש, זה לא נתאם למציאות. הייתי בטוחה שזאת המציאות כלומר אני לא יכולה לדעת מה היה במציאות אבל אני הייתי בטוחה שיש שפע. יש שמנת ולחמניות, שוקולד כזה שהיו עושים בקיבוץ, ומרגרינה, כל הדברים שבשבילי אז כילדה זה נראה לי שזה, שזה גן עדן.

הכול בחדר האוכל היה מאד קבוע וברור – החל מהמנות הקבועות שהוגשו בימים קבועים, המשך בשעות הארוחות וכלה בטקסי החגים שחזרו על עצמם בדיוק מוחלט כל שנה. בגלויות ישנן דוגמאות רבות לכך, לדוגמא: "מסדר את השבוע – כל יום בשבוע אוכל אחר, יום ראשון-גולש, יום שני - פירה וכך הלאה, לפי האוכל ידעתי איזה יום". רבים מכותבי הגלויות וגם מהאנשים עימם שוחחתי תיארו את תחושת הביטחון שהקנה להם הסדר הזה, הידיעה מה יהיה בכל יום בשבוע, או בכל חג במהלך השנה, ובשנה שאחריה. יש דברים קבועים, יש טקסים קבועים.

מנגד ובו זמנית חווה חבר הקיבוץ את המרחב גם כיחיד העומד אל מול קולקטיב שהוא לא תמיד יכול להיות בטוח בשייכות שלו אליו. אותם אנשים אשר תיארו את המרחב כמרשים ועוצמתי מתארים לעיתים במקביל גם חוויה של בדידות עמוקה, כמו שעולה למשל מהסיפור של אורית:

לא תמיד היה הרבה חבריה, אני זוכרת שהיה כזה: 'אופס נשארתי כמעט לבד'. בגיל ההתבגרות – המקום הזה בין הציבורי לאישי – הכול התערבב. בתור ילדה זה היה הרבה יותר פשוט. אני זוכרת את זה בצורה הכי חריפה – להפתעתי אצלנו עוד רקדו ביום העצמאות ריקודי עם בחדר אוכל עד גיל מאד מאוחר שלי, עד כיתה י' יא' יב' – סוף שנות ה-80. החברה הטובה שלי הייתה מין רקדנית כזאת והשתתפה בריקודי עם, ואני לא מצאתי את עצמי, גם רציתי להשתתף ולהיות איתה ומצד שני הייתי רקדנית מאד-מאד גרועה. אז מידי פעם הצטרפתי למעגל, התבלבלתי בצעדים והייתי נבוכה וישבתי בצד על השולחנות מסביב ואז פתאום הרגשתי נורא בודדה ומה אני עושה פה כל כך הרבה זמן, אין לי לאן ללכת, אין לי משהו אחר לעשות, ולא בא לי ללכת. כשאני חושבת על החשבון שלי עם הקיבוץ זה שייך בעיקר לשנים האלה. העניין הזה שאין לי **מקום**. אז המחשבות האלו על ההיקלעות שנה אחרי שנה ליום

העצמאות בחדר אוכל, ההרגשה הלא טובה שם בציבוריות הזו, שהיא מקום שלא נח לי בו, ומצד שני אין לי מקום יותר טוב ללכת אליו. כי לא רציתי בשעה כזאת ללכת אל ההורים והחדר במוסד גם לא מי יודע מה אטרקטיבי, ואני כן רוצה להיות בחג ועם כולם, ומצד שני בסיטואציה הזאת אני מרגישה מאד-מאד לא נח.

החיפוש אחר מקום להיות בו, והתחושה, שמתארת אורית, ש"אין לה מקום" הוא משמעותי מאד בהקשר של חדר האוכל. לא ברור אם היה זה הרצון להיות ביחד, או הפחד מלהיות לבד, או שניהם גם יחד, אשר הובילו את היחיד לחדר האוכל במקום להישאר במרחב הפרטי. המחשבה שהוא לבד בחדרו בזמן ש'כולם' עכשו ביחד בחדר האוכל הייתה בעיקר מלחיצה – הוא תמיד הרגיש שהוא מפסיד משהו. אולם חדר האוכל לא תמיד סיפק את תחושת היחיד הנכספת. לא תמיד הוא סיפק מפלט מה'לבד', ולפעמים הוא אף חידד אותו, כפי שעולה בשיחה שלי עם מיכל :

מיכל : אני יכולה לספר לך על עוד קטע ... טוב זה קצת מביך אבל מה אכפת לי, אני כבר בת חמישים... (...). השתחררתי מהצבא בגיל עשרים ושתיים, אה... זה היה תקופה שהשבתות היו ככה, היו לי קצת קשות ומשעממות, והיה לנו בחדר אוכל טלפון לקבל שיחות וטלפון ציבורי, ועל ידו היו שניים שלושה כיסאות. ואז אם מישהו קבע איתך וזה חיכית לטלפון. אני זוכרת את עצמי בשבתות פעם או פעמיים, לא מלא פעמים, אבל... פשוט יושבת שם כאילו אני מחכה לשיחה, בלי שחיכיתי לשיחה, ידעתי ש...
עידית : חיכית שייכנס מישהו?

מיכל : לא, כדי להיות באיזה מקום כי בחדר אוכל להיות לבד לא רציתי, ושם היה תפקיד – שם אם את יושבת לבד, אז את מחכה לטלפון. פשוט לא מצלצל.

החוויה של אי-השייכות הייתה משמעותית מאד עבור אלו שגדלו בקיבוץ. אפילו אלו שלא הורשו להיכנס לחדר האוכל רק בשל גילם חוו זאת כחדרה. אני לומדת זאת מכך שהעובדה שהדבר הראשון שהזכר בכל אחד מהראיונות שערכתי, ללא יוצר מן הכלל, היה העובדה שילדים הם לא הורשו להיכנס לחדר האוכל. האיסור להיכנס הפך את חדר האוכל למושא לכיסופים של הילדים ואת חווית הכניסה למרחב, באירועים מיוחדים או לאחר שהאיסור הוסר, לחזקה ומרגשת במיוחד. כך מתארת זאת אורית :

בשנות השבעים, את יודעת מה אני זוכרת? שהעירו אותנו בלילה – בשבעים ותשע - בבית ילדים, כשנחתם הסכם השלום עם מצרים. עם פיגמות, בלילה לקחו אותנו לחדר אוכל להצטרף לחגיגה של המבוגרים. זה היה משהו מאד מאד **עוצמתי**. זה היה מקום של מבוגרים – אנחנו אכלנו עם ההורים ארוחות ערב וגם ימי שישי, אבל נגיד היה מאד חזק שלפורים של החברים בחדר אוכל היה אסור לנו

להיכנס, ובחדר אוכל צריך לדעת להתנהג – אמרו לנו אם תמשיך לצרוח יוציאו אותך מהחדר אוכל, מקום של כבוד ושל מבוגרים וצריך לדעת איך להתנהג.

תיאורה של אורית ממחיש את האופן שבו האינסור להיכנס העצים את המשמעות הסימבולית של המקום והוא נתפס כמקום שעל מנת להתקבל אליו יש לעבור תהליך חניכה כלשהו, ולעמוד בתנאים מסוימים. בניסיון לבטא את החוויה של היחיד במרחב חוזרת שוב ושוב המילה 'מבוכה', כמאפיין משמעותי של החוויה. האנשים שעמם שוחחתי השתמשו לעיתים קרובות במילה זו לתיאור תחושתם: מי שנאלץ לשבת לבד, למשל, חווה זאת בעיקר כסיטואציה מביכה, אשר נבעה מהתחושה שלו שכולם באותו רגע מסתכלים עליו והוא מודע בכל רגע למעשיו - איך הוא אוכל, לאן הוא מסתכל וכן הלאה. רובם מתארים שהעדיפו לעשות כאילו הם קוראים עיתון כדרך להתמודד עם המבוכה. אולם גם הישיבה בחברה תוארה לעיתים קרובות כמביכה עבור היחיד – בין אם הוא ישב בחברת אנשים שאינם מקבוצת ההשתייכות שלו, או שהחברה של אותה קבוצה שאליה הוא שויך לא הייתה חברה שנה לו במחיצתה. הארוחה הייתה לאירוע חברתי שבו נהוג לדבר על יד השולחן, גם אם אין שפה משותפת או שאין מה לומר, רק משום שלשתוק זה מביך. מורן,⁸⁸ למשל, מתארת את הארוחה עם המשפחה בערב שישי כארוחה שבה הרגישה הכי שלוה, משום שבחברת המשפחה היא לא הרגישה שמצפים ממנה לדבר, ובישיבה עם החברים היא הרגישה תמיד מבוכה ולחץ שמא לא יהיה לה משהו "מספיק מגניב" להגיד.

העמדה של היחיד אל מול 'כולם' יצרה חוויה של לחץ נפשי תמידי. כבר בסעיפים הקודמים תיארתי את תחושת הלחץ שליוותה את השהיה במרחב חדר האוכל, כמו גם את ההכנות לקראת ההליכה אליו. כמעט כל מי ששוחחתי איתו תיאר את החוויה כמלחיצה, גם כאשר היא נתפסה כחוויה טובה. בגלויות, למשל, הלחץ מובע פעמים רבות כתחושת חרדה של ממש, כמו למשל במשפט: "היסוס. פסיעה. נגיסה. ביאוס. תלוו אותי פנימה תלוו לבחוף". הפחד של היחיד מלהיות לבד אל מול 'כולם' עולה בדוגמא נוספת: "תנשמי עמוק לפני שאת נכנסת. עוד שנייה כל האינטימיות שלך תיעלם ותיעלמי בתוך התחפושת שלך. כולם אוהבים אותך, כולם רוצים בטובתך, ומחייכים אליך... אז למה זה כל כך מתיש?" היחיד הרגיש חשוף כל הזמן לציבור, ללא כל יכולת להסתתר, ללא אפשרות לאינטימיות, כמו שהגדיר זאת חן: "... תמיד הייתה תחושה שמסתכלים עליך כל הזמן". מיכל מתארת זאת באופן מוחשי:

מיכל: יש משהו בעניין של הכניסה לחדר אוכל ובהרגשה שכל העיניים מסתובבות אליך (...). זה תחושה כזאת, שאתה כאילו נכנס לתוך, אני מנסה לחשוב ככה איך לתאר את זה – כאילו לתוך איזה ערפל סמיך כזה שאופף אותך ועוטף אותך, וזה לא הליכה כזאת משוחררת, חופשית, אני יכולה להגיד לך שבגיל עשרים ושמונה, עשרים ושמונה, נשואה, עוד לא אמא, נסעתי לטיול בתאילנד, ופעם ראשונה חוויתי

⁸⁸ ראיון מתאריך 23.02.15

הרגשה שאני הולכת במקום שאף אחד לא מכיר אותי! עכשיו זה לקח בדיוק עשר דקות ואז מישהו הכיר אותי, כי כל הישראלים... אבל אני זוכרת... את העניין הזה שכולם מכירים אותך ויודעים עליך הכול הכל-הכל! זה עוטר אותך, זה משהו שנמצא...

עידית: ההרגשה הזאת שלא מכירים אותך הייתה הרגשה נעימה?

מיכל: כן. מדהימה. מדהימה. אז תפסתי איך אני חיה, באיזה... מצד שני כשאתה חי ככה כל החיים אז אתה לא יודע, זה משהו שמאד... מאד טבוע לך... ההרגשה הזאת שברגע שאתה נכנס, אז... במלחמה (צוק איתן) היה מישהו שכתב (...). על החמאסניק שחפר מנהרה ויצא באמצע חדר אוכל – הוא נורא נבהל כי כולם הסתכלו אז הוא חזר בחזרה...

חלק ניכר מהלחץ הנפשי נבע מהצורך של היחיד לעטות על עצמו כל זמן שהיה במרחב מעין מסכה שתאפשר לו לא להיות חשוף באמת. המודעות הבלתי פוסקת לכך שהוא נצפה ומבוקר כל הזמן לא איפשרה לו להתרווח ולהשתחרר.

4.2 הגוף במרחב

”חדר האוכל בשבילי :

להיכנס לבד

עם מגש ביד

אוברול צהוב וחגורה מזהב,

שממגנטת מבטי כולם

איש אינו מרגיש מה עובר עלי

הידיים רועדות והמבט מחפש מקום מפלט.

גם כיום לאחר כמעט 40 שנה אחרי,

מזכירים אותי בתוך האוברול הצהוב”⁸⁹

התיאור של מיכל בסוף הסעיף הקודם מביע את החשיפה כתחושה פיסית המורגשת בגוף, כמו מעין ערפל סמיך שאופף אותה ומבודד אותה. הגוף הינו חלק משמעותי מהחוויה של המרחב. כל גוף חי הוא גם מרחב בעצמו וגם נמצא בתוך המרחב, טוען לפבר (Lefebvre), הוא מייצר את עצמו במרחב בו בזמן שהוא מייצר את המרחב (Simonsen, 2005). ”כדי להבין את המרחב החברתי כמורכב משלושה ממדים, עלינו לפנות שוב לגוף. מה גם שיחסו למרחב של 'סובייקט' הנמנה עם קבוצה או עם חברה מחייב את יחסו לגופו שלו –

⁸⁹ מתוך אוסף הגליונות.

ולחיפך. כשהיא נתפסת באופן כולל, העשייה החברתית מצריכה שימוש בגוף: השימוש בדיים, באיברים, באיברי החישה, מחוות העבודה ואלה של הפעילויות שמחוץ לעבודה" (לפבר, 2005: 189).

הגוף קולט את המרחב בראש ובראשונה באמצעות החושים. זה בא לידי ביטוי באופן שבו אנשים זוכרים ומתארים את המרחב. השהיה במרחב חדר האוכל הייתה חוויה חושית בעיקרה. כך הוא נחוה וכך הוא גם נשמר ועולה מאוחר יותר בזיכרון, אפוף בריחות, צבעים טעמים וקולות, כמו למשל בדוגמאות הבאות מהגלויות: "המהומה המהבילה במטבח / מרק העוף הטבעי המופלא / אותם מים שבעבעו בין העופות / והירקות המתבשלים / ליל הסדר, 'הגיע ליל...' / וכופתאות / שמלה חדשה, מבט מבוש". או: "חברות קיבוץ מבוגרות ושמנות רוכנות מעל סירים גדולים מקלפות תפ"א / בני משק צעירים מפרטטים עם מתנדבת, צעקה של ילד, צלחת נשברת / והמון אנשים מדברים ביחד / ניקוי המלחיות והפלפלויות / ניקוי השולחנות והמון אוכל טעים-טעים ורב מאד. / ואז חדר האוכל ריק, ונקי ושקט עד מאד". או: "השמחה וההמולה בימים הטובים / השקט הזועק בימי האסון / הקרקוש התמידי ביום יום...".

חדר האוכל הוא מרחב המעורר את החושים – הוא מכיל רעשים, מבטים, ריחות וטעמים. התיאורים בגלויות ובראיונות מביעים את האופן שבו האדם במרחב קולט וחווה באמצעות החושים ועל ידי פרקטיקות גופניות. כפי שטען מרלו פונטי מהתיאורים עולה כי החוויה של היחיד בחדר האוכל היא התנסות חושית-גופנית, אלא שכאן בולטת דווקא הסתירה שבין תיאורי המקום באמצעות חוויות חושיות שנתפסות על פי רוב כלא נעימות, כמו לדוגמא אוכל לא טעים, ריחות רעים, רעש גדול וגיוקים מסתובבים, לבין החוויה הכוללת שמתוארת כטובה, או נעימה, ואפילו ביתית. בניגוד לתפיסתו של מרלו פונטי נראה שנוצרת כאן הפרדה בין התפיסה החושית של המרחב לבין האופן שבו החוויה מובנית אצל היחיד. ייתכן שבאמצעות תפיסה מחשבתית דווקא, נתפסת החוויה כטובה ונעימה, למרות החוויה החושית הבלתי נעימה. בכל מקרה היא נתפסת כמשהו שהוא חלק מהחיים ואין עליו ויכוח.

לצורך ההמחשה אביא מספר קטעים המדגימים את האופן שבו המרחב נחוה באמצעות החושים. כך למשל המרחב מתואר כרועש מאד בדבריו של חן:

... נושא שהטריד אותי בתור ילד הוא הרעש שם. היה בו איזה משהו ארכיטקטוני שרק אחד פה שאמר שאפילו עשו את זה בכוונה, שיצר רעש, זאת אומרת – לא היית יכול להבין מה אומרים בשולחנות לידך, כל הזמן הייתה המולה. (...) מה שאמרו לי זה שזה כאילו כדי ליצור, שהמקום הזה יהיה שוקק חיים כל הזמן, (...) את יודעת, מה שסיפרו לי, לא יודע אם זה נכון, אבל זה היה. תמיד היה רעש. לא יכולת... לא הייתה שם ישיבה שקטה. כל הזמן רעש! כאילו מין אקוסטיקה, בחוויה כזאת שמערבלת הכול.

האוכל, במרבית המקרים, מתואר כלא טעים, כמו לדוגמא בדבריה של דפני:

אני זוכרת שהאוכל לא היה טעים לי. האוכל שהיה מוגש – הוא לא היה טעים. זה היה ענבים שהרוב היה רקוב, הפילה היה פילה כזה של דג מטוגן בשמן, לא זכור לי אוכל טעים על אף שלא כל כך ידעתי מה זה טעים.

גם הריחות לא נעימים, כפי שעולה מדבריה של דורית:

...הריח של הכבד היו מריחים אותו... ואני מגיל אפס בעצם, משאני זוכרת את עצמי מניחה שאחרי הגן - כיתה ב' או א', אני צמחונית לא מאידיאולוגיה, אלא פשוט בגלל הריח הזה ש... היית עובר באופניים והיה לך גם בחדר אוכל היה ריח מזעזע כאילו...

החווייה העולה דרך תיאורי הריחות הלא נעימים, הטעמים הרעים והרעש, מהווה לכאורה ניגוד משמעותי לתיאורים של חלל שופע ומואר, והרגשה של בית, אך היא מתקיימת במקביל במרחב. כל אותם דברים לא נעימים נתפסים כחלק מהחיים, ואינם משפיעים על החוויה הכוללת. השהות במרחב לא נתפסת כלא נעימה, בשונה ממה שקולטים החושים. כך, לדוגמא, אומרת אורית:

... הגיוקים בכל מקום, בלחם והכול, שאז – זה הגעיל אותי אבל לא נגעלתי מהאוכל, זאת אומרת לא הייתה לי בעיה ללכת לחתוך לחם ולסלק גיוקים מהמכונת לחם, ולאכול אחר כך את הלחם הזה. זה מה שהיה. אין מקום אחר לאכול לחם (ההדגשה שלי).

השהייה במרחב של חדר האוכל נחותה לרוב כרועשת, הריחות לא טובים, הטעמים לא טעימים, גיוקים מסתובבים... אבל לא הייתה ציפייה למשהו אחר. זה נתפס כחלק מהמקום וכמובן מאליו. גם זה היה חלק מחוויית המרחב - זה מה שיש, ככה זה וזה בסדר. כך מתאר זאת דורון:

האוכל אני תמיד אומר שזה... הכנה טובה היה לי לצבא (...). אז האוכל לא...האוכל לא, אבל אני לא הרגשתי שהאוכל רע. זאת אומרת זה מה שגדלתי עליו שהייתי רגיל, הייתי אוכל את הכול הייתי מאד לא מפונק באוכל, זה עזר לי אחרי זה בצבא שבסדר זה מה יש – אוכלים. אז מה, יש יותר פעמים גבינה לבנה וריבה ו... זה אוכלים את זה. זה מה יש.

בסופו של דבר גם ה'לא טעים' נתפס כמשהו אהוב, ועם השנים הפך לאלמנט שמסמל את המקום מעניק לאדם את הביטחון במשהו קבוע וידוע וגם הופך למיתולוגיה שמעצימה את המשמעות הסימבולית. הסיפור של בועז הוא דוגמא להרבה סיפורים כאלו:

בקיבוץ שלי יש שנים קפה בבוקר, שהוא קפה מבושל, עם חלב. זה תרמוס כזה גדול, מן עגלה מחוממת שיש בה קפה בוך מבושל, קפה תורכי, שהוא קפה נחות אבל מבושל, וחלב חם. אצלנו קוראים לזה "קפה

יהודל'ה" למה? כי פעם היה מישהו, איזה יהודה'ה והוא היה אחראי לעשות את זה בארבע בבוקר, היה מבשל את הקפה. (...) יש מכונות קפה, שטוחנות קפה, ועושות אספרסו... אני, בלי 'קפה הקיבוץ', לא יכול להתעורר בבוקר! אני לא יכול! אני יכול לשתות פה שלוש כוסות קפה בבית - זה לא יעזור! אם לא שתיתי את הכוס קפה של הקיבוץ, שהיא חרא של קפה - זה טבוע כל כך חזק שאני לא יכול בלי זה! אי אפשר לעשות בבית את אותו קפה, אי אפשר כי יש קפה טוב פה. זה פשוט לוקחים קפה שהוא נחות, מבשלים אותו, והחלב המחומם, זה סוג של קפה הפוך קיבוצי... מי שותה קפה שחור עם חלב? אני! בקיבוץ! ורק בקיבוץ. שם זה קפה שחור עם חלב חם, וכל בוקר! אי אפשר בלי זה. זה מסורת עשרות שנים.

על פי הגיאוגרף אדוארד קייסי, הקשר בין העצמי לבין המקום מתווך על ידי ההביטוס, ישות שאינה חומרית בלבד ואף אינה מנטאלית בלבד. במילים אחרות - הגוף חווה את המקום באופן אקטיבי ופסיבי דרך ההרגלים הגופניים, ולא רק באמצעות החושים (Casey, 2001). האופן שבו המרחב נטמע והופך להיות חלק מהגוף עולה בשיחה שלי עם דורית:

עידית: את יכולה לתאר את המבנה עצמו? מה את זוכרת, מה אהבת בו, מה לא אהבת?

דורית: המבנה אלף בעיני לא השתנה, וזה הכי דבר שאני אוהבת, כאילו אני מרגישה שהוא חלק מהגוף שלי, אני יודעת איפה אני יושבת. הכיסאות לדעתי לא השתנו, הכיסאות המצחיקים האלה מהפורמייקה לא השתנו... כן... חלק פלסטיק, לא השתנו, העץ הזה... את יודעת מה, אולי... אולי החליפו אותם אבל מבחינתי זה הכיסאות שיש, את יודעת מה אני אפילו לא יודעת, אני צריכה לבדוק, אני אבדוק מחר, ביום שישי.

על אף שכשהיא מנסה להיזכר לא כל כך בטוחה איך הדברים נראו, היא יכולה ממש לחוש את המקום בגופה. לחדר האוכל יש השפעה חזקה על הגוף - המרחב לא רק נתפס באמצעות החושים, אלא גם מייצר תגובה גופנית ממשית, כך למשל בדוגמאות מהגלויות: "...הרגליים - כמו אזוקות ברזל... כבדות, מסתבכות זו בזו... אוחזת במגש האוכל, שלא ייפול, שלא אמעד..." או בגלויה אחרת: "...אימת במה, אימת קהל והסמקות מאוזן לאוזן - חווית חדר האוכל שלי".

אולם הגוף לא רק מושפע מהחלל באופן פסיבי - הוא גם אקטיבי ומבנה את החלל באמצעות אותן פרקטיקות שתוארו בפרקים הקודמים. האופן שבו מתנהגים בחדר האוכל, ההרגלים הגופניים, הם בה בעת תגובה לחלל והבניה של המרחב. כך למשל הפרקטיקה של הישיבה עם הפנים לכיוון הכניסה היא בין השאר גם תגובה למבנה של החלל, אשר תוכנן באופן שמיקם את הכניסה ישירות אל למרכז החלל. אולם בו בזמן היא גם מבנה את המרחב ומחזקת את החוויה של החשיפה הפתאומית מול כולם, במיוחד ברגע הכניסה.

בהמשך דבריה של דורית היא מתארת את האופן שבו המרחב של חדר האוכל נטמע בגופה, דרך ההרגלים הגופניים:

... המלתחה, שם יש את המראה... שאתה נכנס לשטוף ידיים אתה נכנס לבדוק את עצמך כל הזמן, למראה, למראה... שם אתה תוריד את המעיל, ואת המטריה ואתה שם את הדברים, והיית עובר לראות את המראה, שוטף ידיים למראה, כאילו אני זוכרת שהיה גיל שהייתי בודקת את עצמי שם, וזה מין מקום, פיזית אני... הוא חלק מהפיזיות שלי, אי אפשר להסביר את זה, בעיני הוא לא השתנה.

גם דיוויד סימון (Seamon) עוסק בחלקם של ההרגלים הגופניים בקשר שבין האדם למרחב. ההרגל הגופני, לדבריו, הוא התנהגות נרכשת ההופכת לא-רצונית, לא-נשלטת. תנועות שנעשות "מאליהן" ללא החלטה מודעת, וללא מחשבה ותכנון - כמו להגיע למקום ולא לזכור איך הגעת לשם - פעולה יומיומית לא מודעת או מודעת למחצה, כמו הפעולה שמתארת דורית. בהשאלה מהגותו של מרלו פונטי הוא קורא לזה "body-subject" - כשירות של הגוף לכוון באופן אינטליגנטי את ההתנהגות, כך שהגוף מתפקד כסובייקט המבטא את עצמו בצורה קדם מודעת המתוארת לעיתים תכופות כ'אוטומטית', 'לא רצונית', או 'מכנית' (Seamon, 1980).

כמו בורדייה גם סימון עוסק בפרקטיקות הגופניות ובאופן שבו אותן פעולות אשר הגוף עושה באופן לא לגמרי מודע מגדירות את המרחב ומייצרות את הקשר בינו לבין היחיד. בניגוד לבורדייה הוא אינו עוסק בהקשרים החברתיים, המעמדיים אשר יוצרים את תחושת השייכות. התפיסה של סימון, כמו גם של מרלו-פונטי, אינה מביאה בחשבון את האופן שבו הפרקטיקות הגופניות וההרגלים קשורים ליחסי כוח בחברה, כמו למשל להבדלים בעמדה חברתית או במגדר. דרך זאת ניתן יהיה להסביר למשל את האופן השונה שאנשים חווים את הכניסה לחדר האוכל. בשיחות שערכת עלה כי אותם אלו שבאו ממשפחות שנחשבו 'חזקות' יותר בחברה נטו לתאר את הכניסה לחדר האוכל בתחושת ביטחון, ראש מורם וגב זקוף, לעומת אחרים אשר תיארו את הכניסה עם ראש מושפל והליכה 'צמוד לקירות'.

אחד הדברים שעלו הוא ההבדל בחוויה הגופנית בין הגברים לנשים. הגלויות, למשל, מדגימות כיצד הגוף נוכח וחווה באופן שונה את המרחב. בעוד הגברים שניסו לתמצת את חווית "חדר האוכל בשבילי" כתבו משפטים כמו: "הצצה בלהקה הסקנדינבית התורנית. ומי שמכחיש - כנראה לא שכב עם מתנדבת." או: "מקום שבו אכלתי ונהניתי לראות את החזה של המתנדבת ביאטריס כשהיא מתכופפת ושואלת מה אני רוצה לאכול, שניצל או חזה הודו... תמיד העדפתי את החזה שלה כשהייתי 'בתניק', הנשים חוות את המרחב דרך גופן שלהן. ניתן לראות זאת בדוגמאות כמו: "מקום שאי אפשר ללכת בו בלי חזייה...", "מקום שבו אפשר ללכת בלי חזייה בקלי קלות", או: "מרגישה כחשפנית שעוד רגע ימשכו מעליה את מחבוא סודותיה".

דוגמאות אלו ממחישות את האובייקטיביות של הגוף הנשי, לעומת הגברי, במרחב חדר האוכל, דבר שהשפיע ללא ספק על האופן שבו המרחב נחוה על ידי נשים. הן בגלויות והן בראיונות חוזר לעיתים קרובות תיאור החשיפה הנחוית כחווייה גופנית של ממש. כך למשל מספרת דפני:

זה נורא-נורא הלחיץ אותי – התחושה שמרכלים עלי – זה לא היה נעים וזה ממש היה... יום אחד שהיה שולחן של מדגה פעם, זה גם די עד היום, מין שולחן כזה... ואני הרגשתי איך כולם מסובבים אלי את הראש, זאת הייתה תקופה שהייתי נורא חתיכה ונורא מתלבשת, וממש התפרקתי. אני באתי אליהם ואמרתי במין, זה היה בקריאה לא בהתרסה: 'אני יכולה לענות לכם על כל שאלה שאתם שואלים', זה היה לי ממש-ממש עצוב זה פשוט שבר אותי. ולפי התגובה שלהם היה ברור שהם דיברו עלי. הם דיברו עלי זה היה קטע... ממש לא נעים. זה לא גרם לי לא לבוא, זה אי אפשר היה, ואז גם הייתי מטפלת של נוער – אין דבר כזה לא לבוא!

דוגמא נוספת, שמספר פיני, מדגימה את האופן שבו הגוף הנשי בהריון הופך לרכוש הציבור:

...למשל אישה, יולדת. אישה יולדת – כל הקיבוץ חווה את החוויה הזאת. בייחוד אז. היא עוברת אז כולם יחד בודקים אותה, כן בהחלט, מיד מגיבים. אתה רואה אותה שמה הולכת אתה יודע שהיא יושבת לידך אומר –"אווה, איך היא מחזיקה את עצמה", או "כולה הריון, נשאבת פנימה", אה...יש כאלה, למשל – יולדת אז היא אומרת לעצמה: "זה התינוק שלי"!...אני לא באה ליחד איתו בכלל. לא רוצה. זה שלי – אל תתערבו לי. ולוקח כמה חודשים עד שבכלל מגיעה לחדר אוכל. ישנו טיפוס אחר, ישנו טיפוס אחר שאומר: "יש לי תינוק! יאללה בואו נראה לחבר'ה. בואו, אני גאה! אני שמחה. למה שאהיה רק עם עצמי!" והיא באה עם הילד לחדר אוכל, וכולם עליה ו"איך הוא?" ו"יש לך חלב?" ו"הוא נותן לך לישון?", ו...למי הוא דומה, וככה וככה. זה טיפוסים שונים.

היחיד ככלל הוא מושא תמידי לבחינה על ידי הציבור, אולם ההבדל הוא ביחס אל הגוף. בדוגמאות אלו ניתן לראות כיצד הגוף הנשי עובר אובייקטיביות במרחב של חדר האוכל, והתהליך הזה יוצר אצל נשים מודעות מוגברת לגופן. הרבה יותר מהגברים הן חוות את החוויה דרך גופן.

מניתוח הגלויות עולה כי נשים מזכירות תחושות של פחד ואימה בהקשר לחדר האוכל הרבה יותר מאשר הגברים. ניכר כי הן מרגישות פחות בנוח במרחב הזה, שלכאורה היה אמור להיות שוויוני מבחינה מגדרית. זה קשור גם לפעולת האכילה עצמה ולאופן שבו הן תופסות את גופן, כפי שעולה בדוגמאות מהגלויות: "איך אני נראית" איך אני לוקחת אוכל (וכמה?) איך אני אוכלת? איך???", או: "הרגע הזה שאני עומדת בכניסה לחדר האוכל ויודעת שבעוד רגע, כשאכנס, עשרות זוגות עיניים יופנו אלי, והאנשים יתחילו ללחוש- ואולי זה רק נדמה לי – מיזו? למי היא באה? והדמיון ממשיך לנחש מה אומרים ואני

מבועתת. ורגע אחר כך – כשגמרתי להעמיס על המגש ואני צריכה לפנות ולהישיר מבט אל ההמון, לאפשר לכולם להסתכל, להיות חשופה- ועוד לצעוד עם מגש עמוס אוכל למקום הישיבה..”

גם חוויה זו היא אמביוולנטית – מצד אחד תחושה של פחד ובעתה, ומצד שני – התרגשות ורצון למשוך תשומת לב: “זה מקום בו הרגשתי עשרות עיניים ננעצות בי ובוחנות אותי ואני רוצה רק לברוח, לבושה בבגדי חג אותם לבשתי כדי להיראות במיטבי ויסתכלו עלי”.

אני מניחה שהאופן השונה שנשים חוות את המרחב אינו ייחודי לחדר האוכל בקיבוץ. סביר מאד שההבדל מתקיים גם במרחבים ציבוריים אחרים. יחד עם זאת, מבחינה מרחבית, נערך בקיבוץ ניסיון ליצור חברה שיתופית חדשה, אשר בה צפוי היה להשתנות ואף להיעלם הגבול המגדרי המפריד בין הספירה הציבורית- גברית, שהיא מקור הכוח, הסמכות והיוקרה, לבין הספירה הפרטית - נשית. גישה זו כללה בין השאר צמצום רדיקלי של המרחב הפרטי ושינוי מהפכני של מוסד המשפחה, ושל התפקידים המזוהים עם מוסד זה, והעברת תפקידים אלו למרחב הציבורי (למשל - המטבח, חדר האוכל, בתי ילדים וכן הלאה). על רקע בולטת למשל העובדה שרק נשים התייחסו לחדר האוכל בתחושות של שחרור והקלה כשחרור מחובות הקשורים לחלוקה המגדרית, כמו לדוגמא: “איזה כיף לגמור עם כל העיסוק בחה”א, ילדים, לכלוך וכו’ ולחזור לבית מסודר”, או: “מקום לקחת את הילדים ולאכול מבלי לחשוש שהבית יתלכלך...”.

בהקשר של דיון זה אפשר להעלות את ההשערה, שהאופן שבו הקיבוץ תפקד כחברה ממשמעת, שכל הזמן מתבוננת ביחידים, יחד עם המשמעות השונה שיש למבט אצל נשים וגברים, לא רק נתן ביטוי לאי השוויון המגדרי, אלא שיעתק ואולי אף העמיק אותו.

4.3 חדר האוכל כ'בית'

בסיומה של כל אחת מהשיחות שערכתי, שהיו בעיקרן ראיונות נרטיביים, שאלתי את המרואיין שאלה זהה: “האם הרגשת שם בבית?” בהקשר של כל מה שנכתב עד כה הפתיע אותי לגלות כי התשובה, באופן גורף, הייתה תמיד חד משמעית: כן. ואולי בעצם זה לא מפתיע, משום שבהתאם לאמביוולנטיות שתוארה במהלך הפרק, גם פה לרוב אחרי התשובה הגיע 'אבל', או הסתייגות קלה. כך למשל זה בא לידי ביטוי בשיחה שלי עם בועז:

עידית: האם אתה מרגיש שם בבית?

בועז: כן! בוודאי! החדר אוכל הוא בית. אני אוהב ללכת לחדר אוכל, הילדים שלי אוהבים. לא הייתי אומר שאני מוצא שם אינטימיות. כלומר, בית במובן האינטימי – לא. אבל מאד חשוב לקבל את האישור של החדר אוכל. זאת אומרת – אתה מביא בת זוג חדשה, זה נורא חשוב לקבל את האוקיי הזה. זה חשוב לנו כקיבוצניקים, תמיד. אבל חשוב לנו שהילדים שלנו מתנהגים יפה בחדר אוכל, שלא אומרים שהילד

שלנו עושה רעש. אינטימיות אני לא חושב, גם מאד רועש, באופן יחסי – אין לך שקט לאכילה. אין גם – לא מסודר בצורה נורא חמימה ומזמינה – מאד ענייני.

או בשיחה עם רינת:

עידית: את יכולה להגיד שהרגשת שם בבית?

רינת: כן. אבל זה בית אחר. (...) זה שאלה מה זה להרגיש בבית. הרגשתי נח, הייתי חלק ממשחו, לא ראיתי את זה... כשאני אומרת עכשיו אם לא נח אז בבית אמורים להרגיש הכי נח, אז איך זה שאם לא נח אז איך זה שמרגישים בבית? איך זה הבית? זה הבית. עובדתית זה הבית. זה החדר אוכל, הבית ילדים והבית.

הדוגמאות שלהלן מעלות את השאלה מהו בית, והאם משהו שנתפס בתקופה מסוימת כבית יכול להיות מובן בתקופה אחרת כ'לא-בית'. האם הבית נתפס כאן במובן הקולקטיבי, כמו 'בית לאומי', או במובן האישי יותר, ואולי גם וגם? התשובה האוטומטית הראשונית של כל המרואיינים מעידה כי באותם ימים היה להם ברור שהם מרגישים בבית בחדר האוכל, אולם היום, במרחק של זמן, תחושה זו לא תמיד תואמת את התפיסה הנוכחית שלהם אודות ה'בית'.

גם בגלויות ישנו עיסוק נרחב בשאלה זו, שמודגש על ידי שימוש רב במילה עצמה - 'בית'. לדוגמא: "היה בית חם..." "הבית השני שלי", "הוא הסמל של הבית וביטוי המוחשי של הבית הקיבוצי, כאשר בערבי שישי אני מגיע לחדר האוכל ופוגש לפחות פעם אחת בשבוע את החברים, אני חש ששבתי הביתה..." ומהצד השני: "חדר האוכל היה ונשאר מקום שנוא עלי. לא הרגשתי בו אף פעם בבית ושנאתי את מבטם של הסובבים על תכולת המגש שלי. לא הייתה בו כל אינטימיות ומאד נהניתי לאכול בחדר".

השאלה, האם היחיד מרגיש או לא מרגיש בבית, נובעת מתוך ההנחה שלו שהוא **אמור** להרגיש בבית. האידיאולוגיה הקיבוצית הבנתה את התפיסה של הקהילה כמשפחה מורחבת ואת הקיבוץ כולו כבית. דבריו של האדריכל מסטצ'קין מדגימים תפיסה זו:

בקיבוץ קיים פרוטוטיפ של חדר האוכל המסורתי למשפחה, חדרי ילדים וחדר מגורים. בית משפחה פרטי נמצא תחת גג אחד בעוד שהקיבוץ מפוזר על פני השטח, דבר המחייב לקיים את הקשר בין המבנים הפונקציונאליים תחת כיפת השמיים. בקיבוץ, השטח הבנוי היחידי השייך לחבר והמיועד לשימוש האישי והבלעדי הוא חדר המגורים וחדר השינה. שאר הבניינים מיועדים במידה זו או אחרת לשימוש קולקטיבי. את תפקיד הפרוזדור בבית פרטי מקבל עליו בקיבוץ-השביל.⁹⁰

תפיסה זו יוצרת סתירה אינהרנטית במרחב חדר האוכל, בין הציבורי לפרטי. מחד – זה אמור להיות מרחב פרטי בשל ההקבלה לפינת האוכל של ה'משפחה המורחבת', ומאידך – זהו מקום ציבורי. ערבוב זה, בין

הפרטי לציבורי יוצר בלבול אצל היחיד. בחדרי אוכל אחרים, במוסדות שונים כגון בתי ספר או בתי חולים, אין את הנחת היסוד כי המרחב אמור להיות גם פרטי, ולכן אולי לא נוצרת תחושת הבלבול. מאחר שחדר האוכל הקיבוצי אמור להיות 'בית' של 'משפחה מורחבת' קיימת הציפייה להרגיש בנח, "כמו בבית".

פרויד השתמש במושג 'אלביתי' (Unheimliche) על מנת לדון באותו מרחב שאמור להיות ביתי אבל אינו – זוהי התחושה שיסודה במוכר, במה שאמור להיות רגיל, אינטימי וביתי, והפך למקור לתחושת זרות מעיקה, המעוררת חרדה לא בשל זרותה אלא דווקא בשל הפך המוכר שלה (פרויד, 1968). השניות המתקיימת במושג 'אלביתי', המאיים ומפתה בו-זמנית, קשורה בקשר הדוק למונח 'ביתי', ומשקפת את השינויים שעבר הבית הבורגני במרוצת ההיסטוריה ואת הקשר עם עליית מוסד המשפחה הגרעינית בראשית העידן המודרני. הבניית המונח "ביתי" באירופה במאה ה-17, אשר הגיעה לשיאה במאה ה-19, שימשה אלטרנטיבה ומענה לצמיחה המואצת של הערים האירופיות, ולהבחנה בין הפנים הביתי ובין המרחב הציבורי. שינוי תפיסתו של הבית שיקף ערכים חברתיים, תרבותיים וכלכליים אשר ביטאו את עליית מושג הפרטיות והאינטימיות (בנימיני וונטורה, 2013).

התבססות ערך חדש זה הדגישה את ההבחנה בין החללים האישיים והאינטימיים ובין חללי האירוח והראווה שנועדו להכיל את המשפחה כולה. הפרדה זו ביטאה גם תפיסות מגדריות: החלל הביתי היה נחלתה של עקרת הבית, ילדיה ומשרתיה, ואילו החלל הציבורי, הכלכלי והפוליטי שויך לגברים. תפיסות אלו, שהתעצמו בעולם המערבי באותה התקופה בה הוקמו חדרי האוכל, מחזקות את הסתירה: שם התחום הפרטי, הביתי, מתערבב עם המרחב הציבורי, ויוצר הרגשת אי נוחות - מצד אחד המרחב מתואר כבית במובן של מקום מפלט, מקום מוגן ובעיקר מקום שמעניק ביטחון. כמו שאומרת דורית: "זה נראה לי מקום נורא בטוח. אני חושבת שהחוויה שלי של הקיבוץ וגם של החדר אוכל זה משהו קבוע כזה ובטוח ו... ושיש לך מקום, מסודר" מצד שני בגלויות מתוארות פעמים רבות תחושות של פחד ואימה, הקשורות למרחב חדר האוכל, כמו לדוגמא: "חדר האוכל בשבילי: עדיף לה לקיבה להתכווץ מרעב ולא מהפחד לאכול...". זהו מרחב שנחווה באופן אמביוולנטי אשר עולה בבירור מהדוגמא הבאה: "רעש זמזומי, רועש, הומה/ מקום שאין בו מקלט ואין בו רחמים/ מקום לאוכל לגוף אך לא לנשמה/ ובכל זאת תודה רבה". משפט שאומרת מורן, מרואיינת שעימה שוחחתי מספר חודשים מאוחר יותר מהשאר, מאיר את הסוגיה מכיוון אחר: בתשובה לשאלתי האם הרגשת בבית היא עונה: "כן, בעיקר כשהוא היה ריק" ומוסיפה:

כשהייתי באה לקחת עגבניות, לחם, או... אם הייתי נגיד תורנית לסדר איזה חג, לערוך איזה חג... כי כשהוא היה ריק הוא כן הרגיש לי בבית, אז הרגשתי שייכת. (...) תשמעי המבנה הזה יש לו שעות... כל שעה זה משהו אחר, את יודעת, או כשאת עוברת אחר הצהריים כשאת אף אחד, או בבוקר כשיש מעט אנשים, זה היו השעות הטובות מבחינתי. צהריים זה קטסטרופה, כשכולם נמצאים.

השימוש של מורן במושג הבית מתייחס למבנה עצמו, תוך הפרדה שלו מהפעילות שמתרחשת בו, שדווקא מפחיתה עבורה מתחושת הביתיות. היא מתארת את מערכת היחסים שלה עם המבנה עצמו, אשר מהווה בית בשבילה בעיקר בשל המשמעויות הסימבוליות שלו, כסמל של הקיבוץ, סמל של הבית.

סיכום

בשיחה שערכתי עם יוזמת ואוצרת התערוכה שממנה לקוחות הגלויות, מיכל שכנאי, ביקשתי להבין מה עמד מאחורי הרצון שלה להקדיש תערוכה רבת היקף לחדר האוכל, בהתחשב בכך שמוסד זה לא היה אהוד עליה במיוחד בשנים שבהם גדלה וגרה בקיבוץ. היא סיפרה שהרעיון עלה בעקבות ביקור שלה בקיבוץ, שנים רבות לאחר שעזבה, עת נכנסה לחדר האוכל הגדול והנטוש במרכז הקיבוץ. "לראות את המקום ההומה הזה", היא אומרת, "המקום שהיה הלב הפועם, פתאום נטוש, זה היה הדבר שהכי סימל לי בעצם את השינוי שעבר על הקיבוץ". המבנה אשר ייצג את הקולקטיב עבור המשתמשים בו, ושמשמעותו עבורם הייתה גדולה גם בשעות שבהן היה ריק ולא התרחשה בו פעילות, סימל עבורה בהיותו נטוש, מוזנח ומפורק את מה שקרה לקולקטיב הקיבוצי.

עבודה זו עסקה בנייתו חדר האוכל בקיבוץ כמקום קונקרטי, במטרה לחלץ את סך המשמעויות והסמלים שהוא מכיל דרך בחינה רב ממדית שלו. בבסיס העבודה עומדת התפיסה כי ה'מרחב' הופך ל'מקום' כאשר מיוחסות לו משמעויות וערכים שונים, כלומר כאשר הוא כולל בהגדרתו מאפיינים של תרבות וזהות היוצרים קבוצה אשר לה תפיסות עולם, אמונות והשקפות. ההנחה היא כי לכל מרחב יש פירושים ומשמעויות שונות בחברות שונות, וכי ניתן ללמוד על אנשים ועל תרבותם דרך האופן שבו הם מארגנים את המקום. בהתייחסות ל"משמעויות" של המרחב הכוונה אינה רק למשמעויות סימבוליות, אלא גם לאותן משמעויות המגולמות בדפוסי השימוש ובחויית המרחב.

לאור תפיסה זו בחנתי את הממדים השונים של חדר האוכל - הפיסיים, הפונקציונאליים, והסימבוליים, במקביל לניתוח הקודים התרבותיים והאידיאולוגיים שעל פיהם הוא היה מאורגן והפרקטיקות שהתפתחו בו. כל אלו נבחנו הן מנקודת המבט של אנשי המקצוע, אשר היו מופקדים על תכנונם ובנייתם של חדרי האוכל, והן מנקודת המבט של המשתמשים במבנה. חדר האוכל הקיבוצי הינו מרחב פיסי בעל תכונות אדריכליות, אשר נהגה, תוכנן ונבנה בהקשר היסטורי, חברתי ואדריכלי מסוים. דרך בחינה רב-ממדית זו של המקום ביקשתי ללמוד כיצד אופי החברה, אמונותיה, והתפיסות המקובלות בה מארגנים את המרחב וכיצד המרחב הבנוי בעצמו משתתף בעיצוב ערכיה של החברה והאתוס שלה. דגש רב הושם על תיאור החוויה הסובייקטיבית של היחיד במרחב, בהסתמך על הגישה הפנומנולוגית שלפיה החוויה היא אלמנט חשוב ביותר בתפיסה של מקום. נקודת המוצא של גישה זו היא כי על מנת להבין את המשמעות של המקום יש לבחון לא רק את האופן שבו הוא הובנה בייצוגים מפורשים, את הניסוחים האידיאולוגיים ואת הסימבוליות שלו, אלא גם את החוויה של המשתמשים, שבעצמה נמצאת ביחסי גומלין עם הממדים הפיזיים והסימבוליים של המרחב.

חדר האוכל נוצר מתוך כורח המציאות, התפתח והשתנה לאורך השנים במקביל להתפתחויות חברתיות בקיבוץ, ויחד עם זאת מבחינה רעיונית הוא היה מבוסס על תפיסת עולם חברתית מגובשת. האופן שבו הוא תוכנן נתן ביטוי להשקפת העולם שאפיינה את הקיבוץ כחברה שיתופית מאורגנת למטרות התיישבות, על

יסוד בעלות הכלל על הקניין, עבודה עצמאית, שוויון ושיתוף בשטחי הייצור, הצריכה והחינוך. כך, לדוגמה, מיקומו של חדר האוכל במרכז הקיבוץ וההשקעה הרבה שהייתה בתכנונו ובבנייתו מבטא את החשיבות החברתית שייחסו לו ואת הערך של הצבת הכלל מעל הפרט. הפעילות שהתקיימה בו ואשר עבורה הוא נוצר מלכתחילה, דהיינו האכילה המשותפת, ביטאה את הניסיון ליצור מערכת אלטרנטיבית למערכת החברתית המעמדית באמצעות קריאת תיגר נגד המוסד המשפחתי כאטום המרכיב את היסודות החברתיים ושאיפה לראות כל יחיד כפרט בעל זכויות שוות ללא הבדל מין ומוצא.

אולם חדר האוכל לא היה רק תוצר של השקפת עולם אלא גם תרם להבנייתן של תפיסות חברתיות, כמו גם ליצירת המשמעויות הסימבוליות שלו ולאופן שבו הוא נחוה. מיקומו של חדר האוכל במרכז הקיבוץ, למשל, יצר נוכחות מסיבית שלו בחיי היומיום של הפרט ושל הקהילה. בכל הליכה של חברת/קיבוץ במרחב הקיבוץ, בין אם זה בבוקר בדרך מהבית לעבודה, אחר הצהריים לאסוף את הילדים מבית הילדים או בדרך חזרה הביתה, דרכו/ה תמיד עברה דרך חדר האוכל. התכנון של המבנה באופן שיש לו מספר כניסות מכיוונים שונים יצר אפשרות עבור החבר להיכנס מהכיוון שממנו הגיע ולאחר מכן לצאת בכיוון שאליו פניו מיועדות. בדרך הוא היה אוסף את העיתון, קורא מודעות או סידור עבודה, לוקח כמה פרוסות לחם ממכונת הלחם, או סתם עובר כדי לראות אם משהו קורה, אם הוא מתמיץ משהו, או לפגוש מישהו פגישה אקראית.

כל זה תרם להבניית חדר האוכל כמקום שהוא גם מרכזי ביותר וחשוב, וגם מבטא את היומיום באופן הכי בנאלי. זאת בניגוד, למשל לתפיסה של בית התרבות, אשר נבנה ברבים מהקיבוצים במקום יפה במיוחד, עם נוף יפה בראש גבעה, מרוחק ממרכז היישוב, כחלק מתפיסה הרואה את מבנים הללו כמורמים מהיומיום.

המודל הטיפוסי של מבנה חדר האוכל השתנה עם השנים בעקבות הפעילות שהתקיימה בו והאופן שבו השתמשו בו. כך לדוגמה הפונקציות שהכיל המבנה הלכו והתרבו עם השנים, כתוצאה מהמיקום המרכזי שלו והחשיבות שלו בחיי היומיום. היה הגיוני יותר לקיים אסיפות, חגים, סידור עבודה או הקרנת סרטים באולם שממילא קיים כבר במרכז הקיבוץ. מאותה הסיבה השתנה מבנהו של האולם והתפתח למבנה אחד גדול וגמיש, בניגוד לתפיסה הראשונית של המתכננים שגרסה כי על מנת שהסועד ירגיש בנח עליהם לאפשר לו אינטימיות באולם על ידי יצירת הפרדות או חללים קטנים יותר. הפונקציה של האכילה המשותפת הפכה עם השנים לפונקציה משנית באולם, והצורך באולם רחב וגמיש שיאפשר פעילויות מגוונות גבר על הרצון באינטימיות. מנקודת המבט של המשתמש המשמעות של חדר האוכל כ'כיכר העיר' - כמרכז חברתי שבו הכול קורה והכול ידוע וחשוף - ייתרה את הצורך ביצירת הפרדות וחללים קטנים. האינטימיות לא הייתה משהו שציפו לה או שביקשו אותה במרחב של חדר האוכל.

בתקופה שבה מתמקד המחקר – שנות השבעים והשמונים של המאה העשרים - המתכננים שתכנו את חדרי האוכל היו ברובם חברי קיבוץ בעצמם. עמדתם הייתה ייחודית מאחר והם היו גם המתכננים וגם המשתמשים. במהלך המחקר נפגשתי עם אדריכל שתכנן חדרי אוכל בקיבוצים רבים והראיתי לו את אוסף

הגלויות. תגובתו הפתיעה אותי: הוא ראה אותן כרכילות גרידא – מידע שאינו רלוונטי לגביו כמתכנן. תגובתו משקפת את הגישה שרווחה באותן שנים, לפיה הקיבוץ דאג להכשיר אנשי מקצוע מתוכו, והם היו היחידים שהיו מוסמכים לדעת ולהחליט לגבי הדברים שבתחומם. כך למשל התייחסו ההורים אל המטפלת האחראית על ילדיהם ואל הגורמים המחנכים, כבעלי סמכות מוחלטת בכל הנוגע לילדיהם. המתכננים נתפסו כמומחים בעלי הידע, ולהם ניתנה הסמכות להגדיר את הצרכים ולהחליט על הפיתרון הרצוי.

ההחלטות שהם קיבלו השפיעו על האופן שבו השתמשו במרחב ועל החוויה של המרחב. למשל העובדה שריהוט האולם כלל רק שולחנות מלבניים בשל הפונקציונאליות שלהם וההתאמה שלהם לדרישות החלל הגמיש, קבעה את גודל הקבוצות היושבות בו ואת הדינאמיקה שהתפתחה בין האנשים סביב השולחן. אופי הריהוט הוביל גם להתפתחות של קודים ונהלים שונים, למשל זה שלפיו משפחה קטנה תשב בצמוד למשפחה קטנה אחרת על מנת לא לבזבז מקום, מה שהשפיע על האופן שבו המשפחות נחוותה במקום. בעקבות זאת התפתחו גם פרקטיקות שונות שלא נחזו מראש, כמו לדוגמה הפרקטיקה של הישיבה בשורה מצד אחד של השולחן, לכיוון הכניסה, על מנת לראות את כל מי שנכנס, דבר שלא היה מתאפשר ליד שולחנות עגולים, למשל. באירועים שבהם הוסטו השולחנות להיקף האולם התפתחה פרקטיקה של בני הנוער שהתאפינה ב'חצי ישיבה' – חצי עמידה על גבי השולחנות בהיקף האולם במקום על הכיסאות באמצע, כאומרים: 'אני לא לגמרי כאן'. לא מחויב, שייך ולא שייך ושומר לעצמי את הזכות לצאת ברגע שאני מחליט'.

הפרקטיקות שהתפתחו במרחב, כדוגמת אלו הקשורות לישיבה שתוארו להלן, כמו גם פרקטיקות רבות נוספות החל מאופן חיתוך הסלט, אופן הכניסה לחדר האוכל, או אופן הכנת הקפה היו חלק מההביטוס של בני הקיבוץ. הן שהגדירו את אופן ההתנהגות ה'ראויה' במרחב, והגדירו מי שייך. אותו הביטוס הוא שגורם גם היום לעוזבי קיבוץ, 'לדפוק כניסה' גם בכניסה לקאנטרי קלאב העירוני, או לשבת עם הפנים לכניסה גם כשהם אוכלים במקום שבו הם לא מכירים אף אחד. אותם ההרגלים הטבועים בגוף הם שאפשרו את הפעולה נכונה במרחב, ללא כל צורך בחשיבה מוקדמת.

דוגמה נוספת לאופן שבו תכנון המבנה היבנה את חווית השימוש היא אותו 'מרכז' - איזור ה'הגשה העצמית' הצמוד לכניסה – אשר תוכנן גם כמקום שממנו רואים את כל החלל וגם כמקום שהאולם כולו מופנה אליו על מנת שישמש כבמה. איזור זה הפך לסמל של החשיפה עבור היחיד/ה, הרגע שבו הוא/היא מתגלה באחת אל עיני כל הסועדים, או לפחות כך הוא/היא מרגיש/ה.

תחושת החשיפה שהייתה קשורה לכניסה ולהתגלות הפתאומית לעיני כל הייתה ביטוי למערכת היחסים המורכבת שבין היחיד לקולקטיב בקיבוץ, שבאה לידי ביטוי באופן מיוחד בחדר האוכל, כסמל של הקולקטיב. חדר האוכל היה מרחב ממשמע שבו היחיד חשוף כל העת ל'מבטו' של הקולקטיב ושב מיוצרות ומשועתקות נורמות התנהגות שהיחיד נשפט על פיהן. ה'יחיד' שבא לידי ביטוי בחדר האוכל, העניק ליחיד תחושת ביטחון וכוח, כל עוד הקפיד על הכללים המקובלים, ובמקביל הוא הרגיש כל הזמן

שהוא עומד למבחן, לביקורת ולשיפוט. עמדתו תלויה הייתה תמיד בעמדת הכלל. היחיד הרגיש חובה ללכת לחדר האוכל על מנת להיות חלק מהכלל, זו לא הייתה עבורו שאלה של בחירה. התחושה שלו, שאם לא ילך הוא יפסיד משהו והוא לא יכול להרשות לעצמו לוותר, הייתה חלק ממנגנון המשמוע והפיקוח שבא לידי ביטוי במרחב.

יחד עם זאת ממצאי המחקר מראים כי הפיקוח נחוה על ידי היחיד באופן שונה בהתאם למיקומו החברתי. סוגיה זו עלתה באופן בולט בכל הראיונות שערכתי, כחלק משמעותי ממרחב חדר האוכל. מלידתו נקשר חבר הקיבוץ לשלושה מעגלי שיוך, אשר קבעו את מקומו ואת הסטאטוס החברתי שלו למשך כל חייו – אלו הם המשפחה אליה הוא נולד, קבוצת הגיל שאליה השתייך והענף שבו הוא עובד. ההשתייכות החברתית ויחסי הכוח שנגזרים ממנה היו עמוקים יותר מכפי שניתן היה לצפות מחברה שחרתה על דגלה את השוויון כערך. שייכות זאת קבעה את המיקום החברתי והשפיעה על האופן שבו היחיד נתפס בחברה, וכתוצאה מכך על האופן שבו הוא חווה את המרחב.

חשיבותה של המשפחה בקביעת מיקומו החברתי של הפרט מפתיעה במיוחד לאור הקונפליקט המתמיד שבין המשפחה הגרעינית מול 'המשפחה המורחבת' בקיבוץ, שבא לידי ביטוי בחדר האוכל. היחסים המורכבים בין היחיד למשפחתו, אשר תוארו במהלך העבודה, הובילו לעיתים אף להתכחשות של היחיד אל המשפחה הגרעינית בחדר האוכל, מה שלא שינה את העובדה שהסטאטוס החברתי שלו נקבע בראש ובראשונה בהתאם לשיכו המשפחתי.

אותם מעגלי שייכות, אשר ביטאו הבדלים בסטאטוס החברתי, באו לידי ביטוי בארגון הישיבה בחדר האוכל. הסוגיה איפה ובחברת מי לשבת הייתה בעלת משמעות חברתית רבה אשר יצרה במרחב חדר האוכל מעין מפה המשרטטת את מבני הכוח והמעמדות בחברה. אנשים בחדר האוכל ישבו כמעט תמיד עם הדומים להם, בעלי סטאטוס חברתי זהה. מי שהיה בתחתית הסולם ישב עם עוד אנשים כמוהו, ולהיפך. בעלי עמדות הכוח ישבו על פי רוב במרכז האולם, תופסים נפח בחלל בשולחנות גדולים ורועשים. הבודדים ישבו בהיקף האולם, בשולחנות קטנים ליד החלונות, עם הפנים אל החוץ. ההשלכה של המיקום החברתי על הארגון המרחבי מדגימה את האופן שבו מערכות היחסים והמיקומים החברתיים השתתפו בייצור המרחב ותרמו להבנייתו, כמו גם לאופן שבו הוא נחוה.

הנושא של השייכות כמו גם ההזדהות עם המקום הוא אחת הסוגיות המורכבות ביותר במערכת היחסים שבין היחיד למרחב בחדר האוכל. עבור היחיד נוצר זיהוי מוחלט בין הקולקטיב לבין חדר האוכל, וחלק ניכר מהקושי שלו במרחב הזה קשור כל הזמן לשאלת שייכותו או אי שייכותו לקולקטיב. רלף (Relph) טען כי להיות בתוך מקום, פירושו להשתייך אליו ולהזדהות איתו, וככל שהאדם יותר 'בפנים' כך רמת ההזדהות שלו עם המקום גוברת. לתפיסתו להיות בפנים פירושו לדעת איפה אתה, זהו ההבדל בין תחושת סכנה לבין ביטחון. מן העבודה עולה כי, בניגוד לתפיסתו של רלף, במרחב של חדר האוכל יכולים שני המושגים הללו להתקיים בו-זמנית – הזדהות עם המקום ותחושת שייכות, במקביל לחווית זרות וניכור. בחדר האוכל האדם יכול היה להרגיש 'בפנים' ו'בחוץ' בעת ובעונה אחת, ולחווה סכנה וביטחון

במקביל. היחידה הרגישה שייכות והזדהות עם המקום בהיותו/ה חלק מהכלל. במקביל, הוא חווה זרות, ניכור ופחד תמידי שאם לא יציית לנורמות לא יהיה שייך.

בפרק האחרון כתבתי כי הופתעתי לגלות שלמרות כל מה שנאמר על חדר האוכל סיפרו כל המרואיינים ללא יוצא מהכלל כי הרגישו שם בבית. בדיון על הבית בהקשר של חדר האוכל בקיבוץ יש לבחון את משמעות ה'בית' גם בהיבט של היחס בין היחיד לקולקטיב. 'בית' ו'אנחנו' הם שני סימנים שהקשר הסמיוטי ביניהם משקף קשר סוציולוגי. כינון מושג ה'בית' קשור בקשר הדוק עם מושג ה'אנחנו'. משמעותם של שני הסימנים הללו אינה קבועה אלא מותנית על ידי הקשר, כמו גם מצב היסטורי מסוים, ועוברת תמורות חברתיות, כלכליות, פוליטיות, אידיאולוגיות וסמיוטיות. כך למשל ה'אנחנו' יכול להתקשר למשפחה הגרעינית, ליחמולה', לעדה, לדת או ללאום, ובהתאם משתנה מושג הבית והוא יכול לחול על משכן פרטי, קיבוץ, חבל ארץ, מדינה וכד'. בהקשר של חדר האוכל אין ספק כי בעבר ה'אנחנו' התקשר ל'משפחה המורחבת' – חברי הקיבוץ, והבית גם הוא היה הקיבוץ כולו. בתקופה שבה התמקדתי קישור זה כבר לא היה ברור מאליו. מקומה של המשפחה הגרעינית התחזק על חשבון הקולקטיב והמשמעות של ה'אנחנו' כבר לא הייתה מובנת מאליה. כך גם כבר לא היה ברור איפה באמת נמצא ה'בית', וזה עולה מהאופן שבו המרואיינים מביטים אחורה ומנסים להבין למה הם תפסו את חדר האוכל כבית.

העיסוק בסוגיה של תפיסת הביתיות בהקשר של ה'בית הקיבוצי' והאופן שהיא הובנתה והשתנתה עם השנים יכול להוות נקודת מוצא למחקר משלים, אשר יבחן את המרחב הציבורי והפרטי בקיבוץ דרך התפיסה של מושג ה'בית'.

סוגיה נוספת שבה יש לדעתי צורך במחקר משלים היא ההיבט המגדרי של חווית המרחב. היבט זה מעניין בשל היותו של חדר האוכל מצד אחד מרחב גברי של אספות ודיונים המכיל גם תפקודים המשויכים בתרבות לנשיות (כמו בישול, האכלה או סידור עבודה) מצד שני מרחב שאמור לבטא שוויון, ללא הבדל גיל ומגדר. מקריאת הגלויות בתחילת העבודה נדמה היה כי ישנם הבדלים גדולים באופן שבו נשים וגברים חווים את המרחב, כמו למשל העובדה שנשים תיארו תחושות של פחד ואימה בהקשר לחדר האוכל הרבה יותר מאשר הגברים. מקריאת הגלויות ניכר כי הן מרגישות פחות בנוח במרחב הזה, שלכאורה היה אמור להיות שוויוני מבחינה מגדרית. יחד עם זאת, בהמשך המחקר הראיונות לא חידדו או חיזקו את ההבדלים בחווית המרחב.

ניתן לומר כי היחיד ככלל, בחדר האוכל, הוא מושא תמידי לבחינה על ידי הציבור, אולם ממצאי המחקר מראים כיצד הגוף הנשי עובר אובייקטיפיקציה במרחב של חדר האוכל, והתהליך הזה יוצר אצל נשים מודעות מוגברת לגופן. סוגיה זו דורשת חקירה והעמקה נוספת, שתבחן כיצד האופן שבו הקיבוץ תפקד כחברה ממשמעת, שכל הזמן מתבוננת ביחידים, יחד עם המשמעות השונה שיש למבט אצל נשים וגברים, לא רק נתן ביטוי לאי השוויון המגדרי, אלא אף העמיק ושיעתק אותו.

בסופו של דבר המאפיין הבולט ביותר של חדר האוכל הקיבוצי, כפי שעולה מן העבודה, הוא האמביוולנטיות של המרחב ושל האופן שבו הוא נחוה. היה זה מרחב ציבורי ופרטי בעת ובעונה אחת,

שעורר הזדהות אך גם זרות, תחושת שייכות במקביל לניכור; מקום שהעניק ביטחון וחוסר ביטחון; מקום שבו היחיד הרגיש 'בביתי' אולם אף פעם לא היה בטוח אם הוא באמת בפנים או בחוץ, אם הוא שייך או לא שייך; מקום שבו התערבבו היחד והבדידות.

אני חוזרת לקיבוץ לבקר את סבתא שלי. בית האבות שבו היא גרה שוכן במבנה שהיה פעם בית הילדים שלי, בפאתי הדשא הגדול. אני חונה בחניה הציבורית ועוברת ליד חדר האוכל בדרכי אליה. שעת צהריים של יום שישי אבל כל המרחב הענק ריק. חדר האוכל סגור כבר שנים ולאיש אין סיבה אמיתית לעבור שם. כדי להגיע לבית האבות אני צריכה להקיף את חדר האוכל, כבר אי אפשר לעבור דרכו כמו פעם. אני הולכת בשבילים שבהם שוטטתי בילדותי ונזכרת במראות ובצלילים. אני זוכרת את הריח המיוחד שאפף את הקיבוץ כולו בערב ליל הסדר, של הדשא המכוסח הטרי. עכשיו הדשא צהוב. הוא צורך המון מים ואין בכך היגיון. הפסל עם שני הפרצופים נותר במקומו כפי שהיה בילדותי; מסתכל קדימה ואחורה בעת ובעונה אחת. דווקא עכשיו הוא קצת יותר מובן לי.

רשימת מקורות

ארכיונים

- ארכיון יד טבנקין.
- ארכיון השומר הצעיר יד יערי, גבעת חביבה.
- ארכיון קיבוץ יפעת
- ארכיון קיבוץ מזרע.

ספרות מחקר

- אינגרסול, ריצרד. 2009. **מוניו גיתאי ויינרוב – ארכיטקט באוהאוס בארץ ישראל**. תל אביב: הוצאת בבל.
- ארליק, א. 1986. 'הקיבוץ – חברה ייחודית, בנייה ייחודית?' **הדים: לשאלות החברה הקיבוצית: ביטאון הקיבוץ הארצי 13 (123)**, עמ' 4-6
- בורדייה, פייר. 2005 (1960). 'הבית הקבילי' בתוך ר. קלוש וט. חתוקה, (עורכות). **תרבות אדריכלית: מקום, ייצוג גוף**. (267-285). תל אביב: הוצאת רסלינג.
- בורדייה, פייר. 2007 (1998). **השליטה הגברית**. (תרגום: א. להב), תל אביב: הוצאת רסלינג.
- בית אור, אורי. 1990. "על מרכז הקיבוץ ועל הקיבוץ כמרכזו". מכללת הנגב ע"ש פ. ספיר. האגף למחקר ופיתוח.
- בנימיני, יצחק וונטורה, גל. 2013. "האל ביתי – מאמר מערכת". בתוך: **הפרוטוקולים של בצלאל**. גיליון 27. היחידה להיסטוריה ותיאוריה בצלאל.
<https://zzzen.secured.co.il/sites/bezalel/home/he/1363957903>
- בר אור, גליה. 2010. **חינוך מחייבים אמנות**. שדה בוקר: מכון בן גוריון לחקר ישראל והציונות.
- בר אור, גליה ויסקי, יובל. 2010. **הקיבוץ, אדריכלות בלא תקדים**. עין חרוד: משכן לאמנות.
- גופמן, ארוינג. 2006 (1961). **על מאפייני המוסדות הטוטליים**. (תרגום: מעין זיגדון). תל אביב: הוצאת רסלינג.
- דגלס, מרי. 2010 (1966). **טוהר וסכנה – ניתוח של המושגים זיהום וטאבו**. (תרגום: יעל סלע). תל אביב: הוצאת רסלינג.
- דהאן-כלב הנרייט, ינאי ניצה, וברקוביץ ניצה (עורכות). 2005. **נשים בדרום - מרחב, פריפריה, מגדר**. תל אביב: הוצאת חרגול.
- היילברונר, עודד ולוין, מיכאל. 2010. (עורכים). **איך אומרים Modernism בעברית?** תל אביב: הוצאת רסלינג.

- זימל, גיאורג. 2012. "הסוציולוגיה של הארוחה". בתוך זימל, ג. **כיצד תיתכן חברה** (תרגמה: מ. קראוס), (210-204). בני ברק: הקיבוץ המאוחד.
- חיוטין, ברכה ומיכאל. 2010. **אדריכלות החברה האוטופית: קיבוץ ומושב**. ירושלים: הוצאת ספרים ע"ש י.ל. מאגנס, האוניברסיטה העברית.
- חריף, מ. 1986. "תכנון פיסי והשתקפות תפיסה חברתית". **הדים: לשאלות החברה הקיבוצית: ביטאון הקיבוץ הארצי** 13 (123), עמ' 10-12
- טבנקין, יצחק. 1951. "לבעיות הבנייה הקיבוצית", **מבנים** טו (א) עמ' 48-54
- טל, עמנואל. 1984. **על ראשית תכנון חדר האוכל הקיבוצי**. עבודה לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת תל אביב.
- טל, עמנואל. 1991. **התכנון האדריכלי של הקיבוץ 1920-1930**. תל אביב: הוצאת א.ב. תכנון, חברה קיבוצית לאדריכלות, ייעוץ והנדסה בע"מ.
- טל, עמנואל. 1994. "פרקים בהתהוותו ועיצובו של חדר האוכל הקיבוצי (1926-1935)". **קתדרה: לתולדות ארץ ישראל ויישובה**. 70, עמ' 134-160.
- טנא, עופרה. 2013. **הבתים הלבנים יימלאו – חיי יומיום בדירות תל אביב בתקופת המנדט**. תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד.
- יזהר, אורי. 1987. **מדוע הם הולכים יחפים, וגם בחדר אוכל? על טשטוש גבולותיו של הקיבוץ ועל בני הקיבוץ כישויות לימינאליות בתקופתנו**. עבודה במסגרת הקורס באנתרופולוגיה של התרבות, החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל אביב.
- יעקובי, חיים. 2003. "חיי השגרה בלוד: על כוח, זהות ומחאה מרחבית בעיר המעורבת לוד". **ג'מאעה** י', עמ' 69-109.
- כהנא, פרדי. 2011. **לא עיר לא כפר: האדריכלות של הקיבוץ 1910-1990**. רמת גן: הוצאת יד טבנקין.
- כלימור, תגית. 1985. **המקום הציבורי בקיבוץ, מחקר טיפולוגי**. עבודת לשם קבלת תואר מוסמך. הטכניון: מכון טכנולוגי לישראל, הפקולטה לארכיטקטורה ובינוי ערים
- לויתן, א. 1997. **מוטיבציה ומחויבות לחיי קיבוץ**, אוניברסיטת חיפה, המרכז הקיבוצי, המכון לחקר הקיבוץ והרעיון השיתופי, חיפה.
- ליבליך, עמיה. 1984. **קיבוץ מקום**. תל אביב: הוצאת שוקן.
- ליסובסקי, נורית. 2006. "בעקבות הזמן האובד בנוף". **אופקים בגיאוגרפיה** 67, עמ' 41-63.
- לפבר, אנרי. 2005 (1974). "מתוך הפרק 'ייעודו של ספר זה'", בתוך קלוש, רחל וחתוקה, טלי. **תרבות אדריכלית: מקום, ייצוג, גוף**. תל אביב: הוצאת רסלינג. עמ' 177 – 200.
- לת'רבור, דיוויד. 2011. "אדריכלות, אקולוגיה ואתיקה". בתוך: **ארכיטקסט**. בית הספר לארכיטקטורה, המרכז האוניברסיטאי אריאל בשומרון.

- מאור, ע. 1986. "פירמידת התכנון הקיבוצי". **הדים: לשאלות החברה הקיבוצית: ביטאון הקיבוץ הארצי 13 (123)**, עמ' 70-71.
- מסטצ'קין, ש. 1986. "קיבוץ: תכנון נקודה". **הדים: לשאלות החברה הקיבוצית: ביטאון הקיבוץ הארצי 13 (123)**, עמ' 10-12.
- מרון, ס. 1986. "תכנון הבית הקיבוצי". **הדים: לשאלות החברה הקיבוצית: ביטאון הקיבוץ הארצי 13 (123)**, עמ' 8-9.
- מרלו-פונטי, מוריס. 2004. **העין והרוח**. תל אביב: הוצאת רסלינג.
- ניר, הנרי. 2008. **רק שביל כבשו רגלי - תולדות התנועה הקיבוצית**. אוניברסיטת בן גוריון בנגב, הוצאת הקיבוץ המאוחד, ירושלים: מוסד ביאליק.
- סילבר, ויויאן. 1984. **זכר ונקבה ברא אותם: לבעיית שוויון המינים בקיבוץ**. ישראל: הוצאת יד טבנקין.
- עובד, יעקב. 1986. **מאתיים שנות קומונה בארצות הברית**. רמת אפעל: יד טבנקין
- עזריהו, מ. 1997. "מגדלי מים בנוף הזיכרון". **קתדרה 79** עמ' 160-173.
- עמית-כהן, עירית. 2004. "מעמדם, ערכם ושימורם של נכסי מורשת תרבותית בנויה במושבים" **אופקים בגיאוגרפיה 59**, עמ' 129-149.
- עמית-כהן, עירית. 2006. "נופי מורשה תרבותית בקיבוצים: ערכים, נכסים, שימור ופיתוח כלכלי" **אופקים בגיאוגרפיה 66**, עמ' 154-175.
- ערד, ח. 1986. "מבט אישי: על חדר האוכל בעין המפרץ". **הדים: לשאלות החברה הקיבוצית: ביטאון הקיבוץ הארצי 13 (123)**, עמ' 65.
- פוגל-ביז'אווי סילביה. 1991. "אמהות ומהפכה – המקרה של נשים בקיבוץ (1910-1948)". בתוך: דרך, שלמה (עורך). **שורשים, קבצים לחקר הקיבוץ ותנועות העבודה**. רמת אפעל: יד טבנקין – הקיבוץ המאוחד.
- פוגל-ביז'אווי סילביה ושרעבי, רחל (עורכות) 2013. **בין הפרטי לציבורי- נשים בקיבוץ ובמושב**. רמת אפעל: יד טבנקין – הקיבוץ המאוחד. ירושלים: הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס.
- פורטוגלי, יובל. 2000. "1500 מילה ויותר על הגיאוגרפיה של האדם". **תיאוריה וביקורת 16**, עמ' 213-222.
- פיינמסר י. 1984. **הקיבוץ בתכנונו**. תל אביב: ספריית פועלים.
- פלד, קובי. 2008. **ארכיטקסטורה – הבית הערבי כטקסט חברתי**. תל אביב: רסלינג.
- פנסטר, טובי וסיוון, אסתר. 2006. **איזה מין מרחב? תכנון מרחבי מנקודת מבט מגדרית**. ירושלים: במקום- מתכננים למען זכויות תכנון.
- פרויד, זיגמונד. 1968(א). "המאויים" **כתבי פרויד - כרך ד'**, תרגם: חיים איזק, תל אביב: דביר.

- צור מוקי, זבולון תאיר, ופורת חנינא (עורכים). 1988. **כאן על-פני האדמה**. בני ברק: הקיבוץ המאוחד. מרחביה: ספרית פועלים.
- צור, מוקי ודניאל יובל. 2008. **לבנות ולהבנות בה - ספר שמואל מסטצ'קין**. תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד.
- קליין, י. 1986. "התכנון הפיסי כהשתקפות המטרות". **הדים: לשאלות החברה הקיבוצית: ביטאון הקיבוץ הארצי** 13 (123), עמ' 20-23
- רוזנר, מנחם. 1972. "הדימויים של חברי קיבוצי השומר הצעיר על התכונות והכשרים של בני שני המינים". **מגמות – רבעון למדעי ההתנהגות**. כרך י"ח (4).
- רוזנר, מנחם. 1993. **תמורות בקיבוץ על רקע תמורות בחברה הישראלית**. אוניברסיטת חיפה, המרכז הקיבוצי, המכון לחקר הקיבוץ והרעיון השיתופי, חיפה.
- רוזנר, מנחם וג' שלמה. 1996. **הקיבוץ בעידן של שינויים**. אוניברסיטת חיפה, המרכז הקיבוצי, המכון לחקר הקיבוץ והרעיון השיתופי, חיפה.
- רן-שכנאי, עידית וסמולר, מעין-נטעלי. (עורכות). 2009. **חדר האוכל כמשל**. חוברת מלווה לתערוכה. הוצאה עצמית.
- שביט, קרן. 2007. **חדר האוכל כמשקף התמורות בחברה הקיבוצית: הדגמה על קיבוצי גוש זבולון**, עבודת תזה, אוניברסיטת חיפה, הפקולטה למדעי החברה החוג לגיאוגרפיה ולימודי סביבה.
- שור ש. 1976 (עורד). "גיליון המוקדש לשוויון המינים בקיבוץ". **הקיבוץ: במה בין תחומית לחקר התנועה הקיבוצית**. (3-4). ברית התנועה הקיבוצית.
- שפיר, גרשון. 1993. "קרקע, עבודה ואוכלוסיה בקולוניזציה הציונית: היבטים כלליים וייחודיים". בתוך: רם אורי (עורד). **החברה הישראלית – היבטים ביקורתיים**. תל אביב: הוצאה לאור.
- תכנון ובניה בקיבוץ 1983/1. רבעון לנושאי אדריכלות, הנדסה ובניה בהוצאת המחלקה הטכנית ומחלקת הבניה של הקיבוץ הארצי.

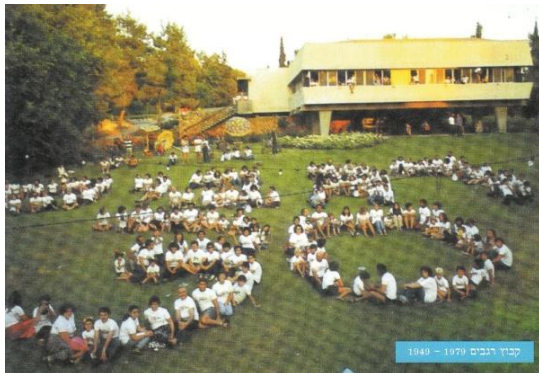
- Alexander, Christopher. 1979. **The Timeless Way of Building**. New York: Oxford University Press.
- Avieli, Nir. 2012. "The Collective and the Individual in Contemporary Kibbutz Dining Rooms. **Hagar Studies in Culture, Polity and Identities**. Vol. 10 (2) pp. 107-137.
- Ballantyne, Andrew. 2007. **Deleuze & Guattari for Architects**. London and New York: Routledge.
- Bourdieu, Pierre. 1990. **The Logic of Practice**. Cambridge: Polity.

- Buttimer, Anne. 1980. "Home, reach, and a sense of place". In: Seamon, David & Buttimer, Anne. (Eds.). **The Human Experience of Space and Place**. London: billing and son's ltd.
- Casey S. Edward. 2001. "Between Geography and Philosophy: What Does It Mean to Be in the Place-World?" in: **Annals of Association of American Geography**. Vol. 91. No.4, pp. 683-693
- Chaffin, V. Frank, 1989. "Dwelling and Rhythm: The Isle Brevelle as a Landscape of Home". **Landscape Journal**, 7, pp 96-106.
- Douglas. M. (1975). "Deciphering a meal". **Daedalus** 101, 1:61-82
- Foucault, Michel. 1977(1975). **Discipline And Punish: The Birth Of The Prison**. London: Penguin.
- Groat, I. 1995 .**Giving Places Meaning**. London : Academic Pres.
- Grosz, Elizabeth. 1992. "Bodies-cities". In: Colomina, Beatriz. **Sexuality and Space**. New York: Princeton Architectural Press. pp. 241-253
- Goffman, E. (1961). **Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates**. New York: Ancor Books.
- Iris Marion Young, 1980. "Throwing like a girl: A phenomenology of Feminine body comportment and spatiality". **human studies** 3, pp 137-156.
- Lefebvre, Henri. 1991. **The Production of Space**. Oxford : Blackwell
- Massey, Doreen. 2001. **Space, place and gender**. Minneapolis, Minn: University of Minnesota Press.
- Merleau-ponty, Maurice. 1962. **Phenomenology of Perception**. London: Routledge and Kegan Paul.
- Million, M. L., 1992. **It Was Home: A Phenomenology of Place and Involuntary Displacement as Illustrated by the Forced Dislocation of Five Southern Alberta Families in the Oldman River Dam Flood Area**. Doctoral dissertation, Saybrook Institute Graduate School and Research Center, San Francisco, California.
- Najafi, Mina & Kamal Mustafa.2001 "The Concept of Place and Sense of Place in Architectural Studies". **International Journal of Human and Social Sciences**. Vol. 6 Issue 3. pp. 187-193
- Nast H. J. 1998. "The Body as 'Place' – Reflexivity and Field Work in Kano, Nigeria." In: Nast H. J. & Pile S. 1998 **Places through the Body**. London and New York: Routledge.

- Norberg-Schulz, Christian. 1980. **Genius Loci: Toward a Phenomenology of Architecture**. New York: Rizzoli.
- Parr, Hester. 2001. "Feeling, Reading and Making Bodies in Space", in: **Geographical Review**. Vol. 91. No. 1/2 pp. 158-167
- Relph, E. 1976. **Place and Placelessness**. London: Pion.
- Rendell, Jane. 2000. **Gender Space Architecture: An Interdisciplinary Introduction**. Edited by Jane Rendell, Barbara Penner and Iain Borden. London: Routledge.
- Seamon, David & Sowers Jacob. 2008. "Place and Placelessness, Edward Relph". In: P. Hubbard, R. Kitchen, & G Vallentine, eds. **Key Texts in Human Geography** London: Sage, pp. 43-51
- Seamon, David. 2000. "A Way of Seeing People and Place: Phenomenology in Environment-Behavior Research" published in S. Wapner, J. Demick, T. Yamamoto, and H Minami (Eds.), **Theoretical Perspectives in Environment-Behavior Research** (pp. 157-78). New York: Plenum
- Seamon, David. 1980. "Body-subject, time-space routines, and place-ballets". In: Seamon, David & Buttner, Anne. (Eds.). **The Human Experience of Space and Place**. London: billing and son's ltd.
- Simonsen, Kirsten. 2005. "Bodies, Sensations, Space and Time: The Contribution from Henri Lefebvre" in: **Geografiska Annaler**. Series B, Human Geography. Vol. 87. No.1, pp. 1-14.
- Spiro, Melford.E. 1996. **Gender & Culture: Kibbutz Women Revisited**. New Brunswick, N.J.: Transaction Publishers.
- Tuan, Y.F. 1974. **Topophilia: A Study of Environmental Perception Attitudes, and Values**. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Tuan, Y.F. 1977. **Space and Place: The Perspective of Experience**. Minneapolis: University of Minnesota Press
- Tuan, Y.F. 1986. **The Good Life**. Madison: The University of Wisconsin Press
- Vidler, Anthony. 1992. **The Architectural Uncanny: Essays in the Modern Unhomely**. Cambridge, Mass: MIT Press.
- Zanger, Anat, 2012. **Place, Memory and Myth**. London: Valentine Mitchell

תמונה מספר 4 : פינת זיכרון לסטאלין. חדר אוכל קיבוץ געש. צילום : צבי שחר 1949
ארכיון יד יערי, גבעת חביבה.

תמונות מספר 5, 6 : גלויות שנה טובה מקיבוץ רגבים ומקיבוץ כרמיה. מתוך אוסף ארכיון יד יערי, גבעת חביבה.

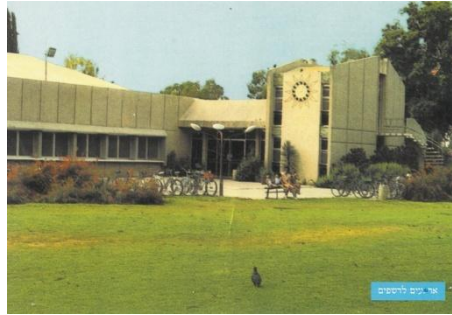
תמונה מספר 8 : חדר האוכל בתל יוסף שנות השלושים
אדריכל ליאופולד קרקואר
אוסף פרדי כהנא, ארכיון יד טבנקין

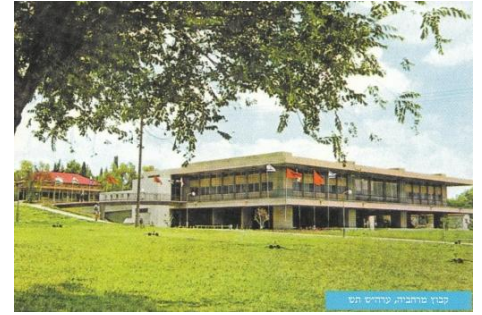
תמונה מספר 7 : חדר האוכל בעין חרוד שנות השלושים
אדריכל ריכרד קאופמן
אוסף פרדי כהנא, ארכיון יד טבנקין

תמונה מספר 11
מרכיבים שנתפסו כ"כפריים"- גגות רעפים.
חדר האוכל בקיבוץ עין החורש

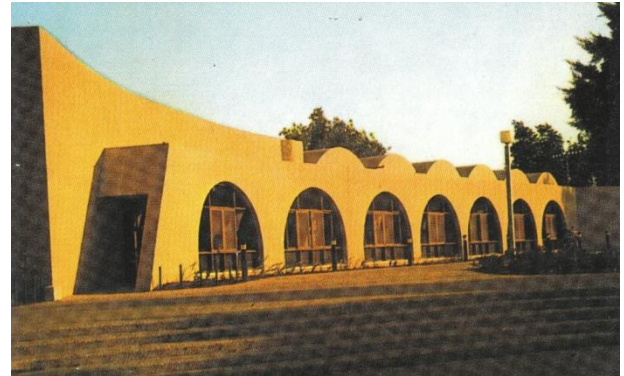
תמונה מספר 10
סגנון ברוטליסטי
חדר האוכל בקיבוץ רשפים

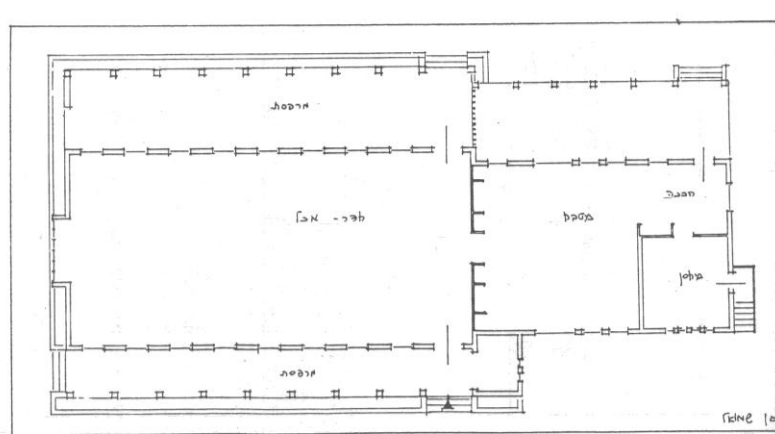
תמונה מספר 9
השפעות מודרניסטיות
חדר האוכל בקיבוץ מרחביה
אדריכל: ש. מסטצ'קין, שנות ה-70
ארכיון יד יערי, גבעת חביבה.

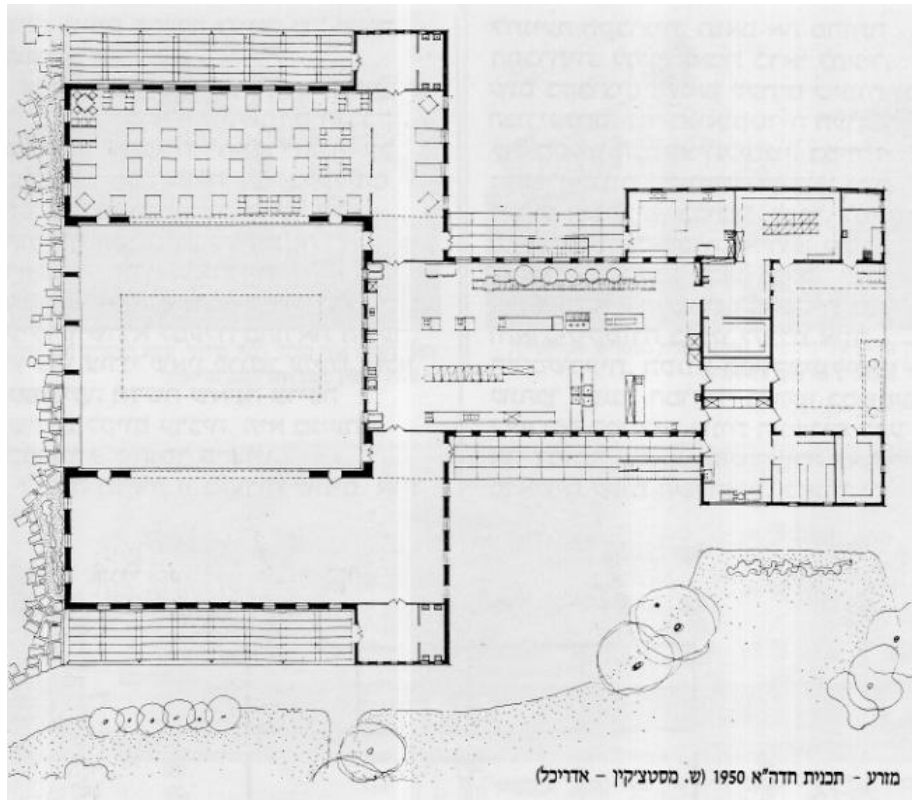
תמונה מספר 13
חדר האוכל בקיבוץ העוגן
תכנון: מנחם בר. שנות השמונים

תמונה מספר 12
חדר האוכל בקיבוץ רוחמה
תכנון: ש. מסטצ'קין. שנות השמונים.
ארכיון יד יערי, גבעת חביבה.

תמונה מספר 14: חדר האוכל בקיבוץ גן שמואל. אדריכל: אריה שרון. 1940.
אוסף פרדי כהנא, ארכיון יד טבנקין.

תמונה מספר 15 : חלוקת חדר האוכל לשני אגפים וחצר ביניהם.
 חדר האוכל בקיבוץ מזרע. אדריכל : שמואל מסטצ'קין. 1950
 אוסף פרדי כהנא, ארכיון יד טבנקין.

תמונה מספר 17
 חדר האוכל בקיבוץ עינת.
 אדריכלית : רחל ניסים, שנות השבעים.
 אוסף פרדי כהנא, ארכיון יד טבנקין

תמונה מספר 16
 חדר האוכל בקיבוץ אור הנר.
 אדריכלית : ארנונה אקסלרוד, שנות השבעים
 אוסף פרדי כהנא, ארכיון יד טבנקין

תמונה מספר 19
הכנות לליל הסדר. חדר האוכל בקיבוץ שריד.
ארכיון יד יערי, גבעת חביבה.

תמונה מספר 18
חדר האוכל בקיבוץ לוחמי הגיטאות.
אדריכלית: נעמי יודקובסקי, שנות השבעים.
אוסף פרדי כהנא, ארכיון יד טבנקין.

תמונה מספר 21
שמעון פרס מדבר בפני החברים. חדר האוכל בקיבוץ גבע.
ארכיון יד יערי, גבעת חביבה.

תמונה מספר 20
ריקודי עם בחדר אוכל. צילום: גדעון רז.
ארכיון יד יערי, גבעת חביבה.

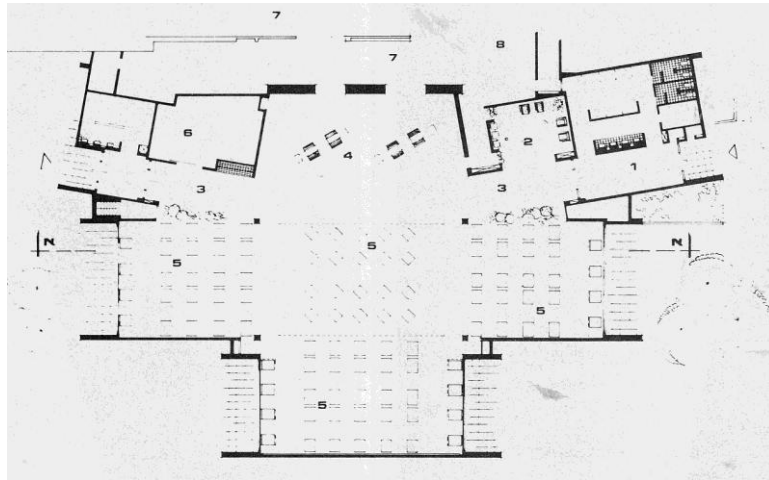
תמונה מספר 22
 חדר האוכל בקיבוץ כפר הנשיא
 ארכיון קיבוץ כפר הנשיא

תמונה מספר 23
 חדר האוכל בקיבוץ סער.
 צילום: בעז לניר

תמונה מספר 24 : חדר האוכל בקיבוץ גבעת ברנר

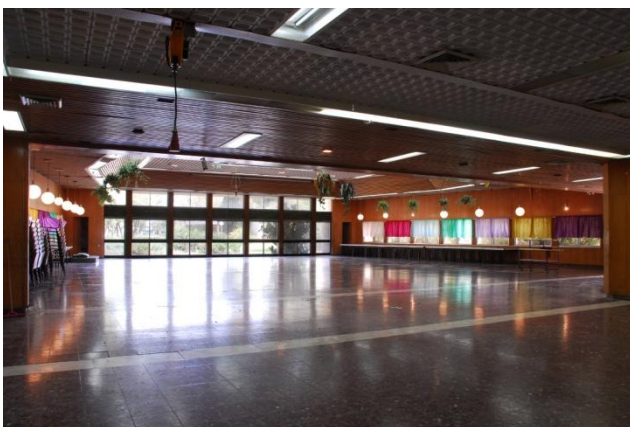
תמונה מספר 25 : תכנית חדר האוכל בקיבוץ גן שמואל. אדריכל : חיליק ערד. שנות השמונים.
אוסף פרדי כהנא. ארכיון יד טבנקין

תמונה מספר 27
חדר האוכל בקיבוץ שדה נחום
צילום : אתי חן ברייר. 2009.

תמונה מספר 26
הוסב למרכז של להקת המחול הקיבוצית- חדר האוכל בקיבוץ געתון
צילום : בועז לניר. 2009.

תמונה מספר 29
חדר האוכל בקיבוץ רשפים
צילום : אתי חן ברייר. 2009.

תמונה מספר 28
סעודת פורים - חדר האוכל בקיבוץ טירת צבי
צילום : אתי חן ברייר. 2009.

נספח 1 – פרוגרמה עקרונית לתכנון חדרי אוכל. נכתבה על ידי אדריכל שמואל ביקלס, שנות הששים.
א"יט/המחלקה לתכנון-תק"מ/15-20/1/5

ועדת הבניה

של הקבוץ המאוחד

שאלון - פרוגרמה לחדר אוכל ומטבח
=====

שם המשק _____

1. מספר האוכלים הנוכחי בחדר האוכל.
2. מספר האוכלים בעתיד בחדר האוכל.
3. מספר האוכלים במטבח הנוכחי (עם ילדים).
4. מספר האוכלים בעתיד במטבח (עם ילדים).
5. אולם או אולמות לחדרי אוכל.
6. גודל האולמות.
7. מקום חדר אוכל - לפי תכנית הנקודה.
8. כוון הרוח לכנין.
9. חדרי עזר לחדר האוכל (כניסה, חדר סדור עבודה, מלתחה ושרותים).
10. מועדון לילדים (בזמן אכילה זהורים).
11. מועדון לחברים.
12. חדר האוכל לילדים כאולם אחד עם המבוגרים, או נפרד.
13. חדר האוכל לילדים צמוד לחדר האוכל למבוגרים או לא.
14. צורת גג (בטון אסרנית רעפים).
15. צורת השולחנות - ל4,6 או 8 אנשים.
16. ספסלים או כסאות.
17. הגשה עצמית מלאה.
18. הגשה עצמית חלקית.
19. חורדה עצמית.
20. חלוקת האוכל בחדר האוכל ע"י וינציה נודדת.
21. חלוקת האוכל במטבח.
22. חלוקת האוכל ע"י וינציה נודדת-לדיאטה.
23. חלוקת האוכל במטבח - לדיאטה.
24. פינה או חדר לדיאטה וספול חולים.

ארכיון י"ז ט"בנקיון

חטיבה 15-30
מיכל 7 תיק 5
מסמך

נספח 2 – פרוגרמה לתכנון חדר האוכל, נכתבה על ידי נציגי קיבוץ שדה נחמיה.

א"י/ט/המחלקה לתכנון-תק"מ/5-13/24/3

שדה נחמיה, 20.6.75

הנחיות לתכנון חדר אוכל ומטבח

1. כללי.
 1. מבנה חדר האוכל מהווה חלק מאזור המרכז וחיבב להשתלב בו מבחינה ארכיטקטונית.
 2. מקום המבנה חייב להתחשב בנוף הנשקף בעקר לצפון ולמערב. יש להשתדל ולשמור על האזור הירוק החוצה את המשק מצפון לדרום.
 3. אזור המגורים העקרי נמצא ממזרח, מצפון וממערב למקום המיעד לבניה. כביש הכניסה למשק נמצא מזרחית לאתר הבניה.
 4. עקב תנאי הקרקע ומי תהום גבוהים יש להמנע מלבנות מרתפים או חלקי מבנה מחופרים. עם זאת צריכה התכנית לכלול מקום של מקלט מדגם בגודל
 5. מצד צפון נמצא מבנה בית התרבות. יש להבטיח שלובו הנכון בסביבה.
 6. יש לתכנן מראש אפשרות של הגדלה בעתיד של אולם האכילה.

גודל המבנה.

1. המבנה יהיה בגודל של כ 400 מר'.
2. מספר מקומות הישיבה יהיה כ 280 (הווה אומר כ 400 אוכלים) עם אפשרות להגדלה כאמור בסעיף א/6 דלעיל.

כניסות.

1. הכניסות לאולם האכילה תהינה מותנות במקום חדר האוכל. יש לקחת בחשבון מקום איזורי המגורים ומקום האיזור המשקי.
2. מן הסעיף הקודם משתמע שיש צורך בשתי כניסות, ראשית ומשנייה.
3. יש לתכנן לובי בכניסה הראשית.

מלתחות, שרותים וכו'.

1. צמודים ללובי יהיו שרותים שונים שימשו את באי חדר האוכל.
2. צ"ל מלתחה, מקום לתאי הדאר, טלפון, לוחות מודעות וכו'. חלק מפונקציות אלה אפשר לשלבן בכל מקום, לאו דוקא בהול ההמתנה.
3. פינה לנטילת ידיים תהיה בכל אחת מן הכניסות. השרותים יוצמדו לכניסה המשנית.
4. יש למצוא פתרון מתאים למתקן הסודה אשר ישמש גם את הפנים וגם את החוץ.
5. יש לדאוג לשרותים נפרדים למטבח.

חדר האכילה.

1. בחדר האוכל יש להשתדל לשבור עד כמה שאפשר את האופי של אולם גדול.
2. יש ליצור הרגשת אינטימיות ע"י פצול הנוכחים לקבוצות קטנות יחסית.
3. עם זאת צריכה להיות אפשרות של כנוס כל הצבור לערבי שבתות, מסיבות וחגים.
4. חדר האוכל על כל אגפיו צריך להיות נעול כאשר אינו בשימוש.
5. צריך להקצות מקום למקדימים ומאחרים כחלק אינטגרלי מחדר האוכל.
6. יש לקחת בחשבון את הסדורים הדרושים למסיבות וחגים כגון לוח חבורים לחשמל, מכשירי שמע, הקרנה, מקום לציוד קבלת שבת ועוד.
7. חדר האוכל לא ישמש עקרונית להקרנה קבועה של סרטי קולנוע במידה וישאר האולם הקיים. ואולם יש לקחת בחשבון מראש שאולם זה יגמור חייו בפרק זמן קצר יחסית. לפיכך ידרש תכנון הסרטה גם באולם החדש.
8. יש לדאוג להתקנת סדורים שיאפשרו תליית קשטים ותפאורות לחגים.
9. יש לתכנן חמום וצנון חדר האוכל.
10. תכנון הציוד הפנימי יותאם לשטיפת רצפות במכונה, שולחנות על גלגלים או עגלות להזזת שולחנות, סמונים ברצפה, מקום לאחסנת מכונת השטיפה ועוד.
11. בעצוב הפנימי של האולם רצוי להשתמש כאלמנטים דקורטיביים המשרים אורה חמה ויהיו נוחים לנקוי.

הגשה עצמית.

1. יש לתכנן מתקנים להגשה עצמית לכל הארוחות.
2. יש לתכנן אפשרות הגשת ארוחות משותפות בערבי שבתות, מסיבות וחגים.
3. השטח המיועד למתקני הגשה עצמית צריך להיות חלק אורגני של אולם האכילה וניתן לנצל בארוחות המשותפות.
4. צריך להקצות מקום לאחסון כל הציוד הדרוש לארוחות המשותפות - יתכן באולם הישן במידה וישאר.

ז. הדחת כלים.

1. שטיפת הכלים תיעשה במכונה.
2. פינת הדחת הכלים צריכה להיות מוצנעת מעיני המסובים בחדר האוכל.
3. יש לדאוג למספר סביר של עמדות להרחקת פסולת מהכלים לפני הכנסתם למכונת השטיפה.
4. צריך להיות מקום להחזרת שיירי אוכל שמושיים ליד מכונת הכלים.
5. צריכה להיות פינה לנטילת ידיים צמודה ליציאה מפינת הכלים.
6. צריך להקצות מקום לנקוי ואחסון עגלות הגשה.

ח. מטבח.

1. המטבח עונה בשלב זה על הדרישות.
2. תכנית האב תקח בחשבון שנויים והוספת פונקציות ושטחים למטבח שאינם קיימים היום או שידרשו כתוצאה מבנית חדר האוכל החדש וכן הרחבה אפשרית בעתיד.
3. התכנית תקח בחשבון שנויים הנדרשים במכון הקיטור ובמקומו.
4. התכנית תתיחס לשפוצים הנדרשים במטבח - להבדיל משנויים פונקציונליים.

מגילת חברי הימים
צאל חדר האוכל בקבוץ מזרע
 עת הנחת אבן הפינה לבנין התחנות ברחובות

בשנת ה'56 לעליית האלופים חברינו על אדמתנו בלדג
 ובשנת ה'40 למדינת ישראל
 התבססנו כאן במחנה חברי הקבוץ על כל שטחיה כדי להניח
 את אבן הפינה לבית הקבוץ ולחדד האוכל המיוחדים
 חברי ימי חדרי האוכל נקפלים בתורם את תולדות הקבוץ ומהייליה
 היה זה צריך הוועד שמימש את החברים וגם הכלל בתוכו אסם לעצמאות
 ומשכן לעלי וזייט. אחר כך ציינו בצדף ירושה פהצאק הע'י: פרדן
 לרחוק מאד בארבעים ופני ולחזה. משכן עידד חדר האוכל לפני הגבול
 הראשון ביע ועד לכך חתים מאד בלוסטרם במה גמ' החשמה
 רק נאגילה אנלסיה הקבוץ הניחו החברים את אבן הפינה לבית
 חדש. גמ' וצקות. היה זה לפני כ'93 שנים.
 לזמן נפשונו צר הרבה מלחיל את כל החושבים לעלם את כל צורח החברים
 את שחוקם את קיר וזיו. יהיה זה בית שישימי חדר אוכל וגם
 הוא יכיל בתוכו בית יעד למפעלי תרבות ומעוזן החברים.
 יהי רצון ויהיה הבית הזה מקום לפגוש וההתנסות של חגרי
 חברי הימים יום, בחגו ובלוש'ן. תשעה גמ' והנה חזיה קבוצות
 ותסורת תרבותית לאלה אישר יסותפפו ותלדו בצל קורת.

מילים באנו על החזנות

החזנות הימנית:	החזנות הבלבסן:	החזנות הימנית:
פולקור וטדיה סל הקבוצה	אחוד שמורין שמה	שוקה עוג
רפי דקל - רבשגלרי	יעקב ג'יערת אהנס	גן טל
דוד פרנס - רב קיסר	דוד לנדסמן ארנס קבוצה	עוני טנסון
אנדרה אגו ומאליה		וודת פדוקה
		אסא פיניסוד
		ויל קורן
		הדס סנדורגין - רפת האלון
		אריה אלוני - ארנס קבוצה

קבוץ מזרע
 18.10.1968
 ס' פד' היסטוריה ומשפחה

Abstract

The kibbutz dining hall has functioned over the years as a social and cultural hub for kibbutz life and was one of its most prominent icons and hallmarks. Beyond being just a place to dine, it acted as a center for cultural and social activities, a meeting place for communal dining, assemblies and discussions, an arena for organizing work on a daily basis, a dance hall, a lecture hall, and a place to celebrate holidays and special events. It was a public space brimming with life throughout the day and night. From the spatial and architectural perspective, the dining hall was the most prominent structure built and invested in by the kibbutz, situated in its geographic center with all roads and pathways leading to it.

This thesis analyzes the kibbutz dining hall as a concrete place, in relation to the theoretical approach of Henri Lefebvre, which proposes a multi-dimensional analysis of space in order to extract all of its meanings and symbols contained within it. The research examines different aspects of the dining hall - physical, functional, and symbolic ones - as well as analyzing the ideological and cultural codes upon which it was organized, the practices that developed around it, and the ways in which the space was experienced. Viewing the space from this perspective informs us about the place, the community under study and the relationship between the person and/or community, and the space.

Major emphasis is placed on describing of the individual's subjective experience of this space based on the phenomenological approach, according to which the experience itself is the most important element in perceiving a space. The starting point of this approach is that in order to understand the significance of the place one should examine not only the way it is understood through explicit representations, ideological phrases and its symbolism, but also through the users' experiences that interact with the physical and symbolic dimensions of the space.

By means of archival material, personal interviews and the use of postcards that were collected at an exhibition dealing with kibbutz dining halls and on which visitors wrote down their impressions of "what the dining hall is to me" the research offers a way to observe the space. The first chapter deals with the planned, physical space and its relation to a community's character, beliefs and established perceptions. Prominent models and prototypes of kibbutz dining halls that developed over time are surveyed, as well as the ideological premises and socially-oriented world-views that supported them. The discussion focuses primarily on how the dining hall was not only the product of a certain world-view but how it also contributed to the structuring of a social concept and created its symbolic significance for both the individual and the community. Afterwards, the research focuses on the users'

perspectives: the second, third and fourth chapters characterize the users' space, and discuss the significance of the space for the individual and the community from the perspectives of symbolic meaning, the inherent meaning of the space's use and its experiential component.

A complete set of rules, norms and modes of behavior developed in the dining hall. An analysis of them reveals the tension between the individual and the collective in this space. The dining hall is examined as a controlled space with clear rules of behavior, where the individual is constantly exposed to the collective's "observation" and where behavioral norms by which the individual is judged are created and reproduced. A sense of "togetherness" is instilled by the dining hall environment, conferring on the individual a sense of security and power as long as he or she follows the accepted set of norms; concurrently, he or she constantly feels they are under inspection, scrutiny and/or judgement.

The modes of behavior that developed in the dining hall, such as sitting in the "right" place or how one cuts the salad, were all part of the "habitus" of kibbutz-born children. They defined and determined what the "acceptable" behaviors were in this space, who belongs to the collective, who is not a part of it and who is on its fringe. Their subsequent judgements on such matters raise issues of power structure, belonging and social status.

The research findings also show that the manner in which supervision was experienced by the individual was a function of his or her social standing. Differences in social status are manifested, for example, by the individuals' seating preferences and self-organization in the dining hall; a sort of visual map representing the power structure and status rankings of the kibbutz society. People for the most part sit with those similar to themselves, owners of similar positions of social status. The projection of social standing on the space's organization demonstrates the manner in which relationships and social positions interact in forming the space, contributing to its structuring, as well as the manner in which it is experienced.

The kibbutz dining hall, as it emerges from this research, was a public space perceived as a private one, in light of the perception of the kibbutz as an "extended family". It is a "masculine" space for meetings and debates that contains feminine-oriented functions such as cooking, feeding, and work coordination. Cultural models, and the interaction between them and the building's physical form, formed the subjective experience of the structure. During this research project's timeframe, the average kibbutz member experienced the dining hall space as a member of a collective on one hand, and as an individual standing **opposite** that collective on the other. Both of these experiential conditions could exist simultaneously: the individual experienced the space as large, overflowing and powerful, full of temptations and with a life of its own, while also feeling pressured, threatened, exposed and lonely.

The Open University of Israel

Master's Program in Cultural Studies

Department of Literature, Language and the Arts

Department of Sociology, Political Science and Communication

"Loneliness and Togetherness Intermingled Here"

A Spatial Analysis of the Kibbutz Dining Hall

Thesis submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of
Master in Cultural Studies

Idit Ran-Shachnai

023813009

june, 2015

Raanana

This dissertation was written under the supervision of Doctor Dafna Hirsch, The Open University of Israel